

МАТИАШ УНГЕР / ОТО СОБОЛЧ

ИСТОРИЯ НА УНГАРИЯ

/кратък курс/

превод от унгарски:

МАРТА БУР

ПРАИСТОРИЯ НА УНГАРЦИТЕ

За произхода и прародината на унгарския народ

На свой ред и маджарите са предизвикали немалък смут с появата си в Среднодунавската низина пет и половина века след хуните, в края на IX в. По това време вече в западните територии на Европа обработвали земята, строели замъци и манастири отдавна настанилите се там рушители на Римската империя, страшните по-преди варварски народи. Страните на феодална Европа — къде повече, къде по-малко — били обособени. От наследството на Карл Велики на Запад се формирали Франция и Германия. Някогашната Източна Римска империя — Византия, представлявала най-голямата сила в Южна Европа, а в Средна и Източна Европа били в процес на образуване различни славянски държави. Нищо чудно тогава, че езичниците маджари (пастири, конници номади), които се придвижвали със своите хергелета и стада и безпокоели съседите си с грабителски набези, се явяват по страниците на манастирските хроники като същински дяволски изчадия.

Откъде идват далечните прадеди на унгарците, какви са били всъщност тези маджари? Това и до ден днешен са най-спорните въпроси в унгарската историография, на които не е никак лесно да се отговори, тъй като липсват достатъчно солидни опорни точки. Първите писмени паметници за унгарците са от времето, когато те са се установили в днешната си родина, а що се отнася до предишните векове, до предишните хилядолетия, историците са принудени да се опират на данни от археологията, етнографията и антропологията.

Преди всичко въз основа на данни от езикознанието, сравняващо езиците на различните народи (речников фонд и граматически особености), може да се смята с положителност, че унгарците принадлежат към езиковата група на угро-фините. Най-близките техни родственици са няколко хилядите вогули и остяки (на собствения им език — манси и ханти), които днес живеят разпръснати край р. Об в Ханти-Мансийския национален окръг в Западен Сибир, отдалечени на няколко

хиляди километра от унгарците. Угро-фински народности живеят по средното течение на Волга (в Мордовска, Марийска, Удмуртска АССР и в Коми-Пермятския национален окръг). Живеещите на север фини, ести и лапонци също са родственици на унгарците.

Езиковото родство по такъв начин може да се смята за изяснено. Повече колебания има по това—къде е била прародината. Големият унгарски езиковед и пътешественик Шандор Чома Кьорьоши¹ е търсил люлката на маджарството в Азия. И днес има привърженици на неговата теза. Езиковедите смятат, че унгарската прародина се намира между Урал и горното течение на Волга. Това, което може да се каже с положителност, е, че през първото хилядолетие преди нашата ера маджарите са живели на тази територия заедно с други угро-фински народи. От географските условия на тази област и от свързаните с бита най-стари маджарски думи (гьокер — корен; богьо — зърновиден плод от храстовидно растение; мез — мед; хал — риба; хало — серкме; ньил — стрела) можем да съдим, че прадедите на маджарите тук са се занимавали със събирателство, лов и риболов. Преди около две хиляди години в живота на прамажарите настъпили големи изменения — те постепенно ставали конници-пастири. При пастирския начин на живот маджарите се отдалечават от гористата прародина край Волга. Тях все повече ги привличали южните тревисти степи, към които се придвижвали заедно с по-силните и по-развитите от тях тюркски народи.

Скитничество из Южноруските степи

Скитничеството на маджарите е започнало вероятно към средата на V в. и е продължило повече от четири века. Те се предвижвали из Южноруските степи все по-на запад. Подробностите за пътя им се губят в историческия мрак. Вероятно са преминали край Азовско море, край блатистата Меотида (където двамата юначни левенти от легендата за произхода на унгарците — Хунор и Маджар, откраднали дъщерите на Дула, крал на аланите).

Повече исторически данни има от последната фаза на скитничеството им, когато те се намирали в Леведия и Етелкьоз (приблизително между Дон и Днепър и между Днепър и долното течение на Дунав). Разбира се, този дълъг път не изминават всички маджари; част от тях изостава или се връща в прародината край Волга (Magna Hungaria), отбелязана в изворите под името Башкирия. Много по-късно, през 30-те години на XIII в., когато един унгарски монах — Юлиан, посетил тази страна, той заварил там маджарско население; то било разпръснато чак при татарското нашествие.

По време на скитничеството маджарите попадали под зависимостта на разни тюркски народи и не е чудно, че в тогавашните извори ги споменават като тюрки.

Дългото съжителство с тюрките е било съпроводено със силно кръвно смесение, като наред с това е изменяло икономическия и обществения живот на маджарите. Редица останали в унгарския език думи из областта на скотовъдството (напр. бика — бик, йокьор — вол, тино - юнец, дисно — свиня, кечке — коза, шаит — кашкавал, туро— сирене) са от тюркски произход, което показва, че това занятие те са усвоили от тюрките.

Главното занимание на маджарите било номадското пастирство. На огромни полудиви хергелета пасели техните коне. Те били дребни, извънредно издръжливи и изобщо не виждали обор. До хергелето пасяло стадото — известните като унгарска порода говеда с дребно телосложение и с големи рога, извънредно устойчиви, каквито днес рядко се срещат. Маджарите отглеждали и овце — рачка порода с остра вълна, а също и полуопитомени свине. Зимата прекарвали със стадата си в по-защитените речни долини, като през пролетта се отправяли към по-далечни хълмисти и планински паша. Характерен за тогавашния им начин на живот е този режим на зимно и лятно убежище.

Зимното им защитено крайречно убежище е било по-постоянно. В реката ловели риба и освен това обработвали земята наоколо — занимавали се отчасти и със земеделие. Произвеждали главно просо и по-малко ечемик и пшеница. От плодовете познавали ябълката, крушата, ореха и гроздето. От житото правели каша, от млякото — сирене и кашкавал. Обикновено консумирали овнешко, а в случаи на тържества и пиршества — конско месо.

За обществения живот на маджарите била характерна племеннородовата организация. Родът означавал не само кръвна роднинска връзка (безспорно той изразявал до известна степен съзнанието за общ произход), но в същото време и икономическа единица, тъй като родовете разполагали с обща паша и общи стада. В рамките на родовете обаче основната клетка на обществото било т. нар. голямо семейство, което включвало в себе си три поколения (дядото, женените му синове и внуците). Тъй като скотовъдството смятали преди всичко за мъжка работа, в голямото семейство мъжете играели ръководна роля. И понеже намалявало значението на женската работа, на събирателството, жените оставали на заден план, даже самата жена третирали като вещ. Зетят (вьо) бил купувач (вевьо), използваният и днес израз «еладо лань» за дъщеря, на която е дошло времето за женитба, в дословен превод значи «мома за продажба» и това на времето е изразявало самото фактическо положение.

Интересно е отразил това персийският историк Гардези: «При случай на годещ у тях е обичай, като отиват да искат момата, да откарват толкова предмети за нея, колкото подхождат за богатството на момата — повече или по-малко животни. Когато се събират да определят откупната цена, бащата на момата приема в дома си бащата на годеника и струпва всичко, каквото има от самур, от хермелин, от

катеричка, от бялка, кожа от корема на лисицата, брокатни наметала и различните кожи за 10 облекла заедно, увити на свитък в един килим, завързва на коня на бащата на годеника и го изпраща. Тогава от своя страна той праща на него (на бащата на момата) всичко, което се следва от предварително направената сделка: добитък, ценности, движимости, и след това докарват момата в къщи.»

За маджарите, които се намирали в Етелкьоз, не е било характерно пълното равенство. Преминаването към земеделие, скотовъдство и търговия (това доказва думата с персийски произход «вашар» — пазар; вашарнап — пазарен ден, неделя) е съпроводено с имотна диференциация, със зараждането на класови отношения. Едни от пастирите обеднявали, а други забогатявали още повече. Тези различия се пораждат отчасти случайно (по-богата паша, добра вода, по-защитено зимно убежище, по-малко загуби от епидемии и пр.), а отчасти и поради това, че обеднелите пастири от «роднинско благородство» били прибирани от богатите, които по време на война си набавяли и роби. От потомците на най-знатните семейства започнала да се обособява родовата и племенната върхушка. По-богатите и по-влиятелните членове на обществото заделяли и от добитъка за себе си и така постепенно се преминавало към частната собственост. За това напомнят и старинните думи баром (добитък) и бейег (белег), останали в унгарския език от времето, когато белязвали добитъка, т. е. означавали принадлежността му с нажежено желязо. Вероятно за тогавашните богати и знатни маджари се отнася описанието, че „дрехите им са направени от брокат, а оръжието им е украсено със сребро и перли“.

Кръвният договор. Създаване на маджарски племенен съюз

Византийският император Константин Багренородни (905— 959) споменава, че маджарите, които отседнали в Етелкьоз, т. е. между долното течение на Днепър и устието на Дунав, се делели на седем племена: ниек, мегьер, кюртдиармат, тарян, йеньо, кер и кеси. Най-силното от тези седем племена — мегьер, дало името на целия народ. На родния си език унгарецът се нарича магьяр (маджарин). Езиковедите обясняват, че първата сричка на тази дума — маг, има угро-фински произход и означава мъж; окончанието ер или ар, а в по-пълната си форма ери според някои е от тюркски произход и също означава мъж. В другите езици се е наложило наименованието венгри, унгар, (h)ungarus, Унгария, Hungaria. Тези варианти вероятно произлизат от името на тюркското племе оногури.

Преданието гласи, че споменатите седем племена, в които влизали всичко 108 рода, в Етелкьоз укрепили връзките си и създали племенен съюз. Според Константин Багренородни синът на вожда им Алмош — Арпад, «понеже бил най-авторитетен и еднакво го ценели за мъдростта, за разсъдителността и за храбростта му..., според обичая и закона на хазарите го вдигнали на щит и така го провъзгласили за княз».

Първият унгарски историк Аноним е отразил възпоминанията за кръвния договор така: «седемте магъари» с клетва обещали, че винаги ще избират княз от потомците на Алмош, като князът от своя страна никога няма да изключва потомците на вождовете нито от общата плячка, нито от съвета; след това седмината вождове «според езическия обичай изцедиха в един общ съд от собствената си кръв и с това затвърдиха клетвата си».

Независимо от това, че този пръв унгарски историк е описал кръвния договор в една по-късна епоха и според политическите понятия на XII — XIII в., ние нямаме основание да се съмняваме в съществуването на такова обединение. Изобщо при номадските народи било обичай да се смесва кръв и да се изпива в знак на взаимно побратимяване, при което племената се задължавали да спазват вътрешен мир и да не допускат помежду си кръвно отмъщение; то означавало и взаимна защита, каквато по онова време била извънредно нужна на маджарите. Макар и отхвърлили хазарската власт, те били обезпокоявани от нападенията на силните печенеги, които зачестили и се превръщали във все по-голяма опасност за тях.

Племенният съюз увеличил военната мощ на маджарите и владетелите на съседни земи често ги викали на помощ в случай на война. Тогава част от годните да воюват мъже тръгвали на бой, който сигурно им обещавал хубава плячка. С това обаче отслабвала защитата на племенната територия. Такива обстоятелства в 895 г. принудили маджарите да напуснат Етелкъоз и да се отправят към сегашната си родина. Те воювали срещу българския цар Симеон в полза на византийците, но тогава и печенегите отново ги нападнали така опустошително и с такова надмощие на силите, че маджарите се принудили да потърсят убежище чак в земите, защитени от венеца на Карпатите. Хронистът малко наивно, но с хубави символи е изразил това така: «. . . В някоя си област те видели безбройно много орли; там не могли да останат поради орлите, които покрили дърветата като мухи и унищожавали добитъка, даже и конете им; защото така искал Господ— те (маджарите) по-скоро да се заселят в Унгария »

ИЗВОЮВАНА РОДИНА

За тези, които са живели преди маджарите в Среднодунавската низина

Маджарите завоювали и превърнали в своя родина земи, в които археолозите намират човешки следи от отдавна минали времена. В пещерите на планинския масив Бюк са намерени първобитни принадлежности, употребявани преди около 150 000 години. Край Будапеща са намерени богати находки от медната и бронзовата епоха. Освен безименния първобитен човек във връзка с тези земи

могат да се споменат и много народи. Тук римляните, победители на панонските келти и на войнствените даки, са строили хубави пътища и богати градове (Аквинкум — Стара Буда, Арабона — Гьор, Скрабонция — Шопрон, Савария — Сомбатхей, Сопиане — Печ и др.). Долината на Дунав е била през IV в. «кръстопът на народите» и след вихъра на Великото преселение от цветущата някога Панония останали само мъртви развалини. Тук са отсядали хуните на «покорителя на света» Атила, след тях многобройни германски племена, а после аварите. Номадските империи бързо набъбвали и със същата бързина неочаквано се разпадали. Само установилите се тук през VI—VII в. западни и южни славяни, част от които били заселвани от аварите, могли да се задържат. Те упорито продължавали да се трудят по тия места и тогава, когато големите аварски землени крепости (землени пръстени) паднали в ръцете на Карл Велики и на територията отвъд Дунав владичеството на аварите било сменено с господството на франките.

Ето защо освен някои остатъци от отделни народности в Среднодунавската низина маджарите заварили преди всичко славяни. На север от р. Гарам (дн. Грам) се простирала Великоморавската държава, а отвъд Дунав Залавар (Мошабург) е бил център на малко панонско славянско княжество. В областите между Виена и езерото Фертьо (Нойзидлерзее) живеели отломки от аварите. Над Среднодунавската низина са простирали своята власт и българите, в техни ръце се намирили и трансилванските солни находища.

Трудно можем да си представим как е изглеждала тогава, преди повече от хиляда години, земята, която завоевателите маджари превърнали в своя родина. Непроходими безкрайни гори са покривали равнината, приветливите хълмове в отвъддунавските области са били обрасли с много повече гори, отколкото в наши дни. Южният ъгъл на Балатон се е губел в блата, а водите на езерото Фертьо са достигали до днешния град Гьор. Във водата имало много риба, в планинските гори бродел бизон, из блатистите ливади и мочурища пасял лос. За ловеца имало богат избор. Ливадите, горите, блатата и мочурищата гъмжали от най-различни птици.

Как е извоювана родината

Твърде оскъдни са за съжаление сведенията за това, как завоевателите маджари са си обезпечили завинаги своя родина. Аноним е описал подробно тези събития, ала данните му, общо взето, не можем да приемем за верни, тъй като той се е ръководел от стремеж да докаже, че предците на съвременните му унгарски земевладелци са били завоевателите и първите владетели на отделните територии. От легендите, в които се разказва за събитията около настаняването на маджарите (легендата за белия кон, за битката с българския княз Залан²), още по-трудно може да се отсеят зрънца от истината.

Чрез сравняване на различните извори се установява, че маджарското завоевание е започнало в 896 г. Основното ядро е пристигнало под ръководството на Арпад през прохода Верецке, а останалите племена и групи са минали през трансилванските проходи и са продължили да се придвижват до намирането на удобно убежище. Благоприятно обстоятелство за пристигащите нови заселници било това, че Великоморавската империя след смъртта на Святополк отслабнала много. В първите години на X в. нападението на маджарите турило край на славянската държава, притеснена и от източнофранкските (немските) крале. Маджарите успели да преодолеят съпротивата и на панонското славянско княжество, което било подвластна на франките и на дунавските българи. Те първо заели територията отвъд Тиса, после — междуречието Дунав — Тиса, а впоследствие— областите отвъд Дунав и долините на трансилванските реки.

Заселване на маджарите

За броя на маджарите заселници има само приблизителни данни. Според изследванията броят им е бил значителен за онова време— около 200—250 хиляди. Това се подкрепя от факта, че маджарите асимилирали населението, което заварили на завоюваната от тях територия, а не обратно. Измерванията, направени при разкопки на гробове, показват, че маджаринът е бил среден, даже нисък на ръст с къс врат, с дълбоко вдлъбнати очи. През призмата на страха западните хронисти го представят направо с «грозно лице».

Съобразно с пастирския си начин на живот маджарите заселвали преди всичко равнините, хълмистите области, речните долини. Заселването извършвали на племена, като убежищната територия на племето се разпределяла помежду родовете. На границите на заетите от тях територии те оставяли широки, ненаселени пояси — толкова обширни, че да се преминат пеш са били необходими няколко дни. Тези пояси служели и на целите на отбраната. Тях маджарите укрепвали и с изкуствени препятствия — изсечени дървета, окопи, ровове и землени укрепления. Цялата тази система от защитни съоръжения те наричали «гето». Само скрит и добре охраняван от пазачи и стрелци път извеждал навън.

Голямо влияние върху развитието на преселниците маджари оказали настанилите се тук още от по-рано славяни. Славянските думи в унгарския език, които маджарите са усвоили заедно с придобитите от славяните знания и опит, показват колко много те са научили от местните хора в областта на земеделието (рож— ръж; заб — зоб; ига — иго; баразда — бразда; салма — слама; астаг — купен; полъва — плява), на домашната промишленост (месарош — месар, богнар — колар; кадар — кацар; такач — тъкач; естергайош — стругар; геренчер — грънчар), на жилищното строителство (конъха — кухня; камра — килер; пинце — мазе; аблак — прозорец) или по отношение на храненето (калач — колач; салонна —сланина; колбас —

колбас, галушка — тестени топчета, капоста — зеле). Усвояването на всичко това е станало в течение на много време, за цели векове.

Грабителски набези

Маджарите продължили своя номадско-пастирски начин на живот и в новата родина. Докато обаче в Леведия и Етелкъоз пашите били почти безгранични, то в Среднодунавската низина, обрасла с борови и букови гори и осеяна с блата и мочурища, удобните за пастирство мери се оказали недостатъчни. Освен това главатарите на племената и родовете все повече задържали от пашата за себе си и карали славянските селяни и робите да им работят. Земеделието, разбира се, е можело да осигури препитание за много повече хора, ала волните пастири предпочели друго. Когато пашите се оказали недостатъчни, те започнали да странстват, да предприемат походи за плячка.

Десетилетия след появата на маджарите из Среднодунавската низина, в Южна и Западна Европа все по-често се мълвяла тревожната молитва: «Спаси ни, Боже, от стрелите на маджарите!» Въръжен с лък, сабя, щит и боздуган, маджаринът нахлувал в Италия, Византия и Германия. За него нямало непреодолимо разстояние. Той стигал до Атлантическия океан, появявал се в подножието на Пиренеите и на брега на Мраморно море. На по-малки или по-големи групи под ръководството на племенните вождове или главатарите на рода странстващите унгарци принудили не един владетел да им плаща данък и почти винаги се завръщали с богата плячка и много роби.

Причината за успехите им трябва да търсим в прилаганата от тях необичайна военна тактика. Тогава, когато се появили маджарските лекоподвижни конници, в западните страни отдавна била забравена военната техника, характерна за номадско-пастирските народи. Един съвременник (Регино, прюмски игумен) между другото е писал: «Със сабя не сечат много; повече убиват със стрелите си, които насочват на направени от рог лъкове с такова голямо изкуство, че едва може да се убягнат... Те воюват на препускащи напред или отдръпващи се назад коне, като често имитират бягство. И не могат продължително време да се бият; впрочем ако издръжливостта им би била толкова голяма, колкото силно е нападението им, тогава биха били непоносими. Обикновено по средата на ожесточена битка изоставят сражението, малко след бягството се хвърлят отново в битката и когато би помислил, че вече си победил, тогава изпадаш в смъртна опасност.»

В манастирските хроники от първата половина на X в., където са записани знаменитите събития на годината, често става дума и за маджарите. Хронистите разказват как те победили в Ломбардия (Северна Италия) «с гнусно и дяволско викане «хюй — хюй», атакувайки армията на крал Беренгар; разказват какво

станало със слабоумния монах Херибалд от Санкт - Гален, как той посрещнал маджарите, как ял и пил с тях в манастирския двор; как Ботонд³ пробил «Златните врати» на Константинопол.

Маджарите побеждавали западните тежки конници дотогава, докато на Запад не познавали военните методи на скитниците и главно докато владетелите, големите феодални господари, използвали своите рицари в борбите, които водели помежду си (в тези борби те често прибегвали и до помощта на маджарите). Към средата на X в. обаче, когато кралската власт в Германия укрепнала и се прекратила феодалната анархия, маджарите изпаднали в много тежко положение. За известно време те се опитвали да компенсират по-развитата западна военна техника със съсредоточаване на по-големи сили в грабителските походи. Въпреки това обаче през 955 г., предвождани от Лел и Булчу, маджарите претърпели решавашо поражение. Обединената армия на Отон I прекратила набезите им на полето Лех край гр. Аугсбург.

1. Шандор Чома Кьорьоши (1784-1842), изтъкнат унгарски учен, отличен ориенталист. Пътешествал из Азия, където търсил да открие прародината на унгарците. Той е съставил първия тибетско-английски речник, едно научно постижение със световна значимост,-Стр. 8.

2. Залан - легендарно име, споменато от Аноним (унгарски историк от XII в., който според някои учени е бил самият епископ на Гьор - Петер). Езиковедите смятат, че в старинния унгарски език Залан се е произнасял Чалан и произхожда от тюркската дума чапо (удрям).

През 1832 г. унгарският поет Михай Вьорошмарти пише голяма епическа поема за маджарите, завоеватели на Среднодунавската низина, която е озаглавена «Бягството на Залан» и в която широко са използвани преданията и легендите около това име.

3. По време на своите грабителски набези в периода 934-961 г. маджарите няколко пъти връхлитали на територията на Балканския полуостров. Те стигали чак до Цариград, пред стените на който лагерували. Според преданието те извикали гръцките витязи на двубой: византийците излъчили едър, строен левент с блестящо въоръжение; маджарите изпратили против него най-малкия от всички - Ботонд. Гръцкият витяз сметнал, че е унижително да се бори с такъв нищожен маджарин. Ядосан от това, Ботонд ударил цариградските врати с такава сила, че направил отвор, през който можело да премине 10-годишно дете.

ОТ ОБРАЗУВАНЕТО НА ДЪРЖАВАТА ДО ТАТАРСКОТО НАШЕСТВИЕ

Унгария в периода на ранния феодализъм.

Първият голям прелом. Княз Геза

Летописецът вероятно е преиначил фактите, като е отбелязал, че от полето Лех само «седмина опечалени маджари» се били прибрали у дома си. Във всеки случай безспорната трагедия на Лел (в народните предания — Лехел) и Булчу показва, че маджарите са се намирали на кръстопът. На тях им предстояло или да споделят съдбата на хуните и аварите, т. е. да изчезнат като народ, или да се приспособят към по-развитите западни съседи.

Да се поеме спасителният път, което е предполагало големи промени, никак не е било лесно. Трябвало е коренно да се изменят начинът на живот, обществената уредба, мисленето на хората. Трябвало е да се премине от скитническо, номадско пастирство към уседнало земеделие; вместо общественото равенство свободните пастири е трябвало да признаят и да се примирят с властта на неколцина земевладелци; и вместо езическите обичаи — да се приеме дисциплината на християнската религия.

Системата на феодализма, разбира се, не била съвсем непозната и без предпоставки в Унгария. Маджарските пастирски племена (в стадия на военната демокрация) още по времето на самото завоевание не били напълно хомогенни. Освен това под влияние на странстванията из Европа у тях настъпили още по-големи изменения. От походите за плячка се облагодетелствали преди всичко племенните и родовите знатни, «племенната аристокрация». Тя разполагала с по-голямата част от плячката, нея обслужвали робите, нейни земи разработвали селяните славяни, а с поддържаните от нея въоръжени свободни маджари тази «племенна аристокрация» се окръжавала от цяла малка армия. Племенните вождове вече били па път да станат феодални господари. От друга страна, доста голям брой хора вече се занимавали с обработването на земята, имало и доста роби, обуздаването на които било в интерес на знатните, на оформящата се господстваща класа. С други думи, и сред маджарите направили условията да основат своя държава.

Пригответленията за решителна промяна извършил княз Геза (972—997). 18 години след Аугсбург той изпратил не войска, а делегация до немския император в приветливия град Кведлинбург в планината Харц. Той поканил свещеници и рицари и без да изоставя езическите обичаи, от политически съображения се покръстил. С подходящи брачни връзки той с успех увеличавал властта на династията. За сина си Ищван взел жена (Гизела) от баварска херцогска династия, за да укрепи с това западните си връзки. В същото време той безмилостно се

разправял с всички, които се противопоставяли на политиката му. Според преданията бил щедър спрямо чуждите рицари и кръвопиец спрямо бунтарите. Енергичната му политическа дейност, с подробности за която не разполагаме, до голяма степен е разчистила пътя за сина му, за Свети Ищван I (Стефан I).

Основателят на държавата — крал Ищван

Политиката на Геза предизвикала силна съпротива от страна на привържениците на старата родова свобода и племенна самостоятелност. Част от племенните вождове и главатарите на родовете, които по време на скитничеството си живеели почти независимо, се побояли за властта си и се противопоставили на новия християнски княз. Най-известният бунтарски водач бил Копан от областта Шомог. А синът на Зеринд — Тар, т. е. гологлав, подстриган според езическите обичаи, бил близък роднина на Арпадите и след смъртта на Геза смятал да заеме мястото му, да стане княз. Ищван обаче с помощта на църквата и немските рицари го победил. Тялото на Тар било разрязано на четири и за назидание, части от него били окачени на Естергомската, Веспремската, Гьорската и Трансилванската врата. Подобна участ сполетяла по-късно и господаря на областта край р. Марош (дн. Мурешул) — Айтон, след като той дори приел християнството от Византия. Ищван I успял да сломи властта и на трансилванския войвода Гюла.

В 1000 г., след първите победи над бунтарите, Ищван бил коронясан за крал. Унгария почти едновременно със съседната Чехия и Полша станала феодално кралство.

В унисон с обичаите на епохата крал Ищван държал на това, че кралството му произхожда от «божията милост». Фактическите основи на властта били, разбира се, кралските имения. Освен върху територията на княжеското племе той прострял властта си и върху именията на бунтарските водачи, а също и върху останалите безстопанствени области. По такъв начин, макар че богато дарил привържениците си и църквата, той можел пряко да разполага с около 2/3 от територията на страната. Това спомогнало да се оформи вътрешното устройство на държавата.

В новата родина маджарите се настанили по родове и племена. След разгромяването на вождовете-бунтари племената и родовете им се разпадали и разпръсквали, т. е. преставали да бъдат някакво обособено цяло (ето защо и в най-различните кътове на страната се срещат наименованията на местности, напомнящи за някогашни племена — напр. Гярмат, Тарян, Кер, Йеньо и пр.). Крал Ищван след всичко това вместо роднински единици създал т. нар. кралски окръзи.

Окръжната система крал Ищван възприел от наследството на Карл Велики посредством славяните. Самото наименование на окръга на унгарски, мегье, е от

славянски произход, то означава межда или граница, докдето е простирало властта си укрепението, построено в центъра на окръга. Част от наименованията на окръзите са също от славянски произход (напр. Нюград, Чонград), а другите са унгарски (Солнок, Саболч, Чанад). Начело на окръга стоял назначен от краля ишпан (управител)⁴, който обезпечавал събирането на данъците — предимно в натура — и извеждал на бой числящата се към укрепението войска. Преките началници на тази войска се наричали варйобаг⁵. Подвластното на крепостта население се наричало варнеп (крепостен народ)⁶. То било обременено с всевъзможни тежести, тъй като трябвало да снабдява с всичко необходимо числящата се към крепостта войска. Сред него имало рибари, ловци, коняри, пастири, пекари, табаци, ковачи, кожухари, касапи, соколари, музиканти, глашатаи и др.

При този процес на феодализация заедно с налагането на кралската окръжна система напредвало и организирането на църквата. Покръстването било извършено не чрез убеждаване, а главно чрез насилие: събирали народа в окръжните центрове, пристигал в дадения център някой чуждестранен епископ със свещеници (немци или италианци) и след като те произнасяли проповедите си на чужд език, покръствали присъстващите. Кралят основал манастири (най-известният от тях е Панонхалма), кардиналства в Естергом и Калоча и епископства на няколко места: Егер, Гьор, Веспрем, Варад (дн. Орадея).

Като организатор на държавата и църквата крал Ищван, спазвайки тогавашните обичаи, вероятно през по-голямата част от годината е обикалял страната. Постоянно кралско седалище още нямало. Той обикалял кралските крепости със свитата си, със знатните, между които били кралският наместник (надор-ишпан)⁷ и дворецовият съдия (удварбиро)⁸; съпровождан и от войниците си, кралят свързвал тези обиколки с правосъдието. Неговата и на свитата му издръжка поглъщала данъка, събиран за него от крепостта, в която отсядал.

Въвеждането на новата обществена система било съпроводено с много трудности. Това личи и от законите на първия крал. Частна собственост, църква, християнски обреди, всичко това било ново и за голямото болшинство — напълно чуждо. Затова кралят укрепвал и със закони частната собственост на земевладелците, правото на завещание на свободните хора; със закон бил наложен църковният десетък (дежма) и било заповядано на селата да строят църкви, като на 10 села се падало да построят поне по една църква.

Законите, които предвиждали строги наказания, предписвали и това, че в неделя никой няма право да работи, а всички трябва да отиват в църквата: «Ако някой свещеник, ишпан или друго вярващо лице види някого в неделя с волове да работи, да му вземат воловете и да ги дадат на народа към крепостта за месо. Свещениците и ишпаните да наредят на всички селски кметове със заповед да заставят всички в

неделен ден да отиват в църквата — стари, млади, мъже и жени, с изключение на тези, които пазят огъня.»

Двата законника на Ищван и по отношение на това представляват опит да се регулира развитието на обществото — «как да води честен и мирен живот» унгарският народ. „Със същия меч да убият този — се казва там, — който изважда меча си да засегне друг човек“, или напада някого в дома му. Който убие жена си в зависимост от общественото си положение да даде 50, 10 или 5 юнци. За убийството на роб се определя почти същата глоба.

Крал Ищван утвърждава новия обществен ред със законите си, с въоръжената си свита, с помощта на ишпаните и епископите си. Заедно с това той направил много за независимостта на страната. В 1030 г., когато немският император Конрад II организира поход против Унгария, крал Ищван победоносно го отблъснал с войската си. По такъв начин той не само положил основите на феодалната държава, но и я защитил. Ето защо той с пълно право се смята като една от най-големите личности в унгарската история.

Езически бунтове, борба за престола, немски нападения

След смъртта на крал Ищван (1038) настъпили смутни, тежки времена, които продължили четири десетилетия — до заемането на трона от Ласло (1077). Два големи езически бунта се опитали да провалят още неукрепналия феодален ред. Поради раздорите вътре в династията на Арпадите през периода 1038—1077 г. в страната се изредили 7 крале (Петър, Аба Шамуел, отново същият Петър, Андраш I, Бела I, Шаламон, Геза I) и от тях само последният умрял от естествена смърт. Постоянните династически раздори немските императори използвали, за да предприемат нови и нови походи за завладяването на Унгария.

През XI—XII в. в арпадската династия нямало установен ред на наследяването, което било сериозна причина за вътрешните раздори. По-скоро надмощието решавало въпроса, дали първородният син, или някой друг роднина на владетеля ще наследи престола (след Андраш I спорът бил дали малкият му брат Бела, или синът му Шаламон да заеме трона; след Бела I — дали племенникът му Шаламон, или синът му Геза I). От династичните борби се възползвали едрите земевладелци за получаване на нови поземлени дарения, а също и немският император, за когото била добре дошла всяка изгодна възможност за намеса.

Немските императори, които в средата на XI в. били на върха на могъществото си, открито се стремели към световно господство, смятали да поставят под феодалното си владичество и младите феодални държави, простиращи се на изток от границите им (Полша, Чехия и Унгария). Те неколккратно предприемали походи против

Унгария (най-значителни са били в годините 1030, 1044, 1051, 1052, 1063, 1074). Трайни успехи обаче не могли да постигнат. Петър (1038—1041, 1044—1046) заплашил веднъж с трона си, а после с живота си за дадена на императора клетва за вяроност. По същата причина Шаламон (1063—1074) бил изгонен от страната и скитанията му се губят в мрака на неизвестността.

От изворите се вижда, че в сражение унгарците използвали тактиката на изгорената земя. Пред настъпващите откъм р. Раба или откъм Дунав императорски войници те изтегляли всякакви припаси, откарвали ги, унищожавали ги и оставената да гладува на пуста земя армия или била побеждавана, или сама се принуждавала да се върне. Споменът за това пази наименуваната по предание планина Вертеш (верт - броня, т. е. бронирана планина, бел. пр.), откъдето «посрамените германци,, захвърляйки шатри, брони и всякакви други вещи, бягали обратно в Германия».

От гледна точка на общественото развитие най-голяма опасност представлявали езическите бунтове. Наистина крал Ищван сразил бунтарските водачи, които били разсичани на четири; «колебливият във вярата» печенежки племенен вожд Тонузоба бил погребан жив заедно със съпругата му; претендентът за трона Вазул, който теглел към езичеството, бил ослепен, а ушите му напълнени с горещо олово. И въпреки това силите на стария режим не били напълно сломени. Загубилите свободата си или боящи се да я загубят пастири не искали да се помиряват с подчиненото положение. За тях новия режим олицетворявала църквата и затова омразата им била насочена преди всичко против църквата и нейните попове.

В 1046 г., когато Петър, син на венецианския владетел и привърженик на немския император, бил свален за втори път от трона, избухнал голям въоръжен езически бунт. Вождът на бунта Вата от областта Бекеш «си бръснел главата, като си оставял три плитки и живеел според езическите обичаи». Езическият бунт осъдил на смърт «всичките знатни на тая страна» и ликвидирал «почти всичките попове на тая земя» (между ликвидираните от бунта бил и известният епископ Гелерт). Встъпващият на трона Андраш I първоначално използвал бунтарите, а после ги разгромил. В 1061 г. Андраш станал жертва на братска междуособица и бил погребан в основания от него манастир в Тихан край ез. Балатон. Чрез сина на Вата — Янус, бунтовниците поискали от новия крал Бела I: «Разреши ни да живеем според обичаите на бащите си в езичество, да изтрепем с камъни епископите, да изтребим поповете, а събирачите на църковния десятък да обесим!»

Опитите за възвръщане на стария порядък, намерили израз в езическите бунтове през средата на XI в., били осъдени на провал. Кралят, църквата, едрите земевладелци от свитата на краля били достатъчно силни, за да удавят в кръв въстанията.

Укрепване на феодалния ред. Ласло и Калман

След потушаването на езическите бунтове бедните свободни хора били поставени пред горчив избор. Те трябвало да се помирят със съдбата си: или да споделят участта на крепостните, или да се скитат из граничните територии, където феодалният ред още не бил установен. Този, който отивал да работи на някой епископ, игумен или на някой светски земевладелец, могъл да използва от старата си свобода само това, че му се давало правото свободно да се премества («свободно може да служи там и при тоз, при когото си иска» — гласи законът, т. е. могъл е да сменя господаря си). Голямото болшинство явно е избрало този път и въпреки това в продължение на живота на цяло едно поколение страната гъмжала от скитници, от бродещи заедно с добитъка си въоръжени свободни люде. Държавата и църквата прибягнали до много строги мерки спрямо тях. Кралските и църковните бирници постепенно ги залавяли, отнемали им добитъка и ги заселвали. От измененията не могло да се убегне.

Феодалният строй, светът на земевладелците и крепостните, укрепнал безвъзвратно при царуването на Свети Ласло I, 1077— 1095, и Калман (Книжен), 1095—1116. Името на Ласло станало легендарно заради победите му над куманите. Народът хранил големи надежди към героя от Черхалом (дн. Керлеш — Хиралеш), който «се извисява с цяла глава над другите хора» и за победите на когото се пеели песни, разказвали се легенди и когото по-късно (през XIX в.) са възпели Вьорьошмарти и Арани. Ласло решил да предприеме важни стъпки, да използва благоприятното положение в ожесточената борба между папството и императорството във връзка със средновековното световно господство, което облекчавало Унгария при постоянната опасност от немски нападения. Тъкмо в годината, когато Ласло заел престола, немският император Хенрих IV бил принуден «да отиде в Каноса». (Императорът трябвало да сведе глава пред папа Григорий VII, пред голямата борческа фигура на папското световно господство. Изоставен от големите феодални господари, Хенрих IV зимно време с малка свита преминал Алпите и отишъл да се поклони на папата, чието седалище по това време бил замъкът в Каноса.)

По време на царуването си Ласло полагал усилия за укрепване на частната собственост и на църквата. В несигурните времена на бунтове, вътрешни раздори и немски нападения в страната се била разпространила извънредно много кражбата.

Старият племенен режим не познавал частната собственост, а изминалите от основаването на държавата десетилетия не били достатъчни, за да се вкорени понятието «мое» и «твое». В интерес на укрепването на феодалния ред кралят бил принуден да въведе сурови драконовски закони.

В законника на Ласло се срещат такива наказания: ако свободен открадне ценност,

по-значима от една кокошка, да го обесят и да му се отнеме цялото имущество. Ако роб открадне, да му отрежат носа, а при втори случай — да го обесят. Ако някой купи открадната вещ, да се накажат със смърт не само купувачът и продавачът, а и тези, които са знаели за това. С подобна строгост се е отнесъл кралят и към остатъците от езичеството. Той наредил да възстановят църквите, а тези, които в неделен ден не отиват в църква, «да бъдат поправяни с побоища». «Тези, които по езически обичаи правят жертвоприношения при кладенци или носят дарове край дървета, извори и камъни, за греха си да плащат по един вол.»

Политиката на Ласло продължил племенникът му Калман. Слаб и съсухрен, той бил много образован и просветен човек, поради което го нарекли «Книжен». По начало мислели да го правят варадски епископ. Хронистите като църковни служители били много сърдити на него, понеже той взел обратно част от именията и рибните езера на манастирите. В писанията им Калман е представен като истински изрод: «По ръст той беше нищожен, но хитър и схватлив, разрошен, космат, къорав, гърбав, куц и фъфлещ.»

Законите от времето на Калман свидетелстват, че в същност феодалният режим в Унгария се оформил и укрепнал в края на XI и началото на XII в. Наказанието за кражба било значително смекчено (доказателство е това, че крадеца в най-лошия случай ослепявали или продавали като роб), от което заключаваме, че зачитането на частната собственост било вече пуснало корен.

И Ласло, и главно Калман водили завоевателни войни. Това е характерно за феодалния строй: щом успеят да укрепят вътрешния класов режим и да защитят страната от външни нападения, феодалните държави започват завоевания. Така направили и унгарските крале, поощрявани от жадни за нови владения и рангове едри земевладелци, а също и от папството, което искало да разширява властта си за сметка на Източната православна църква. Ласло, Калман, а след тях и другите крале от династията на Арпадите се опитали да завоюват по-слабите балкански страни и простиращата се отвъд прохода Верецке Галиция. Ласло започнал да превзема крайморското Хърватско кралство. Калман довършил завоеванието, като прострял феодалната си власт и върху далматинските търговски градове (Зара — дн. Задар, Сплит и др.).

В същност до времето на Калман феодалното общество било в процес на формиране. Закрепостяването се извършвало главно в две насоки: чрез понижаване на свободните маджари и чрез превръщане на освободените роби в крепостни. Голямото болшинство на някогашните свободни пастири било принудено да слугува на църковни или светски едри земевладения и от някогашната му свобода не останало нищо друго освен правото да сменя един земевладелец с друг. От друга страна, голяма част от някогашните роби била поставена при крепостнически условия. Те получили от господарите си волове, рала и земя за обработване, като

били задължени да им работят безплатно (служуване в дома на господаря и работа в имението му), а освен това били натоварени и с натурален данък. Бившите роби се отличавали от понижените свободни по това, че нямали право да изоставят земевладеца си, да сменят господаря, да се преместват.

До началото на XII в. укрепнала и господстващата феодална класа. Особено се увеличила тежестта на едроземевладелската прослойка, произлязла из средата на пряката свита на краля. Тъй като земевладелците получавали нови имоти главно от територията на кралските окръзи, кралските имения междувременно много намалели и заедно с това намалела и кралската войска в укрепленията. Поради това Калман, от една страна, се стремил да запази наличните кралски имения, а, от друга страна, задължил земевладелците в зависимост от големината на доходите си да осигуряват войници с тежко или леко въоръжение. По такъв начин той смятал да компенсира с нови попълнения намаления състав на кралската войска и заедно с това да създаде по-съвременна армия, годна да служи на войнствената политика.

Борбата през XII в. против завоевателните стремежи на Папството и против Византийската империя

Укрепването на феодалния строй било за времето си голяма крачка напред. Това е истинска заслуга на Ласло и Калман. Унгарските крале през XII в. обаче не се оказали на висотата на своите бележити предшественици във вътрешната градивна дейност; те изразходвали силите си в самоцелна завоевателна политика. Трудно е да се изредят многобройните походи, които те са предприемали към Балканския полуостров и главно към Галицийските земи, с владетелите на които арпадската династия била свързана с много тесни фамилни връзки (именно тези големи разклонения на родството давали повод за вмешателства).

Докато обаче малко живелите и кратко царувалите крале (Ищван II, 1116-1131; Бела II (Слепият), 1131-1141; Геза II, 1141 - 1162; Ищван III, 1162-1172; контракрал Ласло II, 1162-1163; контракрал Ищван IV, 1163-1165) се стремели да организират феодални банства (области) на десния бряг на р Сава и да вземат под своя власт Галиция, в същото време Папството и Византия се стремели да разширяват своето могъщество за сметка на Унгария. И макар че тези две външни сили никога не са застрашавали до такава степен независимостта на унгарската държава, както немската империя през XI в., все пак борбите, които се проточили цели десетилетия, показват, че и едната, и другата страна имали много привърженици в Унгария. Византийските претенции били подкрепяни от светските земевладелци, а папските претенции подкрепяла църквата.

Едрите земевладелци се облагодетелствали много от водените чести войни. Кралете имали нужда от военната сила на аристократите, поради което се стремели

да ги печелят с непрекъснати отстъпки. Все по-влиятелните светски земевладелци започнали да хвърлят око и на огромните църковни владения. Зад гърба на унгарските най-висши духовни лица стояло папството, неговата пораснала международна власт. Те обикновено използвали и подкрепата на кралския двор.

За сблъскването на църковното и светското едро земевладение дали повод династическите раздори в средата на XII в. Срещу Калман Книжен се опълчил малкият му брат Алмош, за заговора на когото обаче кралят отмъстил жестоко - както било обичайно в тогавашната епоха, Алмош и невръстният му син били ослепени. Но тъй като родът на Калман се прекратил със сина му Ищван II, на престола се качил Бела II (Слепият) като единствен мъжки член на династията. Според хрониката неговото царуване започнало с кървавото събрание в гр. Арад, където били убити 68 господари, противници на краля.

Династичните раздори стигнали връхната си точка през 1160-те години. Тогава в унгарските вътрешни работи се намесил и Мануил, последният могъщ император на разпадащата се Византия. Като внук на Ласло I и син на Пирошка - дъщерята на Ласло, той започнал да крои за себе си големи планове. Чрез омаломощаване на унгарското кралство той смятал да затвърди господството си над Балканския полуостров. Против Ищван III, протеже на папата, Мануил подкрепил двамата негови вуйчовци. Така царуването на Ласло II, а след смъртта му и на Ищван IV станало възможно само благодарение на грубата намеса на Византия. Успехите на Мануил се оказали краткотрайни. Освен това след неговата смърт международният авторитет на Византия все повече намалявал.

През последната четвърт на XII в., по време на царуването на Бела III (1172-1196), настъпило временно затишие. По-малкият брат на Ищван III получил възпитанието си във византийския дворец и стъпил на престола като мъж, високообразован и с широк кръгзор. Във Византия Бела III усвоил много добре дипломатическите машинации и с ловката си политика създавал равновесие между различните групи. Повече от две десетилетия царяло спокойствие, в което наистина проличало колко чувствително била напреднала Унгария от времето на основаването на държавата.

4. Ишпан (лат. Comes) - управител, член на кралския съвет и на кралската свита; така наричали и управителя на кралския окръг, когото обикновено подбирали от редовете на знатните. Това е общо наименование на знатните началници, на приближените на краля, които отговаряли за снабдяването и обслужването на кралския дворец.

5. Варйобаг - военни длъжностни лица в системата на кралската крепостна система. Повечето от тях разполагали със самостоятелно имение. В края на XIII и началото на XIV в. този слой в голямата си част се слива със средното дворянство. С течение

на времето съставната на това понятие дума «йобог» е изменила своето значение: така се наричали в първите векове на феодализма знатните от кралската свита; от XIV в. нататък с тази дума назовавали експлоатираните крепостни селяни.

6. Варнеп (лат. *Cives, castrenses*) - прикрепени към земята селяни, обслужващи кралската крепостна система. Първоначално изпълнявали и военна служба, а впоследствие били натоварени с различни тегоби; били разпределени на райони с по 10 или 100 души.

7. Надор (надоришпан). Думата има славянски произход - произлиза от «на дворе жупан». В най-ранния период надорът е ишпан - управител на кралския дворец; после компетентността му постепенно се разширява, като става надор - заместник на краля в съдебното и военното дело и посредник между него и съсловията. При случаите на опразване на трона той свиква съсловното събрание за избиране на крал; при избора гласува пръв. Тази длъжност се изпълнява до 1818 г.

8. Дворцов съдия (лат. *Iudex curiae*) съдия на страната. Първоначално разглеждал юридическите дела само в кръга на кралския дворец, а впоследствие компетентността му се разпростира за цялата страна (орсагбиро). Рангът му е след надора.

Други дворцови знаменитости: тарнокмещер (лат. *Magister tavernicorum*) - завеждащ финансовите дела на двореца; от XIV в. длъжността се именува кинчтарто (ковчежник). Имало и завеждащ кралските конюшни, виночерпци, трапезник и др. Между главните знаменитости били т. нар. трансилвански войвода и хърватски бан.

Икономическо развитие и културен живот в края на XII в.

Първата и най-чувствителната промяна, една от най-големите придобивки на XI—XII в., било заселването на унгарците. Това никак не било лесно да се постигне: през XI в. се е налагало все още със закон да бъде принуждавано «скитащото село» да се прибере при единственото свое постоянно и устойчиво средище — църквата. Фройзингският епископ Отон, който при втория кръстоносен поход през 1147 г. е бил в Унгария, констатирал: «Тук-там само имаше дървени и още по-малко каменни къщи, тъй като на тях не им се нрави всичко това; те предпочитат цялото лято и есен да карат в шатри.» Все пак селата преобладавали, утвърждавали се в този преход към уседнал живот и образуването през XI—XII в. село и сега се намира там, на старото си място, освен ако някакво обществено или природно бедствие не го е заличило.

От онова време, от XI—XII в., са и наименованията на много селища. Тези от тях, които носят лични имена (Чепел, Солнок) и разните имена с окончанията гер, кюрт,

тарян, са от най-старите. От тази епоха са и селата, чиито имена са произлезли от стопанската им роля, от занаята, упражняван от техните жители. Такива села са Тарнок, Удварнок, Санто, Ковачи, Нйергеш, Чатари, Коч и др. (тарнок се наричали крепостните, които превозвали продуктите от натуралния данък за снабдяване на кралския дворец; удварнок — тези, които произвеждали част от продуктите за кралския дворец и, както показва името, те са били първоначално славяни; санто — орач; нйергеш — сарач; чатар — майстор на щитове; кочи — кола; в с. Коч, окръг Комаром, изработвали на времето най-удобните каруци).

За тези два века е характерно не само заселването, а и разширяването на поселищната мрежа и уголемяването на селищата. Постепенно били заселени отбранителните пояси (гето) и граничните области. Наименованията на местности като Пор (пазач), Льовьо (стрелец) напомнят за гранична охрана. Тогава се извършва преселването и на селите⁹, които от средишните области се придвижвали все по на изток и през XIII в. се установили там, където и сега са техните селища.

В хода на това голямо заселване на страната в девствените преди това гори и в планините се обособили цветущи селища. Маджарите завоеватели се настанили първоначално в равнинните речни долини и хълмисти землища, като постепенно населената територия на страната се разширила чак до веригата на Карпатите. Естествено не само маджари ставали обитатели на тази огромна територия. Много други народности били повикани и заселени през тези векове. В тази заселническа вълна се вливат отделни печенежки, аварски, узки групи, а също и мохамедански търговци, т. нар. измаелити (заселването на яси и кумани станало през XIII в.). Имената на селища като Немети, Оласи, Чехи, Ороси (заселени съответно от немци, италианци, чехи, руснаци, бел. пр.) са достатъчно показателни за произхода им. Чужденците-преселници (лат. *hospes*—гост) с охота идвали в страната. По този начин те се избавяли от тежката феодална експлоатация, на която били подложени в своите страни, докато в Унгария получавали значителни привилегии и огромни парцели. В Северна Унгария, в тогавашните окръзи Зойом (дн. Зволен), Туроц, Липто. Тренчен (дн. Тренчин), пуснали корен словациите, а немците населявали главно образуващите се градове. Затворените поселения на саксонците в Трансилвания и в областта Сепеш (дн. Спиш) водят началото си от XII в. Настаняването на преселниците уреждали специално натоварени длъжностни лица — кенези и шолтеси¹⁰. В резултат на тяхната дейност били основани и рутенските села. През тази епоха се извършило и преселването на румънците, което взело най-големи размери през XIII—XIV в. От огромните територии, които народите на Унгария — унгарци и неунгарци — превърнали от пустеещи в плодородни площи, се възползвали земевладелците. Като най-голям земевладелец се смятал самият крал, а църковните и светските господари все повече увеличавали своите имения за сметка на кралските окръзи. За едрото земевладение от епохата на Арпадите била характерна освен обширната площ и разпръснатостта. Напр. в датирания от 1138 г.

регистър на манастира край селището Дьомьош са вписани 100 села, някои от които се намирили на огромни разстояния едно от друго — като се почне от областите Шомог и Толна в Западна Унгария и се стигне до Чонград и Трансилвания. От същия регистър-грамота узнаваме, че крепостните на църквата били обременени с различни данъци в натура: хляб, марц (квас, бел. пр.), добитък, жито, а също и част от ловната плячка. В Трансилвания игуменът имал специални хора за доставяне на сол, други трябвало да осигуряват товарния превоз, а зидарите и дърводелците били ангажирани в строежа на църковните постройки или за ремонта на сградите.

Най-важният производствен клон било земеделието. За обработването на земята използвали дървеното рало с железен палешник, служели си със сърпа и косата, а вършитбата извършвали с чеп (вид тупалка). Освен земеделието много важна роля продължавало да играе и скотовъдството. Из широката унгарска пуста (Алфьолд) пасели огромни полудиви, обори изобщо невидели стада. По възвишенията се развило планинско скотовъдство, а в дъбовите гори и в блатистите области били отглеждани в полудиво състояние много свине. Наред с това, голямо значение имали ловът и риболовът.

За културното развитие през ранните векове имаме оскъдни сведения, тъй като относително малко веществени паметници са достигнали до нас. За маджарите-завоеватели говорят почти само разкопаните гробници. В гробниците са намерени преди всичко оръжия и накити, от което става ясно, че оръжията и металните части на конската амуниция (стреме, юзда) се приготвявали от желязо, а накитите и художествено изваяните апликации към походните торби били от мед и сребро.

Що се отнася до паметниците от XI—XII в., те са много по-красноречиви. От тази епоха са останали първите архитектурни паметници (подземните църкви във Фелдебрьо, Тихан, Печ), хубави капители от няколко ранни църкви, издялани надгробни паметници, между които се отличава саркофагът на основоположника на държавата крал Ищван, намиращ се в Секешфехервар. За относително голямото богатство на двореца на Бела III говори откритият наскоро параклис на кралския палат и части от замъка в Естергом. От тази епоха са запазени такива творби на развитото унгарско и чуждестранно златарство като кралската корона, съставена от две части (горната част е принадлежала на самия крал Ищван), и накити, които са се използвали при коронясване.

Културното развитие през XI—XII в. зависело изключително от църквата. Християнските свещеници се стремели да заличат даже и спомените за езическата религия. Вероятно жертва на тази нетърпимост е и древният унгарски епос (унгарската калевала или нибелунгската песен), и древната унгарска писменост, която едва през XVI в. се явява отново при секелите. За някогашната езическа

религия подсказват само неизкоренените суеверия и някои мотиви от народните приказки. Напр. заклинанието е продължение на езическото врачуване. Жрецът на добрия дух, чието рождение се предшества от чудеса, се появява със зъб и във формата на червен пламък воюва с лошите духове, проявили се в синия пламък; той в света на народните приказки става чародеец, скитник-студент; жрецът на лошия дух се превръща в отвратителна вещица с металически нос.

Официалният език на тогавашната църковна култура бил латинският. Навред из Европа с изключение на Балканите и Източните райони, докъдето се простирала властта на римската църква, пишели на латински легендите за живота на светците, хрониките, възхваляващи делата на кралете, историческите съчинения (гешти), а също и грамотите. Грамотни в тази епоха били само свещениците, обучавани в манастирските школи. Някои духовни лица, смятани на времето за много образовани, следвали и в Парижкия университет. Вероятно такъв е бил напр. Аноним, безименният секретар на Бела III, който е и първият унгарски историк. От тогавашния унгарски език са останали само някои думи в грамотите — обикновено наименованието на селските межди, а останалото е на латински език. В края на XII в. може би над безжизненото тяло на някой християнин от Северозападна Унгария свещеникът е произнесъл такива надгробни слова на унгарски език: «Виждате ли, еднородни братя, какво сме, пръст и пепел сме.» Това в същност е първата достигнала до нас оригинална унгарска поетична творба.

От данните за XI—XII в. ясно личи каква решаваща роля е играла църквата в тогавашната феодална система. Висшите духовници, едновременно и едри земевладелци на страната, се чувствали като у дома си в кралския дворец, те имали най-тежката дума в кралския съвет и ако кралят от време на време изпращал пратеници в чуждестранните дворове, това били обикновено висши духовни лица. Освен това църковни лица били и деловодителите в първото централно държавно учреждение, в кралската канцелария.

Властта на църквата се е чувствала навред. За църковна сграда в даденото селище подбирали най-високото място, тя била най-голямата и най-хубавата постройка, а манастирите били истински крепости. Всичко това, разбира се, било само външен белег на упражняваната от църквата неограничена власт; в същност тя направлявала делата и постъпките на хората, а също и мислите им. Свещениците и монасите (по начало италианци, немци и чехи от бенедиктинския орден, а по-късно и френски нистерцисти) покрай това, че обучавали народа да обработва земята — да сее, да отглежда лозя, използвали всички възможности да го възпитават в дух на покорство и послушност към краля, към църквата и земевладелците. Феодалния класов режим те представяли като проява на божията воля. Бунтарите, нарушителите на църковните и светските закони заплашвали с вечно наказание, а живота на послушния селянин и слуга се стремели да подслаждат с обещания за блаженство на оня свят. Църквата играла много важна роля не само при

създаването на феодалния класов режим, а и с идеологията си била един от стълбовете на феодалното общество през вековете.

Златната була

В края на XII и началото на XIII в. в Унгария били извършени преобразования с твърде продължителен и траен ефект. На пръв поглед се разиграли събития, в които нямало нищо ново. След смъртта на Бела III пламнала ожесточена династична разпра между двамата братя Имре и Андраш (по-късно Андраш II) и това дало повод па папството (Инокентий III), намиращо се на върха на своето могъщество, да покровителства «синовете» си, определяйки външната и вътрешната политика на страната. Когато обаче Андраш II (1205—1235) заел трона и братската борба в същност се прекратила, голямата промяна — разлагането на кралската окръжна система — станала напълно очевидна.

Подаряването на кралски имения било започнало още през XI в. Братоубийствените борби ускорили този иначе естествен процес. Имре и Андраш подарявали вече и цели окръзи. «Мярката на кралските дарения е липсата на всякаква мярка» — пише в една тогавашна грамота. Духовитият парадокс отразява, разбира се, едно действително положение независимо от това, че обществото се раздвижило и се явили много трудно разрешими въпроси, поради което последвали бурни стълкновения.

Преди всичко кралската хазна (още от векове тя била държавна хазна) по някакъв начин трябвало да компенсира загубата на доходите от подарените имения. От друга страна, постоянните войни и все по-големият разкош и без това изисквали нови постъпления. Вместо по-раншните натурални доходи кралят предпочитал паричните постъпления. Икономическият живот по това време бил все още много примитивен. Малко пари имало в обръщение, тъй като всяко село, всяко едро земевладение почти всичко си произвеждало само, търговската размяна била оскъдна, производството за пазара било незначително. Андраш II се опитал да оправи положението с постоянно обезценяване на парите. Той използвал кралското право за сечене на пари и монетите от скъпоценни метали с всяка измината година ставали по-дребни, по-тънки. Освен това в непрекъснатите си усилия да преодолява паричната оскъдица кралят предоставил на еврейските и мохамеданските откупчици обмитяването и продажбата на солта (тя била най-важната, употребявана от всички подправка). Откупчиците използвали докрай възможностите и най-безчовечно изнудвали населението — нещо, което предизвикало всеобщо огорчение.

Даренията увеличили апетита и на едрите феодали за имения и власт. Те образували фракции и водели най-ожесточена борба помежду си. Пристигналите в

страната сънародници на кралицата-немкиня (немци от Меран, бел. пр.) разпалили още повече страстите. Унгарските господари не могли да се помирят с такива съперници — неканени гости чужденци, конто «пасели от богатството на страната», и под ръководството на надор Банк и ишпан Петър скроили заговор. В 1213 г., когато крал Андраш воювал някъде към Галич, те нападнали в горите на възвишението Пилиш забавляващите се с лов приближени на краля и изтрепали чуждите рицари, като заедно с тях умъртвили и кралицата (това събитие е отразено в творбата на Йозеф Катона в безсмъртния «Банк Бан» с измислената трагедия на Мелинда¹¹).

Характерно е за слабостта на кралската власт, че във връзка с това Андраш успял да се наложи да бъде набучен на кол единствен само ишпан Петър, докато другите заговорници останали ненаказани. Безредиците се увеличили още повече през 1217 г., когато след неколкочкратното настояване на папата кралят трябвало да води кръстоносен поход. И докато Андраш II безрезултатно пътувал до Обетованата земя, за което получил прозвището «крал Ерусалимски», господарите в страната — «църковните и светските, се съревновавали в злото».

Изнудванията на откупчиците и самовластието на едрите земевладелци огорчавали не само селяните от някогашните кралски имения, а и дворяните с по-малки имения, наричани по това време още «слуги на краля» (лат. *servientes regis*), тъй като били задължени да изпълняват военна служба само на краля. След като обаче голямата част от кралските окръзи отишла в ръцете на феодалите, имало опасност «кралските слуги» да загубят благополучното си положение и да бъдат принудени да служат на едрите земевладелци. Това се отнасяло в много по-голяма степен за някогашните военнослужещи в кралските крепости и за техните началници (варйобаг).

Общото недоволство прераствало в цяло движение. През пролетта на 1222 г. според хрониста в «деня на кралското правосъдие» в Секешфехервар «огромно мнозинство» посрещнало краля и го принудило да издаде т. нар. Златна була. Това било официална грамота, написана на пергамент и подпечатана със златен висящ печат. Макар че била издадена в 7 екземпляра, до нас не е достигнал нито един оригинал; познаваме я само от по-късни преписи. Златната була укрепвала главно правата (личната свобода и освобождаването от данък) на сервиензите, на дребното дворянство. Няколко нейни точки били в интерес и на потиснатите (тя забранила да се дава под наем събирането на данъците, сеченето на монети, обмитяването, търговията със сол; ограничила произволите на самовластните ишпани; на епископите забранила да искат десятъка в пари, ако е по-удобно той да се изплаща в натура). Едрите феодали, които застанали начело на съпротивата, кралят се опитал да разоръжи с обещания, че чужденците няма да получат имения и рангове и, общо взето, ще се отнеме правото на който и да било знатен да изпълнява повече от една длъжност. Според твърде много коментираната по-късно

«Заключителна част за съпротивата», в случай че кралят или потомците му нарушават писаното в Златната була, то знатните на страната могат «заедно и поотделно, сега й в бъдеще вечно да се противопоставят и да опровергават нас и нашите потомци свободно, без да бъдат уличавани за това в греха на Изневярата».

Татарското нашествие

Докато Андраш II търсел, макар и без особен успех, ново разрешение на проблемите, синът му Бела IV (1235-1270) издигнал за свой идеал дядо си — стария крал Бела. Царуването той започнал със строго търсене на отговорност от съветниците на баща си: кой със зениците па очите си, кой със затвор, кой със заточение или с имота си заплатил за извършени простъпки. Той се опитал да подигне кралския си авторитет и с това, че забранил да влизат направо при него и изгорил столовете, използвани от кралския съвет, та да не може никой да седне в негово присъствие. Най-чувствително обаче засегнало едрите феодали намерението на Бела IV да си възвърне обратно старите имения, които по-рано принадлежали на кралските крепости. Скоро кралски комисии тръгнали да обикалят страната, за да вземат обратно «излишните и безполезните дарения».

Голяма буря предизвикало решението на Бела IV да пусне в страната бягащите от татарите кумани (около 40 000 семейства). Куманите, които напомняли за някогашните маджари от времето на завоюването на страната, получили паша за своите стада и хергелета в най-рядко заселените области на Голямата унгарска равнина. Не е трудно да си представим колко вреди и ядове е причинил на унгарците този скитнически полуномадски пастирски народ.

Тъкмо когато противоречията между господарите едри земевладелци прераснали във формена война, страната се озовала пред неочаквана катастрофа — татарското нашествие. Полуномадските племена на далечните монголски пусти едва в първите години на XIII в. били обединени от Тимуджин (прословутия Чингис хан); в 1240 г. те завзели най-големия и най- хубавия руски град Киев, а в 1241 г. започнали да преминават Карпатите. Според данните на средновековните хронисти техният брой бил невероятно голям — около 500 000, но тази цифра по-скоро показва колко голям и основателен е бил страхът пред опасността.

Бела IV имал вести за приближавашото нападение на татарите още от по-рано и отчаяно търсел помощ. Той се обърнал към двата най-големи колоса на християнския свят — към папата (Григорий IX) и към императора (Фридрих II), ала без резултат, тъй като те продължавали взаимните борби и оставили Унгария на произвола на съдбата. Още по-лошо било, че и унгарските феодали не проявили загриженост пред сериозно надвисналата опасност. Бела безрезултатно карал да обикалят според древния обичай кървавата сабя. Само малцина пристигнали в

устроения край Пеща лагер. Смущението се увеличило, когато в часовете на най-голямата опасност господарите отпратили своите войски срещу куманите, обявявайки ги за татарски шпиони. Те заклали техния крал Кьотьон и куманите, след като опустошили цялата територия отвъд Тиса, напуснали страната.

Тогава вече към Пеща приближавали първите части на татарите. Препускащата след тях главна армия водел самият хан Бату, внук на големия завоевател на света. След преминаването на Руската врата (прохода Верецке) той се насочил към р. Тиса. Един от неговите витези, след като подчинил Полша и Силезия, нахлул в страната от северозапад, а друг — откъм Трансилвания.

Решаващата битка се разиграла край р. Шайо, близо до гр. Мохи, при много неблагоприятно за унгарците положение. Унгарският лагер бил притиснат в толкова малък участък, че «влязъл в истинска мрежа», и това много добре схванал врагът, който се криел на другия бряг на р. Шайо. Освен това част от феодалите като че желяели поражението на краля. И това поражение не закъсняло. След като симулирал преминаване на реката, врагът нападнал от съвсем друга позиция. Страхотен град от стрели, камъни, щикове и горящи факли се изсипал върху забъркания, останал без единно ръководство унгарски лагер. Само малцина, между които и кралят, успели да се измъкнат от обръча на татарите.

Бела IV избягал при съседния австрийски херцог Фридрих Войнствения, а после потърсил спасение в замъка Трау в Далмация, за да не попадне в ръцете на татарите и за да не трябва да поема задължение за плащане на данък. Страната обаче била оставена на произвола на нашествениците, които я опустошили, обрали я, голяма част от населението избили или превърнали в роби. През януари 1242 г. те преминали замръзалия Дунав и подложили отвъдните области на катастрофални разрушения. Само няколко замъка могли да се защитят. Не е чудно, че един тогавашен баварски хронист записал: «В тази година татарите унищожиха Унгария след 350-годишното ѝ съществуване.»

През лятото на 1242 г. унищожителната вълна се оттеглила. В ограбената страна хазяйничели зверове и върлували разбойнически феодали. Поразяваща е картината, която рисува по този повод свещеникът от Нагварад — Рогерий (италианец), който преживял ужасните събития и заедно със слугата си успял да избяга от татарски плен: «Започнахме да скитаме из безлюдната, празна земя... Само кулите на църквите бяха водещите ни знаци. . . Пътищата и пътеките бяха заличени и треви и плевели растяха по тях. Накрая с големи мъки на осмия ден излязохме от гората и стигнахме до града Гюлафехервар (дн. Алба Юлия, бел. пр.), в който нищо друго не се намираще освен костите и черепите на убитите и разрушените, разпилените стени на църквите и палатите.»

Възстановяване на страната след татарското нашествие

Главните въпроси, които трябвало да разрешава Бела IV, след като се завърнал в разорената страна, били свързани с нейното възстановяване и с отстраняването на татарската опасност. За щастие татарското нашествие не траяло дълго и въпреки че причинило много тежки загуби (преданието вероятно прекалява по отношение на загубите), страната бързо се възстановявала. Селяните отново построили своите примитивни селца, а там, където населението намаляло много, били изпращани нови заселници.

По отбранителни съображения Бела IV скъсал с предишната си външна и вътрешна политика. Тъй като по време на голямата опасност получавал от Запад само обещания, той разбрал, че в случай на ново татарско нашествие може да разчита само на руснаците. Ето защо изоставил традиционната нападателна политика спрямо Галич и се съюзил с галицкия княз. Още по-радикален е преломът във вътрешната му политика. За да поощри изграждането на замъци, той подарявал имения на приближените си. В това отношение и сам дал пример: кулата на Шаламон във Вишеград и Червената кула в Шарошпатак и днес свидетелстват за това.

Освен изграждането на цяла система от замъци голямо значение имала и насърчителната политика на Бела IV за развитието на градовете. Той дал привилегии на по-развитите тържища, освободил ги от властта на ишпаните, осигурил им безмитна търговия и право на свободно избиране на кмет и съвет.

На ковчезника си, на завеждащия кралските финанси (тарнок-мещер) възложил върховния контрол над градовете. Така се образували т. нар. свободни, кралски градове: първо Секешфехервар и Естергом, любими седалища на кралете от династията на Арпадите, после — Пеща, Буда, Шопрон, Пожон, Нагсомбат (дн. Трнава) и много други градове. Бела IV обезпечил градски права и на рудничарските селища, най-голямо значение от които добили центровете със сребърна руда— Шелмецбаня (дн. Банска Щиавница), и Бестерцебаня (дн. Банска Бистрица).

Строежите на замъци и даренията непрекъснато увеличавали властта на едрите земевладелци, т. е. на бароните, както те започнали да се наричат през втората половина на XIII в. С развитието на градовете и с привличането на куманите кралят се стремял отново да укрепи собственото си положение. По-дребните земевладелци — кралските сервиензи, които започнали да се наричат благородници (както преди се наричали само едрите земевладелци), прибягнали до образуването на дворянски окръзи — органи на тяхното самоуправление, чрез които се опитвали да укрепят положението си. Първите наченки на това се явили още преди татарското нашествие, докато през втората половина на XIII в. един след друг се образували

дворянски окръзи (просъществували чак до 1848 г.). Кралят назначил управници — ишпани, които оглавили окръзите (тях по-късно ги наричали фьоишпани — главни управители). От своята среда благородниците избирали съдии за правосъдието. Съдията се наричал салгабиро — съдия на слугите (наименованието подсеща за по-раншното положение, когато дребните дворяни се наричали «слуги на краля»).

За нарасналата власт на бароните, на едрите земевладелци свидетелстват и останалите от тази епоха постройки в романски стил, които не отстъпват на кралските и на църковните сгради. В центъра на семейно-родовите имения те основавали манастири и изграждали т. нар. семейни църкви. В началото на XIII в. е изградена църквата в Лебен; църквата в с. Як, построена след татарското нашествие, е извънредно богато украсена със скулптурни творби, а църквата в Жамбек и сега с развалините си дава облик на околността.

Семейно-родовата църква, където господарят и семейството имали отделени специални места, изразявала богатството на земевладелеца. Истинският символ на властта на едрия земевладелец бил замъкът. Къщите в околните села били повечето землянки, състоящи се от едно помещение, където очите сълзели от пушека на огнището. Не е трудно да си представим какъв респект е внушавал замъкът, издигнат в най-високата точка на околността. Замъкът през XIII в. представлявал жилищна кула. Каква огромна канара е била тя, можем да разберем, като вземем под внимание данните за кулата на Шаламон. Основата ѝ е 360 м², което е равно на осем двустайни апартамента, височината на нейните 7 етажа е 31 м, а дебелината на стените отдолу е повече от 3 м.

В мазето на жилищната кула непременно имало кладенец даже и при положение, че се намирала на планински връх. Партера използвали за склад. На първия етаж живеела охраната. Натам водела външна, лекоподвижна стълба. Там бил и входът за жилищната кула. На първия етаж нямало прозорци, а само няколко отвърстия-бойници за стрелците (тогава още нямало топове и пушки). Вътрешна витлообразна стълба водела от първия към по-горните етажи, вторият от които обикновено бил на господаря, а на третия етаж се настанявали жените — членове на семейството. Вътрешното обзавеждане на жилищните кули било относително просто, бихме казали, примитивно, обаче в тях съхранявали много ценни накити — произведения на развитото златарско изкуство. Господарят, разбира се, по-зорко и от накитите пазел грамотата, която му осигурявала особените привилегии, властта и богатството на дарените му имения.

Жилищните кули и епископските седалища се смятали за укрепени места и крепости, а също така и обградените със стени манастири превъзходно обезпечавали сигурността на църковните и светските господари. Но всичко това увеличавало техните разходи. За задоволяване на все по-растящите си претенции земевладелците обременявали селячеството с многократни кираджийски тегоби, с

плащането и на парични данъци освен натуралните. Това предизвикало остра съпротива от страна на крепостното селячество, за която благоприятствало и обстоятелството, че особено след татарското нашествие едрите земевладелци изпитвали постоянна липса на работна сила.

През 50-те години на XIII в. ту едно, ту друго село отказвало да изпълнява задълженията си. Една римувана хроника съобщава, че Шмарагд, кардиналът от Калоча, бил убит «от жестоките ръце на слугите си». Тези изолирани движения нямали особени резултати. По-ефикасно се оказало практикуваното през 60-те —70-те години масово бягство. По този начин народът на цели села неведнъж се опитвал да се отърве от «голямата и трудна работа и служба». Обикновено бягали нощем. Със себе си откарвали малкото на брой животинчета, лесно разглобяемите си къщурки, направени от дърво или тръстика, измазана с глина. Бегълците отивали в именията на земевладелец, който им осигурявал по-благоприятни условия, а крепостните занаятчии се насочвали към градовете.

Класовата борба на крепостните не останала без резултат. Земевладелците били принудени да намаляват тегобите, защото, както четем в грамотата от 1270 г. на манастира край Тихан, «броят им (на крепостните) напоследък много намаля». Още по-значителна била промяната в това отношение, че тегобите на крепостните постепенно се унифицирали. Заедно с това и самите крепостни се формирали като единно съсловие, т. е. все по-незначителни ставали различията между някогашните свободни хора, слугуващи народностни групи, и «вечни крепостни». До края на XIII в. тези «вечни крепостни» (някогашни роби и др.) фактически извоювали най-същественото право — правото на свободно преместване, от което по-преди били лишени.

9. Секели - своето рода унгарска народностна група. Много се е спорело по това, какъв е произходът им: някои учени ги смятат за потомци на хуните; други държат, че те представляват сродна на унгарците тюркска народностна група; историците марксиста са на мнение, че това са потомци на ония маджари, които завоювали Среднодунавската низина през IX в. През X-XIII в. били преместени в сегашните им поселения в Трансилвания със задача да охраняват границата. Оттогава те се развили, по особен начин, запазвайки своята родова организация като граничари, които се ползвали с определени привилегии до началото на XVIII в. Секелите се занимавали главно със скотовъдство. От тях във формата на данък се искало т. нар. «печене на волове» (да осигуряват печено волско месо); вместо този облог по-късно те давали жив рогат добитък. В рамките на родовата им организация се разграничават т. нар. примори (вождове), лефьо (конски глави - конници) и масата на обикновени секели пешеходци. Отделната военна и административна единица на територията им се наричала сек (стол). Най-значителни столове (области) били Чик, Харомсек, Марош, Удвархей, Араньошсек. Секелите се славят със

самобитната си и богата народна култура. В болшинството си те сега живеят в Румъния (Унгарска автономна област).

10. Организатори на голямото разместване на населението през XIII в. и управители на новообразуваните селища били кенезите и шолтесите. В Северна Унгария действали шолтесите, а в Трансилвания - кенезите. Тази категория служители се слива по-късно с унгарското благородничество.

11. «Банк Бан» от Йозеф Катона (1791-1830) е извънредно популярна унгарска драма (по-късно е използвана от големия унгарски композитор Ференц Еркел за либрето на опера). Главният герой на драмата Банк Бан е историческа личност, а представената за негова съпруга Мелинда, изнасилена от брата на чужденката кралица, е художествена измислица. Измислен образ е и изразителят на страданията на селяните Тиборц. Тайната на големия успех на драмата се състои в това, че тя извънредно силно и дълбоко изразява идеята за свобода и национална независимост и поразително вярно отразява трагедията на селячеството.

ОТ СРЕДАТА НА XIII в. ДО ПОРАЖЕНИЕТО ПРИ МОХАЧ

Унгария в разцвета на феодализма.

Последните крале от династията на Арпадите

За изминалия след смъртта на Бела IV (1270) половин век е характерно по-нататъшното засилване на властта на светските едри земевладелци и техният необуздан произвол. Последните крале от династията на Арпадите — Ищван V (1270—1272), Ласло (Куман) IV (1272—1290) и Андраш III (1290—1301) все по-безпомощно съзерцавали проявите на разбойниците рицари, на безскрупулното усвояване на именията и на юмручното право.

През втората половина на XIII в., след като се разпаднала системата на кралските имения, само няколко барони разполагали с присъединени едно към друго едри земевладения, разполагали даже с цели обособени части на страната (с пълно право те били наричани областни господари, малки крале, или с чуждата дума олигарси). Напълно естествено те се редували в заемането на най-важните държавни служби (надор, главен съдия на страната, трансилвански воевода, хърватски бан и пр.), което увеличавало възможностите им за злоупотреби. На тяхната власт не могли да се противопоставят и благородниците, живеещи в сянката на техните земевладения. Тези благородници, ако искали да запазят своите имения, трябвало

да отидат на служба при бароните. Те участвали в частните армии на великите господари, на техните фамилии, поради което ги наричали фамилиари. В замяна на това областният господар поемал задължението да защитава техните имения, а за особени заслуги те получавали евентуално и нови имения от него. Болшинството от областните господари поддържали огромни дворци. Дворцовата служба техните фамилиари изпълнявали така, както помагали в изпълнението и на държавните длъжности. Отношенията между бароните и техните фамилиари в същност отговаряли на отношенията между западните феодални господари и техните васали (*dominus* и *vassalus*).

Областният господар не един път водел истинска война против съседния замък, против съседния владетел в интерес на разширяването на своята власт и владение. Напр. в 1276 г. главният знаменосец на страната и неин съдия — надорът Петър Чак, не се посрамил да нападне град Веспрем, чийто епископ бил от враждебно настроеното към него семейство Немегуйварн. Той обрал града и разрушил известното църковно училище, най-уреденото по това време учебно заведение в страната. Разбира се, никой не бил в състояние да му потърси отговорност за това. Този случай не бил единствен. Бароните опустошавали взаимно именията си, отвличали крепостни, ограбвали търговците; намерил се и такъв самовластен господар, който в разстояние на 30 години убивал всекиго от враговете си, като му откъсвал езика. «Крепостите на господарите станаха гнезда на грабителите и служат за защита на разбойници, които смущават сигурността на далечните земи, изнудват и ограбват пътниците» - констатирани в 1279 г. висши духовници.

Последните крале от династията на Арападите били безпомощни пред самовластниците. Кралската власт отслабнала. В същност тя можела да се опира само на куманите. Главно от кумански леки конници била комплектувана 15-хилядната армия на Ласло (Кун) IV, с която той се явил на Моравското поле (дн. Мархфелд) в помощ на Рудолф Хабсбургски против чешкия крал Отокар II, чиято власт тогава се простирала от Бранденбург до Щирия. Унгарският крал улеснил победата на първия Хабсбург, когото иронизирали с прозвището «Просяшка торба». С това той съдействал на Хабсбургите да наложат своята власт над крайдунавските области. Във вътрешната си политика Ласло IV нямал успех. Светските и църковните едри земевладелци, които най-остро враждували помежду си, били единодушни в това да отнемат и последната опора на краля — куманите. Когато той даже и след заплахите на папския делегат не се съгласил да скъса с «езичниците» кумани, великите господари за известно време го пленили. Накрая те подтикнали наемни убийци от неговото куманско обкръжение, които убили младия Ласло IV по време на пиршество.

След смъртта на Ласло IV от арпадската династия останал само един мъж — Андраш III (внук на Андраш II). Обаче претенциите за унгарския трон на възпитания на италианска земя в духа на италианската култура херцог нито папата,

нито императорът не искал да признае. Те и двамата искали да поставят па унгарския трон свой васал. Унгарските велики господари и висши духовници единодушно подкрепили Андраш. Висшите духовници очаквали от него защита на своите имения, а бароните смятали, че при един крал, безпомощен в собствената си страна, ще се чувстват и занапред с развързани ръце. И те не сгрешили в сметките си. Андраш III (1290—1301) въпреки добрите си намерения не бил в състояние да обуздае бароните. В закона му от 1298 г. се констатира, че заради опустошенията на «бароните и на други величия» «църквите и благородниците и други жители на страната в делата си и в имота си почти напълно са подложени на грабеж». Кралят обаче нищо не могъл да предприеме против това. Напразно той наредил да наказват най-строго самовластието, да разрушават разбойническите крепости, да отлъчват от църквата насилниците. Никой не бил в състояние да приложи тези санкции. Така с безрезултатна и безплодна борба се откъртило, както хрониката казва, «последното златно клонче на арпадската династия».

По време на интеррегнума (междущарствието), 1301—1308 г., мнозина от тези, които имали роднински връзки с арпадската династия, се състезавали за унгарския трон (чешкото семейство Пржемишл, баварските Вителсбахи, неаполитанските Анжуйци). Действителната власт обаче още повече се съсредоточавала в ръцете на областните господари. Най-известният между тях Мате Чак държал под своя власт почти цялата Северозападна Унгария, като обсебил на тази територия и кралските, и църковните имоти.

Привържениците, му го наричали княз. В Тренчен той поддържал блестящ дворец, имал си надор и главен съдия. Мате Чак сякъл монети, провеждал самостоятелна външна политика, водел преговори с чуждестранни крале на равни начала. Подобни на него областни господари са били вероятно и Аба, Ласло Кан в Трансилвания, Шубич в Южна Унгария, а в Западна Унгария — семейство Кьосеги.

Страната била изправена пред опасността от разпадане. В света на малките крале и разбойници-рицари трябвало да тури ред кралският дворец, но от 1301 до 1308 г. нито един претендент за трона не могъл да укрепил положението си. Роберт Карои се ослянал главно на авторитета на папата и на парите на флорентинските търговци, тъй като в Унгария малцина го подкрепяли. Господарите предпочитали на трона да поставят сина на чешкия крал — Венцел, за да могат да продължат самовластието. Бъркотията се увеличила, след като папският пратеник в интерес на Роберт Карои прибягвал няколко пъти до заплахи с отлъчване от църквата. От своя страна пък гражданите на Буда, които няколко години преди това се «осмелили» да хвърлят в Дунава църковните бирници, отлъчили папата.

Ожесточените вътрешни борби увеличили шансовете на Роберт Карои. Чешкият крал прибрал сина си, след като преценил унгарските условия за безнадеждни.

Баварският херцог Ото, който направил опит след Венцел, бил коронясан за крал, обаче когато тръгнал за двореца на трансилванския Ласло Кан да иска дъщеря му за жена в интерес на укрепване на властта си, този местен крал го пленил. В крайна сметка херцогът трябвало да се задоволи с това, че оставяйки короната, успял поне да оцелее и да се прибере в родината си. По такъв начин Роберт Карои останал без съперници и на полето Ракош съсловното събрание го избрало за крал на Унгария (Ракош тогава започвало от сегашния вътрешен квартал на унгарската столица).

Роберт Карои реорганизира феодалната държава

Първата половина от царуването на Роберт Карои (1308—1342) протекла в тежки борби с областните господари. Още първото му седалище Темешвар (Темишоара) означавало, че той е стъпил здраво в Унгария. В 1312 г. той постигнал значителна победа в битката, разиграла се в долината на р. Хернад, край Розгон (дн. Розхановце), където нанесъл поражение на Аба; в тази битка участвали и гражданите на Каша (дн. Кошице) и тогавашния окръг Сепеш. Тя била последвана и от други победи. Областните господари, враждуващи помежду си, не могли да се съпротивяват, а след смъртта на Мате Чак борбата в същност приключила. Последната закъсняла арена на тази борба се оказал блестящият кралски вишеградски дворец. Фелициан Зач, който, преди да премине в лагера на краля, бил привърженик на Мате Чак, организирал атентат. (Преданието, възпроизведено от Янош Арани, чрез историята на Клара Зач предава в романтична светлина извършеното от необуздания стар барон нападение и безспорно жестокото кърваво отмъщение на краля, който във връзка с това ликвидирал целия род Зач.)

За няколко десетилетия измрели, изчезнали тираническите великогосподарски семейства. Във феодалното общество, разбира се, било естествено кралят да подарява отново голямата част от конфискуваните имения и вместо семействата Чак, Аба, Борша, се явили Лацкфи, Гараи, Батори, Канижаи. Създавала се нова, вярна на Анжуите едра земевладелска класа, за блестящия възход на която е характерен примерът със семейството Гараи: член на това семейство постъпил на служба при Роберт Карои в началото на XIV в. като обикновен началник на един от южноунгарските замъци, а през втората половина на века един от внуците му станал надор на страната.

След победата над областните господари Роберт Карои увеличил и модернизирал кралските имения. Положението се изменило така, че кралят станал пак най-големият земевладелец в Унгария (разбира се, той могъл да разполага само с 1/5 част, докато крал Ищван на времето си разполагал с 2/3, от цялата територия на страната). Стремещът на Роберт Карои бил да стабилизира държавния бюджет (кралския дворец) с парични доходи от по-постоянен характер. Това било т. нар. кралско регале (сечене на монети, гранично мито и пр., бел. пр.) и постоянните

данъци. Тъй като в развитието си страната напреднала доста много, а и населението нараствало (неговият брой по това време ще да е бил около три милиона), доходите на първия крал от анжуйската династия трябва да са били наистина значителни.

От миньорите, които тогава разработвали своите малки рудници, кралят също получавал известен дял: 1/10 от златото, 1/8 от среброто (в средата на XIV в. в Унгария изкопавали годишно около 4000 кг сребро и 1500 кг злато — един твърде висок добив в сравнение с европейските норми). Освен това само хазната имала право да заменя изкопаното злато и сребро със сечени монети и по такъв начин заменянето на благородни метали и сеченето на монети се превърнало в много доходна кралска привилегия.

Значителни облаги донесла и оживената търговия. По времето на Арпадите обменът с другите страни бил незначителен. В най-добрия случай търгували с добитък или вино, а понякога и с малко жито. При Анжуите (Роберт Карои и Лайош Наги — Лайош Велики) износът на тези стоки се увеличил. Значително се увеличил вносът на занаятчийски стоки, а на границата както унгарските, така и чуждестранните търговци плащали на краля един и същи размер мито (тъй като митото през тези векове било 3,33% от цената на стоката, наричали го тридесетак).

Освен доходите от регалето Анжуите въвели и постоянни данъци. Първият от тях се наричал данък за порта, което значи, че той се отнасял за този крепостен, през чиято порта можела удобно да премине натоварена със сено или със снопи каруца. Крепостните тогава разполагали с по един крепостнически парцел. Размерът на този парцел — орна земя, паша и ливада — бил твърде непостоянен, различен в различните области, като достигал около 20—50 холда (1 холд около 7 дка).

Реформите от икономически характер Роберт Карои приключил с наредбата, чрез която между първите в Европа въвел сеченето на златни монети. Златните му форинти с лилия, сечени по флорентински образец, се оказали трайна ценност, търговците от цяла Европа ги приемали охотно.

Роберт Карои бил принуден да реорганизира и военното дело. Броят на войниците в кралските замъци намалял много, а за издръжката на постоянна наемническа войска липсвали необходимите доходи. За укрепването на кралската армия имало само един начин — да се включват в общата военна система и частните армии на едрите земевладелци. Кралят разрешил на великите господари да водят под своите знамена войниците си в кралския лагер (оттук и наименованието «знаменосец господар» и бандериум — от италианската дума бандера; бандериум наричали частната армия). По време на царуването на Роберт Карои бандериалната система се оказала много ефикасна, обаче през следващите векове предимствата и непрекъснато намалявали.

Завоевателната външна политика на Анжуите

Външната политика на Роберт Карои имала двояко направление. Първо той продължил традиционните балкански завоевания, обаче във Влахия претърпял тежко поражение и едва сам благодарение на един от витязите си успял да се спаси. След това се отказал от политиката на феодални завоевания и се сближил със северните си славянски съседи, с чехите и поляците. По-късно това сближение прераснало в съюзническо взаимодействие, което било утвърдено през 1335 г. на т. нар. Вишеградски конгрес. Тримата крале се уговорили взаимно да се подкрепят един друг. Съюзът имал противохабсбургска политическа насока, той целел да изолира Виена и в икономическо отношение, тъй като тя извлечала най-много облаги от търговията между Изтока и Запада. След това се образували нови унгарски търговски пътища: единият през Буда — Естергом — Галич водел към Чехия, а другият през Каша и окръг Сепеш — към Полша.

Роберт Карои в същност дал правилна насока на външната политика. Обаче синът му Лайош (Велики), 1342—1382 г., предпочел старата самоцелна завоевателна политика. Богатите източници на страната, отбелязала възход и в икономическо, и в политическо отношение, Лайош I изразходвал за завоевания, обслужващи семейните интереси на Анжуйците. Той воювал с балканските народи, водил десетилетна война против намиращата се по това време на върха на могъществото си търговска република Венеция; в Италия се борил против неаполитанските Анжуйци и като полски крал срещу литовците и против Галич.

Него, разбира се, го блантели илюзии, това става ясно най-вече от походите му срещу Неапол. Повод за двата похода, организирани през 1347 и през 1350 г., било това, че съпругът на неаполитаиската престолонаследница Йоана — херцог Ендре, най-малкият брат на Лайош, бил подло убит със знанието на собствената му жена. В желанието си за отмъщение, съвсем понятно от лична, от човешка гледна точка, Лайош се ангажирал с един план, неосигурен нито политически, нито военно — да стане и неаполитански крал. Като се има пред вид тогавашното състояние на съобщенията и възможностите за придвижване, Неапол е бил невероятно далеч, пътят към него е бил преграден от враждебни на Унгария страни и освен това за неаполските претенции на Лайош I липсвала всякаква местна поддръжка. Походите му натам били съпроводени с много приключенски зигзаги, разбира се, без резултат. Те станали по-късно предмет на епоса, главни герои в който са Миклош Толди¹² и самият крал. Завземането на Неапол си останало примамлива илюзия.

На Балканите Лайош успял да укрепи феодалната власт на унгарските крале, но скоро и това дало обратни резултати, защото при надвисналата турска опасност, вместо да обединява, той трагично противопоставял Унгария на южните и съседи. От политическа гледна точка той не е имал по-голяма полза и от полското

кралство. Лайош не бил способен да ръководи с енергични ръце двете държави, в едната от които, в Полша, феодалните велики господари самовластвали.

Многократните войни дали своето неблагоприятно отражение и във вътрешния живот на страната. Засилила се властта на великите господари. Само с нови и нови отстъпки кралят можел да ги накара да вземат участие със своите бандерии в кралските походи. Същевременно дребното дворянство също искало по-голям дял за себе си в държавната власт. То искало да участва и в кралския съвет, в който дотогава имали думата само едрите земевладелци, и претендирали за по-значителна роля в съсловното събрание.¹³

Лайош се стремил да облагодетелства дребното дворянство главно за да си увеличи подкрепата против великите господари. В 1351 г., когато и той утвърдил Златната була, в нея бил включен и пасаж за «една и съща благородническа свобода». На практика, разбира се, този пасаж никога не е осъществяван в буквалния смисъл по простата причина, че икономическото превъзходство на едрите земевладелци господари само по себе си им обезпечавало предимство и в политическия живот. По-голямо значение имал издаденият от него специален закон (унг. *ôsiség*), който гласи, че благородническото имение не бива да се продава или да се оставя със завещание на странично лице, защото това е обща собственост на семействата, произхождащи от същия род. Този закон, останал в сила до 1848 г., целял да запази неприкосновеността на благородническото земевладение.

Икономическо и културно развитие през XIV в.

При анжуйската династия най-трайни и значителни изменения настъпили в икономическия живот. Местните владетели във времената на самовластието изгаряли селата, отвличали крепостните, ограбвали търговците. Роберт Карои и Лайош Велики въвели вътрешен ред, останал валиден за десетилетия, ред, който благоприятствал земеделието и напредъка на градския живот.

Промените в селското стопанство, разбира се, още не били очебиешни, но все пак били твърде значителни. Шолтесите и кенезите продължавали да настаняват пришълци, от притока на които се образували все нови и нови села, крепостните разоравали нови територии и нови горски площи превръщали в орна земя. На грубото дървено рало вече започнали да слагат лемеж и да впрягат по 8—10 вола, защото недодяланият груб лемеж правел ралото извънредно тежко и за самите волове. Все пак оранта била по-дълбока, урожайт надвишавал три-четири пъти засятото семе. Направена била крачка напред и чрез системата на разработване на земята, като землището на селото се разпределяло на три части: едната част засявали с есенни, другата — с пролетни култури, а третата оставяли за угар. Тази система остава валидна за векове (по-рано разработвали едно парче земя, докато

раждало, и след 5—6 години, когато се изтощавало, го изоставяли и разработвали нова площ). Увеличили се овощните градини, навред край градовете и селата имало и бостани предимно за зеле. На територията на страната били засадени и много лозя. Лозарската преса още не познавали, гроздето мачкали с крака в големи дървени съдове, ала правели много хубаво вино, особено из тогавашните лозарски краища—Срем и южната част на планината Мечек; след Мохач известност на лозарски център добил и Токай, а също и хълмистият район към Карпатите.

Значителното за тогавашните условия нарастване на селскостопанското производство довело най-напред до това, че се увеличили тегобите на крепостните. Освен постоянния данък за държавата през 1351 г. няколко години след голямата европейска чумна епидемия, крал Лайош наредил да се плаща задължителен земеделски деветък. Това означавало, че след като църквата първа си вземе десетата част от житото и виното — т. нар. дежма или деветък, от останалото (9/10) земевладелецът вземал деветата част (т. е. нов деветък, тъй като деветата част от 9/10 е 1/10). Въвеждането на най-тежкия натурален данък — деветъка, със закон, който да важи за цялата страна, целело да унифицира тегобите на крепостните, за да престанат те да се преместват, да сменят господарите. Крепостните трудно се помирявали с новото положение, но земевладелците по това време учредили господарски съд, като най-богатите велики господари получили от краля и правото за ползване на меч. На господарското съдилище самият земевладелец съдел крепостния, а едрите земевладелци, разполагащи с правото на меч, изпълнявали и смъртни наказания (жесток символ на господарската власт била бесилката, която стърчала край селото).

Друга последица от напредъка на селското стопанство било по-нататъшното развитие на градския живот. Увеличаването на селскостопанското производство давало възможност на най-сръчните занаятчийски крепостни да се занимават преди всичко със занаята си, тъй като срещу своите произведения те могли да си набавят необходимите им селскостопански артикули. Занаятчийството започнало да се отделя от земеделието. Сръчните крепостни занаятчийски, разбира се, не оставали в земевладенията, а се премествали в градовете, възникнали от възловите точки на търговските пътища, от окръжните центрове и от епископските седалища. Тържищни пътища водели от околните села към пазара. Според изворите през периода 1330—1370 г. на пазара в гр. Естергом се продавали добитък, жито, лен, кълчища, сено и вино. За Буда даже от Пожон (дн. Братислава) транспортирали по Дунава жито и вино. Всичко това давало възможност на градското население все повече да изоставя земеделието. Този процес, разбира се, се извършвал много бавно. Характерно е, че и в началото на XIV в. във вътрешната част на гр. Шопрон отглеждали животни, като за вътрешноградското говеждо стадо си имало отделен пастир. В повечето градове занаятчийството се разграничило от селското стопанство едва в края на XV в. Отглеждането на лозя обаче и през следващите векове си оставало важен отрасъл за жителите на градовете.

Градовете били обкръжени със стени и само през укрепените градски врати е можело да се премине. Вътре в оградената от градските стени площ се издигали господарските и гражданските каменни жилища. Тесните криви и малки улички носели името обикновено на някой занаят, напр. ул. Ковачи, Мелничари, Шьорфозьо (производители на пиво, бел. пр.), тъй като занимаващите се с определен занаят се заселвали в една и съща улица или квартал.

Населението на градовете наброявало само няколко хиляди. Буда в края на XIV в. е имала вероятно 8—10 хиляди жители, а другите градове — около 4—5 хиляди. Най-знатни били богатите търговци, т.нар. патриции. От тях бил съставен градският съвет и те избирали главния съдия. На пазарния площад, главния площад на средновековния град, в съседство с готическия храм стърчели техните къщи с пищните си фасади. По отношение на ранга след патрициите следвали цеховите граждани — занаятчийските майстори, които вземали участие в управлението на града. В града се настанявали и крепостни, които извършвали наемна работа — ставали лозари, носели вода. Както те, така също калфите и чираците били напълно безправни относно уреждането на градските дела. Голям брой попове и монаси, просяци и скитници, някой и друг светски интелектуалец — лекар, аптекар, художник, допълвали картината на градското общество.

По това време занаятчиите започнали да образуват цехове (първата цехова грамота, издадена за трансилванските саксонски градове, е подписана от крал Лайош в 1376 г., а в страната цеховата система се налага през XV в.). Занаятчиите се организирали по градове и по специалности в отделни цехове: напр. цех на кожухарите в Каша, златарски цех в Буда. Цехът обединявал майсторите начело с главния майстор. Калфите и чираците нямали думата; тежките години на чираклъка им били съпроводени със скитане из чужбина и с надеждата, че след време и те ще станат майстори.¹⁴

Цеховете регулирали и контролирали качеството на стоките, техните цени, количеството на суровините и защитавали членовете си от конкуренцията на извънцеховите майстори самоуци. Утвърдените регламенти на цеховете, строгият режим в тях ги правел затворени корпуси, които вземали участие в живота на градовете като обособени единни общини. Те заедно излизали на църковни шествия и поемали защитата съответно по участъци на крепостната стена по време на обсади.

Цеховите майстори продавали в собствените си дюкяни и освен това обикаляли съседните тържища с каруци, като поставяли товара в сандъци, обковани с жезла. Външната търговия изцяло била в ръцете на богатите търговци. От вътрешността на страната били изнасяни преди всичко суровини, добитък и вино, а от граничните области и жито, но главно злато и сребро. От чужбина внасяли предимно

занаятчийски стоки и предмети на лукса: коприна, подправки от далечните страни на Изтока, шаяк от Фландрия, оръжие и метални произведения от Германия.

Оживеният икономически живот по време на Анжуйската династия подействал благотворно и на културата и изкуството. Кралският дворец станал център на рицарската култура. Тържествеността и в развалините си днес рицарски замък-кула в Диошгьор е едно от свидетелствата за това. До пазарните площади в градовете се издигали готическите катедрали и здания на градските съвети с техните масивни пилони, солидно иззидани кули и тесни остроъгълни прозорци (в Каша, Шопрон, Пожон и Буда са останали най-хубавите паметници от тази епоха). От това време е и изваяната от братя Коложварн знаменитата скулптура на Свети Георги, която е украсявала двора на пражкия замък. Преди няколко десетилетия, след дълги митарства, бе върната на Унгария известната «Картинна хроника» от 50-те — 60-те години на XIV в. На тавана на една къща в Нитра е намерен в края на миналия век Кодексът от XIV в., известен под името «Кодексът на Йокай». Това е първата написана изцяло на унгарски език книга; тя носи името на големия унгарски писател Мор Йокай (1825-1904). За университета в гр. Печ, основан по същото време, когато били открити Виенският и Краковският университет, ни е останало за съжаление само предание, тъй като скоро след откриването му той престанал да функционира.

12. Миклош Толди - историческа личност, придворен витяз на Лайош I, който се отличавал с необикновена физическа сила (според преданията дигал на ръце воденичен камък). Унгарският класик от XIX в. Янош Арани е посветил на неговия героичен и пълен с приключения живот цяла епическа поема-трилогия.

13. Съсловното събрание - най-важната държавно-политическа институция в Унгария от средата на XV в. (до 1848 г.). Утвърждава се успоредно с формирането на съсловията. Висшите духовници и едрите феодали направо се числели в състава на съсловното събрание с право на глас, а средното дворянство (по окръзи) и свободните градове пращали делегати. В десетилетията преди 1526 г. и средните благородници направо се явявали в съсловното събрание (дотогава то заседавало обикновено на полето Ракош край гр. Пеща, където се събирали около 8-10 хиляди души). В 1608 г. било разделено на две камари (горна и долна). Тогава били регулирани правата на окръзите относно изпращането на делегати. Съсловното събрание заедно с краля изработвало законите, утвърждавало размера на данъците. То избирало и коронясвало кралете.

14. Скитането на калфите е било средство за усъвършенстване на знанията и занаята. Така те подбирали по-известен майстор, от когото получавали интифа, и след като работели известно време, той им давал документ за удостоверяване на правоспособността и майсторство. От XVIII в. скитащите калфи получавали

специални трудови книжки от местната власт. Обичайно било, преди да поеме дългия път на скитничество, калфата да закове пирон в поставения за целта пън на главния градски площад. От забитите безброй пирони големият пън след известно време изглеждал като обвит с желязо. В унгарските музеи се пазят много такива «железни пънове».

Деспотизмът на баронските лиги. Жигмонд Люксембургски

След смъртта на Лайош Велики империята на Анжуите безславно се разпаднала и настъпили години на кървави дворцови драми, на ожесточени междуособици. Полша се отделила, като полските дворяни оженили по-малката унгарска кралска дъщеря Ядвига за литовския княз езичник Ягело. С короната в Унгария бил удостоен Карои (Малкия) II, ала след няколкоседмично царуване той опитал ятагана и отровата. Дворяните от опозиционния лагер убили надора Гара, удушили овдовялата жена на Лайош и пленили дъщеря му Мария. Най-сетне през 1387 г. съпругът на Мария Жигмонд се качил на унгарския трон (1387—1437).

По това време германската императорска корона била в ръцете на силната Люксембургска династия. От тази именно династия произхождал починалият вече Карл IV — владетелят на «златна Прага». Въпреки всичко Жигмонд се оказал безпомощен в унгарските условия. Едрите феодали, бароните в Унгария отново се почувствали като истински властници. В разстояние на две-три поколения покорните барони на Роберт Карои се превърнали в необуздани деспоти, които по пътя на алчен грабеж обсебили 40% от всички имения (докато кралските имоти намалели на 5%). С цел да си обезпечат властта и да задоволяват своите егоистични интереси, бароните основавали съюзи — лиги, които не един път ожесточено воювали помежду си, ала взаимно се разбирали, щом станело дума за ограничаване на кралската власт. След като прекарал няколко месеца в замъка на Шиклош като пленник на едрите феодали, Жигмонд се помирил с положението си. Кралят си останал само пръв между равните, той всъщност споделял властта с бароните.

Междувременно на южната граница на Унгария се появил вековният враг — завоевателят турчин. В началото на XIV в. едва ли някой е знаел нещо за синовете на Осман, които врълетели като буря от Мала Азия. В 1354 г. те вече се появили на Балканите, през 1389 г. на Косово поле разпръснали съединените сили на балканските народи и господството им се разпростряло до долното течение на Дунав. Жигмонд вербувал значителна рицарска армия от Запада, за да сложи преграда пред опасното нахлуване. «Ако небето падне, ние ще го задържим с нашите копия», се перчели рицарските вождове, ала в битката при Никопол (1396) те претърпели грозно поражение. Рицарският начин на воюване фалирал пред турската дисциплина с по-разчленен боен ред и по-методично ръководство.

След горчивия урок при Никопол Жигмонд се отказал от плановете си да воюва с турците и съсредоточил всички сили да си осигури чешкия трон, да си възвърне отнетата от брат му императорска корона. Във връзка с това той се намесил в сложната и без това западна политика, където опозицията против католическата църква поглъщала вниманието на феодалните владетели и църковните първенци. В края на XIV и началото на XV в. начело на западната църква в едно и също време заставали по двама, даже и по трима папи. На това положение се опитал да тури край съборът, свикан под ръководството на Жигмонд в 1414 г. в гр. Констанц. Формалното единство на църквата било възстановено, но тъй като именно на този събор бил изгорен Ян Хус, съборните отци раздухали огъня на Хуситските войни, продължили цели десетилетия.

Този половин век, който обхващал царуването на Жигмонд, не се прославил с особени придобивки. Въпреки че Жигмонд получил всички желани от него корони, в Унгария той не успял да сломи властта на баронските лиги, а на южната граница турската опасност станала хроническа. Прогресивно в политиката на Жигмонд било това, че кралят подкрепил политическите стремежи на средното дворянство и, което е още по-позитивно, подпомогнал градското развитие, Жигмонд издал наредби за защита на унгарските търговци от чуждите конкуренти, разширил компетентността на градските съдилища, опитал се да подтикне производството на луксозни предмети със заселване на майстори от чужбина, опитал се да въведе и единна система на мерките. Разбира се, малко от доброжелателните му наредби били осъществени (напр. единната система на мерките фактически става валидна едва през втората половина на XIX в.), обаче факт е, че цеховата система се утвърдила из цялата страна, градовете се замогвали, нараствало и тяхното политическо значение. През времето на Жигмонд се образувало градското съсловие, като на съсловните събрания се появили и градски делегати. Политическата им роля обаче била много скромна; във феодалното общество, в очите на благородника господар гражданинът си оставал подчинен и пренебрегнат. Янош Бебек, тарпокмещер (велик господар, завеждащ кралските финанси и едновременно с това главен съдия на градовете) в 1417 г. напр. още не бил съгласен да седне заедно на една маса с градски делегати, даже ги наричал рогачи и скубел брадите им. От същата епоха обаче има примери и за това, как граждани затваряли, даже осъждали на смърт дворяни насилници.

За феодалното развитие от времето на Жигмонд е характерно, че тогава в Унгария се дооформя съсловността. Обществото се разделило на три съсловия: духовенство, благородници и градско съсловие. С други думи, отделните групи на господстващата класа образували съсловия с цел да защитават колкото се може по-ефикасно своите права, наследствените си привилегии. Тези права (напр. при благородничеството — освобождаване от всякакви данъци, наследяване на именията, специално за дворяните осигурени предимства в правосъдието, участие в съсловното събрание и пр.) определяли периметъра на властта на даденото

съсловие, поради което то ревниво ги бранело от евентуални посегателства на други съсловия и даже на краля.

Съсловията, както става ясно от гореказаното, не могат да се уеднаквяват с класите, защото например духовенството и дворянството еднакво принадлежали към господстващата класа. Съсловната система била усложнена от разделението вътре в отделните съсловия. Особено очебийно е това при дворянството, което се делило на две прослойки: слой на великите господари аристократи и слой на средните дворяни, които в борбата за власт неведнъж влизали в остри противоречия.

Най-важното учреждение на съсловията било съсловното събрание, в което имали право да участват само съсловията, по-скоро техните представители делегати. В съсловното събрание се утвърждавали законите, там се определяли данъците, там се решавали и военните дела. По времето на Жигмонд и главно след неговата смърт съсловното събрание в Унгария станало орган на най-важните политически решения (в Англия съсловното събрание започва да функционира още от 1265 г., във Франция — от 1302 г.).

В съсловната държава много скромна роля играело гражданството, а крепостните били изцяло изключени от съсловната държавна власт, те даже не могли да се организират като отделно съсловие.

Селско въстание в Трансилвания— 1437 г. Антал Наги Будаи

В началото на XV в. настъпили съществени промени в положението на крепостните, макар и не изцяло в тяхна полза. Развитието на земеделието, производството за градския пазар сдобило селяните с пари, направило селото по-богато. В селските домове, покрити с тръстика и слама, оттогава започнали да обзавеждат и стая към кухнята, а в преградките на скриновете за празнични дрехи звънкали и сребърни пари. Това обаче възбудило алчността на земевладелците. Грамотите разказват за случаи, когато властващите господари просто отвличали по-богати селяни и изтръгвали от тях откуп. Навред църковните и светските земевладелци несъразмерно увеличавали паричните даждия. Заедно с това те все по-открито показвали стремеж да парират свободното преместване на крепостните, тъй като това се отразявало на доходите им.

Първенстваща роля за увеличаване на крепостническите тегоби играело висшето духовенство. В случай, че някое крепостно село се оказало непокорно, духовниците не се спирали и пред крайната мярка — отлъчване от църквата. Това било ужасно за средновековния човек, то означавало да замлъкне селската камбана, да не присъства свещеник на кръщение, на венчавка, на погребение. Отдушник за потиснатите през тази епоха били еретическите учения, отклоненията от

официалните църковни догми, които намирали широко разпространение сред селяните. В началото на XV в. напр. в Унгария се разпространило учението на професора от Пражкия университет Ян Хус.

Хуситското учение бързо завоювало терен главно в Южна Унгария и Трансилвания, където недоволството било по-голямо. Според тогавашен църковен доклад «заразените с хуситска зараза» между другото проповядвали, че пред бога няма разлика, че и крепостен, и поп, и дворянин — всички са равни. Те не признавали папата и смятали, че поп, който разполага с имот, има сто дяволи в душата си, следователно трябва да се ликвидира църковният имот. Такива проповеди в същност в религиозна форма нападали феодалния режим и църковно-земевладелската власт с общи усилия се опълчила против тях. Църквата с подкрепата на земевладелците изпратила инквизитори за изкореняване на ересите. Инквизиторите не знаели милост, даже и мъртъвци изравяли и ги изгаряли, щом имало подозрения за тях, че са били еретици.

Инквизицията турила ред в Южна Унгария, обаче в Трансилвания не могла да спре избухването на първото голямо селско въстание. Пряк повод за него дал трансилванският епископ Гьорг Лепеш. Поради обезценяването на парите в продължение на три години той не събирал десятъка, докато в 1437 г. започнал да събира, и то в пълноценни монети, църковния данък за целия изминал период. С това чашата преляла, унгарските и румънските селяни хванали оръжието. Техен вожд бил дребният дворянин Антал Наги Будаи. Подкрепило ги болшинството от населението на Коложвар (дн. Клуж).

Селските армии победили край Деш (дн. Деж) феодалните господари, които били принудени да започнат преговори. Двете страни се споразумели в Коложмонощор пред конвента¹⁵. Според споразумението деветъкът следвало да се премахне, да се осигури свободното преместване, да се предостави и на селяните възможност за съсловно организиране. Решено било делегатите на крепостническите села да се събират ежегодно, за да контролират дали се спазва споразумението. На практика обаче споразумението в Коложмонощор не било осъществено. Част от селяните се върнали по селата си, докато секелски и саксонски господари обединили силите си за потушаване на въстанието. Решаващото сражение станало край гр. Коложвар в 1437 г. При измененото съотношение на силите селяните били разбити и самият Антал Наги Будаи загинал героично в сражение.

Борби против турците под ръководството на Янош Хуниади

Докато трансилванските и унгарските господари обуздавали селяните и си оспорвали имотите, турците затвърдили балканските си завоевания. Те проектирали да осъществят целта си — завладяването на света — с необикновено

голяма за европейските бойни полета армия. Силата им, предназначена да реши съдбата на битките, било спахийството, което за военна служба получавало имение от султана. Знаменитите еничари били пехотинци, охраняващи султана или великия везир. Отвлечени от завоюваните територии деца били превъзпитавани и превръщани в покорни оръдия на завоевателната политика. Домът на еничаря била казармата, а занаятът му — да се бие. С фанатизма на монах той се обричал на «свещената» война.

Пред регулярните турски армии постоянно шествали разбойнически грабителски части. За опасността, надвиснала над Унгария, е показателен фактът, че през 30-те години на XV в. в южните области все по-често връхлитали «препускащи глутници и подпалвачи». Най-богатата част на страната била плячкосвана от врага. На застрашената територия многократно дворяните организирали съпротива, но без особен резултат. Великите господари, както един техен съвременник се изразил, «изстиват пред боя» против турците. В тежкото си положение беззащитната страна «вече изпитвала страха от поробване», когато първите победи на Янош Хуниади извършили прелом в подетата борба против турците.

Хуниади не бил потомък на велики господари. Той бил от древно дворянско потекло от Влашко. Семейството му се преместило в Унгария, където баща му станал дворцов витяз на крал Жигмонд и получил от него замъка Хуниад (дн. Хунедоара) като имение. Още от ранни младини Хуниади се подготвял за боец и в това отношение имал безпримерни успехи. По начало служил около разни велики господари, после се преместил в свитата на краля, бил в Италия и Чехия. В края на 30-те години на XV в. се прехвърлил в Южна Унгария като командир на няколко «лежащи в гърлото на турчина» силно застрашени гранични замъци. Това било истински прелом в живота му. Оттогава той посветил всичките си сили на борбата против турците. Хуниади задържал султанските армии по време, когато един след друг се сменявали кралете (след Жигмонд — неговият зет Алберт Хабсбург, 1437—1439 г.; после — синът на Алберт, още бебе, а след него — Уласло I (Ягелонски), 1440—1444 г.) и в страната наново се разпалили продължителните борби на великогосподарските лиги. Така Хуниади станал «единствен страх на турците», носител на високи държавни рангове, бан, главен управител на областта Темеш, войвода на Трансилвания; той бил и най-големият земевладелец на страната, господар на земевладение с повече от 4 млн. холда. В едно отношение се различавал от другите велики господари: докато те гонели егоистични цели, той използвал всичките си имения и рангове като средство за борба против турските нашественици.

Хуниади бил такъв феодален господар, който придобил значението на национален герой, тъй като поставил за цел на живота си изгонването на турците. «Стига толкова мъже в ярем, обезчестени жени, пълни с отрязани глави каруци, позорен търг с поставени в окови роби, стига това ежегодно издевателство с нашата

религия — писал големият пълководец. — Враговете, които толкова ни нападаха, никога няма да прекратят своите нападения, ако ние не ги разгромим. С тях няма и не може да има траен мир.»

При воденето на война Хуниади съчетавал отбраната с нападението, практикувал т. нар. активна отбрана. Този негов основен принцип отговарял на целите му. «Трябва да се решава и да се действа» — се изразявал той и походите му наистина доказват неговата решителност. През 1442 г. боят Мезид нахлул в долината на р. Марош. Макар и с малочислена армия, Хуниади се впуснал в боя против превъзхождащите сили на врага и макар че претърпял поражение, не се отчаял. Той позовал на оръжие селяните, и то само пет години след въстанието от 1437 г., като с тяхна помощ за пет дни разгромил турските разбойници край Гюлафехервар. Когато ядосаният заради поражението султан пратил против него цялата си армия, с която разполагал в Европа, Хуниади смело посрещнал турците и нанесъл поражение на превъзхождащите го по брой нападатели. През есента на 1443 г. заедно с Уласло I Хуниади предприел голямо нападение с около 30-хилядна армия, в която имало и бойци от различните балкански народи. Тази армия завзела Ниш, София и имала намерение да прехвърли проходите на Балкана и да стигне до Адрианопол, до тогавашната столица на Турция, но суровата зима попречила. Била освободена по-голямата част на България и султанът бил принуден да направи значителни отстъпки при сключването на Сегедския мир.

След голямата победа неочаквано последвали много тежки години. Папата внушил на краля да наруши мирния договор и през есента на 1444 г. вербувана на бърза ръка армия тръгнала против турците. Унгарците разчитали на обещанието, че папската флота ще попречи на азиатските турски армии да се прехвърлят в Европа. Папската флота обаче, състояща се от няколко галери, не могла да предотврати това прехвърляне, тъй като срещу злато турците използвали генуезки кораби и при Варна почти унищожили армията на Хуниади. След като в боя загинал и кралят, в Унгария настанала пълна анархия. Въръжените междуособици, върлуванията и произволите отново се умножили. «Мярка на правото е силата; сляпо вървим към гибелта» — писал епископ Янош Витез.

Новият крал Ласло V, който бил още дете (син на Алберт, роден след смъртта му), се приютил при чичо си — немския император Фридрих III и останал безучастен към съдбата на Унгария. Тогава съсловното събрание поверило управлението на страната на избрания за регент Хуниади. Големият борец против турците не могъл да сломи властта на бароните, но все пак установил сравнително спокойствие, което му позволило да започне осъществяването на важния си план — подготовка за противотурско нападение. «Ние, които едва смогахме с щит, ще трябва да изтеглим меч против враговете си», казал Хуниади.

През 1448 г. той тръгнал с малка, но отлично въоръжена армия по известния

балкански военен път в посока на Косово поле. Хуниади запланувал да се съедини с армията на албанския герой — бореца за свобода Скендербег (Георг Кастриоти).

Плана му обаче издал сръбският деспот Бранкович, а помощната му войска го изоставила. Така с превъзхождаща сила след тридневна непрекъсната тежка битка турците удържали победа. «Не сърцатост, а оръжие не достигаше.»

След няколкомесечни приключения Хуниади успял да се прибере в родината си. (Той бил принуден да воюва с турски разбойници, които предварително си оспорвали големия му златен кръст; освен това попадал в плен на Бранкович, който го изнудвал.) След завръщането си Хуниади вече не могъл да укрепи своята власт така, че да мисли за нападение срещу турците. През 1452 г., когато Ласло V се прибрал в страната, той се отказал от регентството. Неговите противници, които му завиждали за успехите и за голямата популярност, започнали да се организират, за да го погубят. Когато обаче в 1453 г. паднал и Цариград, станало ясно, че скоро ще има решаващо нападение против Унгария. «Един бог на небето, един владетел на земята» — това бил лозунгът на Мохамед II, който се стремял към световно господство. През 1456 г. той започнал да обсажда Нандорфехервар (Белград) със 150-, а според други — с 200-хилядна армия. Белград бил ключът на тогавашна Унгария. Падането на тази крепост означавало да се отвори път на турчина. В часовете на крайната опасност Хуниади останал почти сам. Бароните се изпокрили в най-яките си замъци, дворецът се евакуирал във Виена. Владетелите на западните страни не дали помощ, а папата се задоволил с позив за кръстоносен поход, за организирането на който бил натоварен Янош Капистран.

Защитата на замъка при устието на Сава поел Михай Силаги16 шурей на Хуниади, който разполагал само с няколко хиляди души в момента, когато многолюдният турски лагер го изолирал от външния свят. Хуниади обаче не го изоставил. С наемниците си, с фамилиарите си и според тогавашни сведения с 40 хиляди кръстоносци той се опитал да си пробие път до замъка. И наистина той успял да пристигне в последния момент, когато турската артилерия била разрушила огромни части от стените, когато външните стражарни били вече в турски ръце и смъртта тропала на вратите на изтощените защитници.

Хуниади преди всичко пробил блокадата. По водната шир, където Сава се влива в Дунав, натъпканите с избрани кръстоносци и оръжие варки започнали ожесточена схватка с турските галери. След петчасова ожесточена битка бил отворен път към замъка, в който влязъл самият Хуниади и поел ръководството на отбраната. Тъй като турците вече почти напълно били разрушили външните стени, щурмът на неприятеля ставал все по-опасен. По едно време врагът стигнал до вратите на вътрешния замък, дори на една от кулите му проникнал вражи войник, опитал се да сложи там знамето с конска опашка и да означае с това победата на турците. В момента обаче бившият участник в битката при Варна Титус Дугович хванал

турския байрактар и заедно с него самопожертвователно се хвърлил надолу в бездната.

Съдбата на битката решило контранападението на кръстоносците на 22. VI. 1456 г. «Армията от занаятчии, селяни, бедни хора, селски попове, студенти, просяци, монаси» атакувала турския лагер. Когато султанът се опитал да им прегради пътя за връщане обратно, Хуниади се намесил в боя и успял да превземе турските топове. Врагът бил притиснат между два огъня и нямал друг избор освен бягството. Така по думите на летописеца Туроци «селски ръце, навикнали повече да въртят мотиката, отколкото оръжието», победили световния завоевател.

Световноизвестната белградска победа имала това значение специално за Унгария, че отсрочила за няколко десетилетия напредването на турците, които успели да нахлуят в страната едва 70 години след тази битка. Победата обаче коствала много скъпо на унгарците. Няколко седмици след победните дни в лагера се разпространила чумна епидемия, която не пощадила и знаменития борец против турските завоеватели, великия Янош Хуниади.

15. Конвент - ръководното тяло на монасите в отделните манастири. Такъв е бил и конвентът в Коложмонощор. Болшинството от конвентите през XIV-XV в. с кралско поръчение и под кралски контрол вземали живо участие в различни юридически дела. Конвентът изпълнявал ролята на нотариус при сделки, завещания, като издавал и достоверни преписи от грамотите. Пригответените от него документи били скрепявани с печат, получен и регистриран от кралския дворец. Отгук произхожда наименованието му *loci credibilia* -места на верността.

16. Михай Силаги е брат на съпругата на Янош Хуниади (Ержейбет Силаги). Активен участник в борбата против турците, в чиито плен попада след една военна акция и бива умъртвен от тях.

Крал Матиаш Хуниади (Корвин)

Великогосподарската лига на Цилеи — Гараи се възползвала от смъртта на Хуниади по много долен начин, като се опитала да ликвидира семейството му. Започнали да го клеветят и даже стигнали дотам, че с военна сила се опитали да вземат от Ласло Хуниади ключовете на Нандорфехервар (Белград). Ала левентът син на героя пълководец не допуснал армията в замъка, пуснал само Цилеи и неговия роднина Ласло V. Тогава се разиграли кървави сцени. По време на преговорите сприхавият велик господар Цилеи извадил меч си, но влезлите в момента привърженици на Хуниади го заклали. Уплашеният крал с клетва обещал, че няма да отмъщава за заговорника Цилеи. Когато обаче се завърнал в Буда, той

отново станал играчка в ръцете на враговете на фамилията Хуниади. Той повикал в двореца си в Буда братята Хуниади и техните главни привърженици, пленил Ласло и наредил да му отсекаат главата. «Главата на страната съсякоха» — се мълвяло навред по повод станалото на Будимския площад Сент Гьорг (Свети Георги).

Привържениците на Хуниади начело с Михай Силаги и Ержейбет Силаги се сплотили за въоръжен отпор против незаконността. Кралят се уплашил, че може да последва открито въстание, и избягал в Прага, отвличайки със себе си по-малкия син на Хуниади Матиаш като пленник. Тъкмо обаче когато там се готвел за сватбата си, неочаквано умрял (навярно бил отровен).

През януари 1458 г. при голям студ съсловията се събрали да изберат крал. Великите господари се събрали в Буда, а средните дворяни — на полето Ракош. Между великите господари имало привърженици на немския император Фридрих, други проявявали предпочитание към династията на Ягелоните. Да сложи короната на собствената си глава претендирал надорът Ласло Гараи, а също и банът Микярш Уйлаки. Средното дворянство и народът държали за сина на славния Хуниади. След дълги преговори и великите господари склонили на такова решение, особено след като Михай Силаги пристигнал с 15 — 20 хиляди бойци и казал на колебливите: «Това мечът ми ще избере крал.»

Властта на младия Матиаш отначало била слаба. В замяна на този избор Михай Силаги приел много тежки условия от противната страна. От името на Матиаш той дал немалко обещания: че младият крал няма да отмъщава за смъртта на брат си; че ще остави противниците по местата им, без да посяга на техните рангове; че няма да взема извънреден данък; че ще се ожени за дъщерята на вожда на противната страна, а Силаги ще остане 5 години регент, докато всичко това се осъществи. При това положение грамотите на Матиаш в чужбина се признавали само ако на тях фигурирал печатът на някой велик господар.

В 1458 г. Унгария била застрашена от всички страни: от юг напирали все по-опасните турци, от север и запад — властолюбиви претенденти за престола. В същото време, както пише хронистът, «Унгария се разпадна, разкъса се на парчета, между които почти няма връзка». Напр. Ишкра, опирайки се на чешките си наемници, в продължение на няколко десетилетия побеждавал всяка кралска армия. Него го смятали за пълновластен господар на Северна Унгария. Подобно било положението и в другите части на страната. И докато външните врагове и вътрешните раздори са увеличавали, хазната се опразвала, армията оставала без подкрепления.

Матиаш от малък бил приучен да преодолява трудности. Дворцовият му историк Боифини с характерната за историците хуманисти идеализация пише за него: «Роден в грохота на битките, той е пораснал в лагер, развивал се е във войнишките

шатри. Още като малко дете се научил как трябва да се воюва при обсада, как да се преплува Дунав, как в пълно снаряжение да се издържа на студ и жегата, да се търпи умора и глад, как да се открива врагът под дърво и камък и повече от всичко да ненавижда нерешителността и бездействието.»

Матиаш наистина не останал дълго време пасивен. Вслушвайки се във възпитателя и съветника си Янош Витез — най-даровития сътрудник на фамилията Хуниади,—той анулирал всички клаузи на изборната сделка-споразумение. Не се побоял даже да затвори в замъка Вилагош (дн. Ширия) чичо си Михай Силаги, след като той му се противопоставил, макар че благодарение на него заел трона. Той бил решителен спрямо великите господари и спрямо Фридрих III, който с оръжие нахлувал в страната. В тежка, нередко в кризисна борба провалил великогосподарските лиги и принудил императора да сключи мир. Фридрих му върнал короната на крал Ищван при условие обаче, че ако след смъртта си Матиаш не остави наследник мъж, унгарската корона ще наследят Хабсбургите.

Победата над лигите и отблъскването на Хабсбургите дало възможност за възобновяване на борбите против турците. По това време вече турската власт над Балканския полуостров била затвърдена и синът на големия борец против турците, който можел да разчита само на своите ограничени сили, не е бил в състояние да предприеме голям поход за окончателна разправа. Най-големият успех в босненския му поход, организиран през 1463—1464 г. с цел да се укрепят южните гранични замъци, било завземането на замъка Яйце. Резултатният поход задържал завоевателите, ала борбите срещу турците, от които зависела съдбата на Унгария, не продължили с необходимата сила.

След това крал Матиаш изразходвал всичките си сили за укрепване на централната (кралската) власт и за осъществяване на западните външнополитически цели. Неговият владетелски идеал била силната централна власт. Той искал да се прекрати «вечното безумно воюване, раздорът между феодалните господари». Този му план подкрепяли градските бюргери, върху чиито кървани с ценни стоки все още връхлитали за грабеж властващи феодални господари. Подкрепили го с цел да укрепят собствения си стабилитет и средните дворяни. За осъществяването на големия план съдействало обстоятелството, че тогавашна Унгария била сравнително гъсто населена и богата страна. Тя имала около 3,5—4 млн. жители (колкото Англия!). Тя разполагала с богати рудници за благородни метали и с развита цехова промишленост.

Матиаш използвал икономическите и обществените възможности, надделял над бароните, организиран независима от тях армия и държавна организация. На държавни длъжности той назначавал свои привърженици, между които имало потомци на занаятчии и селяни. Той укрепил централните учреждения (главно канцеларията си), реформирал правосъдието и организиран — като най-здрава

опора на властта — постоянна наемна армия, която след смъртта му наричали черна армия (по всяка вероятност от името на един вожд, наемник на крал Матиаш, Янош Хаугвиц «Черният»),

Получилата широка известност наемна армия на Матиаш през 80-те години се състояла от 8000 пехотинци, 20 000 конници, 9000 каруци, 200 дунавски кораби и фрегати с топове. Артилерията на Матиаш познавали и в далечни земи (Иван III от Московския Кремъл към него се обърнал за тополеяри). Вождовете му не били обикновени хора. Кинижи напр. смятали за унгарски Херкулес. За него разправяли, че дигал воденичен камък на рамото си и че с бъчва от 100 л вино свободно дигал наздравица. Общопризнат велик левент на армията, съставена от чешки, полски и немски наемници, бил сам кралят, проявил се като най-вещ пълководец, хитър разузнавач и като смел боец на епохата си.

За издръжката на голямата наемна армия и на увеличената администрация били необходими много пари. Това трябвало да се набави от данъците на селяните. Крал Матиаш натоварил крепостните с много тежки данъчни тегоби. Вместо данък за порта, превърнал се в постоянен при царуването на Анжуйците, Матиаш въвел данък «димнина», с който данъкоплатец ставало всяко крепостно семейство. Най-тежък бил въведеният извънреден военен данък — 1 форинт на крепостен парцел. По този начин годишният доход на кралската хазна се увеличил неколккратно, той достигал, даже надминавал 1 млн. форинта (по-голям от неговия доход едва ли е имал и кралят на по-богатата Франция). Матиаш много добре разбирал, че издръжливостта на крепостните си има своите граници и затова енергично ограничил експлоатацията им от страна на църковните и на светските земевладелци. За крепостните той обезпечил почти пълна имотна и лична безопасност от нападателите турци и от насилниците господари. Освен това Матиаш подкрепял правото на крепостните за свободно преместване, съблюдавал интересите на свободните селяни и дал привилегии на градовете, занимаващи се предимно с полевъдство. Затова той по-късно бил почитан от народа като велик крал, образец на справедлив, защитаващ селяните и наказващ господарите владетел.

Матиаш използвал увеличените сили на централизирана Унгария за осъществяване на големите си външнополитически планове. Целта му била да създаде силна дунавска монархия чрез завземането на Чехия и Австрия, а след това — и на императорската корона на Свещената римска империя. Той смятал, че в тогавашната международна обстановка само едно такова съсредоточаване на средноевропейските сили ще позволи да бъдат изтласкани турците от Балканския полуостров и че само по този начин ще може да се осъществи задачата, която Янош Хуниади оставил като завещание. В унисон с тази политическа концепция от средата на 60-те години той провеждал спрямо турците политика на отбрана, а спрямо Запада предприел редица нападателни акции.

Първо започнали чешките войни. Насърчен от папата, Матиаш предприел кръстоносен поход срещу бившия си тъст — чешкия крал Подебрад, поради това, че той, Подебрад, подкрепил чешките еретици хусити. Войната се проточила много (1468—1476) и се характеризира с открития си завоевателен стремеж. Свързаните с нея големи разходи предизвикали недоволство в широки кръгове. Някои от най-близките привърженици на Матиаш се разбунтували (напр. Янош Витез и Янус Панониус), но кралят успял набързо да се справи с въстаниците и с въоръжения нападател — полския претендент за престола (Казимир Ягело), благодарение на енергични мерки, на отличен тактически усет. Последвалото в края на краищата примирие имало компромисен характер и Матиаш освен титлата чешки крал успял в същност да задържи Моравия и Силезия.

След чешките войни със завземането на замъка Сабач кралят укрепил южната гранична линия. Въпреки това имало случаи, когато в страната нахлували още по-големи турски мародерстващи военни части. С един такъв случай е свързана много популярната в Унгария блестяща победа на Багори и Кинижи в Кенермезьо (Хлебно поле, край р. Муреш, сега в Румъния, бел. пр.) през 1479 г.¹⁷

Най-упоритите врагове на страната по времето на Матиаш били Хабсбургите, които недооценявали решаващата роля на Унгария в съпротивата против домогванията на Високата порта. Те отново и отново се явявали като завоеватели и претенденти за унгарския престол, намесвайки се в политическия живот на страната. Поради това Матиаш Хуниади многократно воювал с Фридрих III. В резултат на тези войни той завзел по-голямата част на днешна Австрия, а в 1485 г. гладуваща Виена била принудена да отвори вратите си пред унгарския крал и «гордият имперски бург изохкал пред витязите на Матиаш» (така гласи и Националният химн на Унгария, написан през 1821 г. от Кьолчеи, бел. пр.). Все пак Матиаш не успял да осъществи докрай големите си планове. Императорската корона се оказала недостижима за него. В последните години на живота си той съставил план за нов поход срещу турците, ала преди да започне осъществяването му, го сполетяла смъртта.

По времето на Матиаш културата на Унгария била съвсем близко до равнището на най-развитите европейски страни. Кралят ценял много науката и изкуствата (той се изразявал: «Некултурният крал е коронясано магаре»). Дворецът бил отворен за унгарските и чуждестранните хуманисти. Особено след втория брак на Матиаш заедно с Беатриче, с неаполската кралска дъщеря, в «Панония» пристигнали много италиански писатели и художници. Между тях бил и маестро Бонфини, който по-късно като дворецов историк увековечил паметта на крал Матиаш.

Будимският замък и Вишеградската кралска палата и в развалините си сега са красноречиви паметници на Унгарския ренесанс. Според Миклош Олах, живял в

първата половина на XVI в., Вишеградската палата имала 350 стаи и на времето смятали, че тя далече превъзхожда другите строежи на могъщия крал с великолепните си дворове, ловни паркове и зарибени езера. Шадраванът на Вишеградския замък бил издялан от червен мрамор и украсен с ковано желязо. При тържества от него излизали струйки червено и бяло вино и пристигащите на приемите чужденци с право се учудвали на блестящото великолепие на двореца на Матиаш. В Будимския замък пък имало книги с художествена ценност, украсени с герба на семейството Хуниади, т. нар. Корвини¹⁸. В скромна къщичка до замъка немският майстор Андраш Хес експериментирал въвеждането на книгопечатане в Унгария. Блестящите палати в Буда и Вишеград, икономическото развитие, силната централна власт, активният културен живот — всичко това показва, че царуването на Матиаш Хуниади е било най-знаменитата епоха за средновековна Унгария.

Феодалната аристокрация при династията на Ягелоните

47-годишният крал Матиаш починал внезапно на 5. IV. 1490 г. във виенския имперски замък. Големите планове, недовършените начинания били погребани заедно с него в гр. Секешфехервар.

«Войникът жалееше в негово лице щедрия човечен вожд, занаятчията — своя ръководител, народът и селячеството оплакваше милостивия грижлив господар.» След краткотрайното зашеметяване знатните господари, разбира се, въздъхнали облекчено. Те сметнали, че е дошло вече времето да си възвърнат «старата свобода». Не искали и да чуят за коронясване на извънбрачния син на Матиаш — Янош Корвин, понеже се страхували, че той ще продължи политиката на баща си. Даже и тези, които Матиаш издигнал нагоре от низините и които приживе нему обещали с клетва, че ще осъществяват заветите на великия крал, и те се изметнали.

Знатните господари си подбрали крал, с когото да си играят, както си искат. Такъв именно бил коронясаният от тях Уласло II от ягелонската династия, при царуването на когото кралската власт паднала извънредно ниско. Кралят предоставил всичко на бароните: добже, т. е. добре е, бил обичайният му израз. Той обезсилил наредбите на Матиаш, които засягали интересите на господарите. По негово време в същност властта държали в ръцете си няколко безсъвестни знатни господари и висши духовни лица (типични фигури за онова време на баронско управление били: кардинал Тамаш Бакоц, който имал 26 вида църковни доходи и успял да се снабди с много поземлени имения; печският епископ Янош Ернуст — злоупотребител хазнар; надорът Ищван Батори — пияница и неграмотен; bankerът с голяма кариера Имре Серенчеш).

Бароните, домогнали се до властта, смятали за най-спешна своя задача да разгромят политическата система на Матиаш. Те ликвидирали «вредните»

новаторства на великия крал. Деморализирали и в края на краищата разложили известната Черна армия, а хазната му до такава степен изпразнили, че някой път за посрещане на ежедневни кухненски разходи кралският дворец бил принуден да взема кредит от бароните (доходите на Уласло едва били 1/5 от тези на Матиаш).

Безграничната власт на бароните предизвикала енергично противодействие от страна на средните дворяни, укрепнали по времето на Матиаш. Те създали т. нар. среднодворянска партия и имали големи претенции, но в същност се борели не за възобновяване на политиката на Матиаш, а за разширяване на собствената си власт. Затова те враждували с големите господари и се противопоставяли на кралския дворец, който се съюзявал с Хабсбургите. Затова през 1505 г. в Ракош те решили, че щом дойде краят на Ягелоните, ще изберат крал от своята среда. Те говорили, че чужденците не познават «морала и обичаите на скитския (унгарския) народ», а в същност с това гледали да разчистят терен към трона за водача си — богатия Янош Сапоая.

Селячеството само губело от настъпилите след смъртта на великия крал изменения. Наистина безконечните войни на Матиаш, блестящият му дворец означавали за крепостните почти непоносими тегоби, но в същото време той ги защитил от земевладелските насилия. (Напр. при епископа на Вац — Миклош Батори, когото обичал заради високата му култура, Матиаш назначил свой човек, който да контролира стопанските му дела, със строго нареждане да не се допуска изнудване и измъчване на крепостните.) След смъртта на Матиаш, вместо да им бъдат обезпечени имотите, крепостническите села били подложени на опустошения от страна на насилниците знатни господари, борещи се помежду си и съревноваващи се с мародерстващите турски военни части. Селяните «с готовност биха платили — пише Бонфини — 6 пъти по-голям данък, само да може да възкръсне кралят им». И тъй като това било невъзможно, за тях не оставало друго утешение освен горчивата пословица: «Помина се Матиаш, умря и правдата.»

Знатните господари и средните дворяни най-ожесточено се борели помежду си за властта, но те напълно се солидаризирали във все по-голямата експлоатация на крепостните. В началото на XVI в. неизмерима дистанция отделяла земевладелеца от крепостния. Един френски пътешественик, посетил Унгария през 1502 г., констатирал, че унгарският дворянин третира селянина наравно с добитъка. Земевладелците наистина не давали възможност за каквото и да било просперитет на крепостния. Те наредили на крепостните от полските (земяделските) градове всеки поотделно да плаща деветъка, докато по времето на Матиаш те били облекчени много с това, че могли да плащат данъците си заедно. С това знатните господари окончателно отнели възможността на крепостните от тези полски (земяделски) градове по-късно да могат напълно да се откупят и да станат свободни. За да си осигурят даже работна ръка и при по-тежки условия, земевладелците на практика правели невъзможно свободното преместване на

крепостните. Така насъбралото се негодувание при първия удобен случай предизвикало най-голямото селско въстание в унгарската история.

17. На Хлебното поле край р. Марош (Муреш) трансилванският войвода Ищван Батори се опитал на 13. X. 1479 г. да пресече пътя на огромната турска нападателна армия. В разигралата се битка турците показали явно превъзходство на силите, но щом пристигнал с подкрепления Пал Кинижи, унгарците спечелили победа. Този даровит пълководец се издигнал от положението на обикновен воденичар. Има предания, че на тържеството по случай победата му, танцувал с трима турци (двама убити мюсюлмани били в ръцете му, а един труп държал със зъбите си). Кинижи умира в 1494 г.

18. Фамилията Хуниади произхожда от влашкото княжество. Бащата на големия герой Вайк получил от крал Жигмонд като дарение трансилванския замък Хуниад (оттук и името на фамилията), по-късно наричан Ванда Хуниад. В герба на фамилията е изписан един гарван (лат. *corvus*) със златен пръстен на клюна. Придворният историк на крал Матиаш - италианецът Бонфини, се стремил (това е характерно за хуманиста) да изведе корените на фамилията чак от римския род Корвинус. Така крал Матиаш Хуниади получил прозвището Корвин.

Селската война в Унгария

На 16. IV. 1514 г. естергомският кардинал Тамаш Бакоц при много тържествена обстановка обявил кръстоносен поход против турците. «Пълно опрощаване на греховете и блаженство на оня свят» обещавала на кръстоносците оная папска була, която Бакоц взел със себе си от Рим при последния избор на папа. Властолюбивият унгарски кардинал, загубил в съревнованието за папската тройна корона, получил като обезщетение за това от новия папа булата за кръстоносен поход.

Народът не обръщал толкова внимание на грешните замисли на господарите, а мислел главно за самозащитата си, спомнял си за Хуниади. Тласкани от такива подбуди, много хора прииждали в лагерите — било с каруци, било пеш — под ръководството на свещениците и на кметовете. Пъстра маса от селяни, хайдути¹⁹, градски бедняци, студенти, занаятчии, наемници се събрали без господари на полето Ракош и на други сборни пунктове в страната. Родолюбие и религиозен фанатизъм, мизерия и някакво смъртно желание да се изменят нещата събрало край Пеща около 40 000, а в цялата страна около 80 000 души.

В лагера на кръстоносците очебийно било отсъствието на благородници; тук-там можело да се види някой беден дворянин. Така че начело на подготвяния

кръстоносен поход застанал не някой знатен феодал, а обикновен секелски витяз от граничен замък — Гьорги Дожа. Пръв негов помощник станал свещеникът от гр. Цеглед — Льоринц Месарош.

Земевладелците, които не искали да жертват нито кръв, нито сребро за борбата срещу турците, не гледали с добро око на това, че крепостните им стават кръстоносци в момент, когато имало най-много работа на полето. Те упражнявали натиск, насилия, тормоз спрямо домашните на кръстоносеца само и само да спрат притока към лагерите. Болшинството от управляващите по начало се противопоставили на идеята за кръстоносен поход. Страхът им растял, като виждали как лагерите набъбвали. В края на май 1514 г. те прибягнали до крайни мерки, т. е. обезсилили, взели обратно папската була и спрели вербуването на кръстоносци. Кардинал Бакоц от своя страна, за да накара събралите се да се разотидат, ги заплашил с анатема, а държавниците, за да се избавят от селяните кръстоносци, решили да ги изпратят без необходимото въоръжение против турците.

Селяните на Дожа обаче не слушали повече нито високопоставените държавници, нито кардинала от Естергом. В лагера Ракош селяните разбрали какви обществени несправедливости са вършили земевладелците из цялата страна. Събрани заедно в огромна маса, те осъзнавали по този начин и силата си. Така настъпил преломът: селската армия не тръгнала против турците, тъй като в лицето на собствените си господари познала най-заклетия си враг.

Главната сила тръгнала по посока на гр. Цеглед. Дожа говорил на тържището на това полско (земяделско) градче за причините на прелома и за целите на селската война. В цегледската си реч Дожа според тогавашни писатели хуманисти между другото казал:

«Вие сте сънародници на унгарското дворянство, ала то ви третира като роби, не като селяни... Високомерниците оставят грешната ви душа само защото имат полза от това, че сте живи. Това, с което угарта се отплаща заради вашия труд и трудолюбие, това, което дава добитъкът ви — всичко превръщат в разхищение дворяните. За тях орете земята, за тях засаждаме лозя, за тях отглеждате стада; за вас остават само слугуването и нищетата.

Докога ще търпите този позор, унгарци?

Последвайте бога, който ви е създал за свобода, който е парализирал враговете ви, който ви е събрал и ви е дал оръжие в ръцете. Хайде, нападайте враговете, унищожете, изгонете всички, докато страхът ги вцепенява! Веднъж изпуснат, благоприятният момент никога няма да се върне, ако веднага не го използвате... Среден път няма! Или трябва да изкоренявате дворянството, или със собствената

си кръв и вечно тежко робство ще трябва да се покайвате пред високомерния враг.»

През юни 1514 г. селската война обхванала почти цялата страна. В провинцията действали близки на Дожа организатори-пълководци, а главната въстаническа армия след Цеглед преминала Тиса при селището Варшан, без да има кой да ѝ се противопостави. При местността Надлак и Чанад въстаниците победили армията на епископ Чаки и надорът Батори бил принуден да избяга. След това Дожа започнал да обсажда Темешвар — главния център на дворяните от Южна Унгария. Капитан на замъка станал самият надор Ишван Батори, който потърсил там убежище. Продължилата повече от един месец обсада и гладът принудили Батори да се обърне с тайно писмо към най-омразния си съперник, към войводата на Трансилвания Янош Сапояи за помощ. Опасността сплотила в един лагер съперничещите си по-рано кръгове на господстващата класа. Кралят се обърнал към папата за помощ и въпреки че нямало пари за граничните замъци, започнал подготовката за вербуване на чуждестранни наемници. Надорът и войводата се помирили и Сапояи тръгнал към Темешвар.

Отлично въоръжената армия на трансилванския войвода неочаквано нападнала лагера на Дожа. Въпреки това борбата се водила дълго време с еднакви шансове, докато най-сетне поради предателство селската армия била обкръжена. Дожа и тогава не помислил за бягство. Той сякъл враговете, докато сабята му се счупила, и тежко ранен го довели пред Сапояи.

Селската война била последвана от нечовешко отмъщение. Десетки хиляди селяни били обесени, няколко окръга отвъд Тиса били обезлюдени. Дожа по заповед на войводата победител поставяли на нажежен железен трон, слагали на главата му нажежена желязна корона, а голото му тяло разкъсали с огнени железни клещи. «Гьорги не плачеше, не охкаше, не се страхуваше» — разказват и вражите хронисти.

Събралото се през октомври 1514 г. съсловно събрание довършило делото на отмъщението. Съсловията приели закон, с който за вечни времена се отнемало на крепостните правото на преместване.

«Въпреки, че всички въстанали против господарите селяни заслужават смъртта, все пак толкова кръв да не се лее и цялата селска класа да не се изкоренява, тъй като без нея дворянството малко струва; поради това само главните съучастници да бъдат ликвидирани, а другите само да плащат кръвно обезщетение за убитите дворяни и да възвърнат причинените вреди... Но за да се запомни за вечни времена това предателство, за да понасят наказанието и потомците и далечните внуци да видят какъв ужасен грях е да се въстава против господарите — отсега нататък да нямат право на свободно преместване и да се подчиняват на земевладелците с истинска вечна слугинска покорност.»

Този жесток закон, допълнен с редица други противоселски закони, Ищван Вербьоци включил в Тройната книга, в Трипартитум²⁰, която никога не придобила силата на закон, но която дворянството ползвало като библия в продължение на векове.

Мохач

Докато след селската война дворянството изцяло било заето с отмъщението, турската опасност все по-застрашително надвисвала над страната. Трагедията ставала неизбежна. Безумното отмъщение на съсловното събрание от 1514 г. изключило селячеството от системата на отбранителните сили против турците. Дворянството било разединено и вниманието му отвличали ежбите за власт. Ставало все по-остро съперничеството между баронската партия, начело с Батори, и възглавяваната от Сапоия — Вербьоци среднодворянска партия. Често свикваните съсловни събрания станали терен на диви масови сцени, в които печелела първенството тази партия, която успявала да се опре на по-голяма военна сила.

Кралската власт отслабнала още повече. Вместо 10-годишния крал Лайош II (1516—1526) управлявали негови възпитатели. В хазната нямало пари и въпреки това безумното разхищение не се прекратявало. Все нови и нови кралски имения били раздавани на знатните господари срещу залог, тъй като издръжката на безбройните дворцови безделници, коне, ловни кучета и соколи извънредно много увеличила разходите на двореца.

Моралната сила на унгарската господстваща класа се стапяла в безсмислени котерийни раздори, в жажда за власт и за имот. Бакоц се занимавал със сплетни, Батори злоупотребил с данъците, за «добри услуги» в качеството си на съдия Вербьоци обсебил имения. «Няма такава несправедливост и подлост, която те не биха извършили, стига парите три-четири пъти да погъделичкат дланите им» — докладвал венецианският посланик. Пожертвувателността им пред олтара на родината се свеждала само до нищожни трохички. Според папския посланик «ако с цената на три форинта можеше да бъде спасена родината, не биха се намерили и трима души, които да направят тази жертва».

Турският натиск в същото време ставал неудържим. През 1520 г. станал султан добрият дипломат и отличен пълководец Сюлейман I. Още с първото си голямо нападение през 1521 г. той помел унгарската отбранителна система край Дунав—Сава. Ключът на страната — Нандорфехервар (Белград), също паднал в ръцете на врага.

Положението било утежнено от неблагоприятното за Унгария съотношение на силите в международен мащаб. Династическите споразумения на Ягелоните все повече я обвързвали към Хабсбургите, против които «най-християнският френски крал» Франц I влязъл в съюз с турците. За да стигнат Виена обаче, турските нашественици е трябвало дори и заради самото ѝ географско положение да прегазят страната. Унгария се оказала в центъра на големите европейски противоречия, тя била изправена пред превъзхождащ враг, и то в момент, когато по вина на феодалните господари била по-слаба от когато и да било в цялата ѝ средновековна история.

В навечерието на съдбоносните събития управниците на страната се опълчили не толкова против турската опасност, колкото против разпространяването на реформацията и миньорското въстание в Бестерцебаня. Съсловното събрание наредило лутераните да бъдат изгаряни; Бестерцебаня посетил самият надор Ищван Вербьоци, който признал, че рударите с право недоволствуват, но въпреки това задигнал касата на рударското дружество, а ръководителите на въстанието били обесени.

Далеч не били обаче така експедитивни господарите през лятото на 1526 г., когато Сюлейман I тръгнал за Унгария с 80 000 войници. В часовете на голямата опасност били издадени само половинчати наредби. Селячеството дори не призовали на борба, а начело на армията със страх застанал самият крал, който в същност мислел за бягство. Великогосподарските и дворянските бандерии се събрали в лагера Толна в непълен състав и с голямо закъснение. Вдигнатата на крак 26-хилядна армия в по-голямата си част се състояла от чужденци. Положението се влошавало и от обстоятелството, че измежду бароните никой не разбирал от военно дело. Кардиналът от Калоча Пал Томори и братът на трансилванския войвода Гьорги Сапояи след много кандърми поели неблагоприятната задача да командват армията. Решаващата битка се разиграла на 26. VIII. 1526 г. (според средновековния календар — «в деня на посичането на Йоан Кръстител»),

Битката при Мохач била ожесточена, но твърде кратка. Огънят на турските топове и превъзхождащата сила на турците сломила за два часа унгарската армия. В боя паднали вождовете, много барони и епископи, няколко хиляди витязи, а след битката умрял и самият крал. Такъв бил краят на средновековна независима Унгария.

Епископ Сремски и канцелар²¹ на страната Ищван Бродарич, който бил един от участниците в битката, в труда си «Вярно описание на сражението, станало на полето Мохач между унгарците и турците», между другото пише следното за тези трагични събития:

«Мястото, където разположиха армията, беше от Мохач на една, а от Дунав на

половина миля. Както казахме и по-горе, тук се простираше голямо широко равно поле, което не беше прекъсвано нито от гори, нито от храсти, нито от реки, нито от хълмове; само наляво между това поле и Дунав имаше блатисти места и мочурища, обрасли в буйни треви и тръстика..., в която по-късно много хора умряха. Срещу нас се простираше продълговат заоблен баир; оттатък беше лагерът на турския султан. Под хълма имаше малко селце с църква. Името на това село е Фьолдвар; тук врагът бе разположил топовете си...

Като беше даден знак за нападение, намиращите се най-отпред бурно се сблъскаха с врага; изгърмяха всички топове. Нападението не причини много вреди на врага, въпреки че беше по-бурно, отколкото би се очаквало пред вид броя на нашите войници; от редовете на врага паднаха повече, отколкото от нашите. Накрая врагът започна да се оттегля пред смело шурмуващите наши войници или защото нападението на нашите го блъсна, или за да ни привлече по-близо до местността, където биеха топовете му...

Битката трая около час и половина. Мнозина погълна споменатото бездънно блато. Тялото на краля, за когото някои твърдят, че е умрял тук, над Мохач, на половин миля от село Челе, намериха по-късно в един дълбок ров; тогава в този ров вследствие на наводнението на Дунав имало повече вода, отколкото обикновено, тъй че той се е удавил с коня си, както бил екипиран и въоръжен...

Следващия ден и нощ на битката врагът обиколи близката околност и каквото попаднеше отпреде му — изгаряше, унищожаваше, не щадеше нито пол, нито възраст, нито религия и по всякакъв начин извършваше жестокости над нещастната нация²². Нямам достатъчно сила, за да мога да опиша ужасите на тази нощ и на следващите дни.»

19. Названието «хайду» унгарският филолог акад. Геза Барци обяснява така: «хайду или хаидо (в унгарския език, бел пр.) е изменена форма на думата хайто (карам, гоня), която е равнозначна на «мархахайчар», т. е. тези, които откарвали за тържищата едър рогат добитък. В XVI в. думата означавала пехотинец наемник. В Балканския полуостров е използвано подобно, много близко до значението на унгарската дума название - хайдутин.

20. Ишван Вербьоци (ок. 1458 -1541), произлизал от среднодворянско семейство. Като юрист с богата, хуманитарна култура, той застанал начело на т. нар. среднодворянска партия. Тройната книга (*Tripartitimi opus iuris consuetudinarii incliti regni Hungariae*), сборката на унгарското дворянско обичайно право, той представил на съсловното събрание в 1514 г. Кралят утвърдил Тройната книга, но вероятно поради намесата на т. нар. дворцова партия тя не била оповестена официално. Затова не добива силата на закон. Въпреки това тази сборка,

отразяваща възгледите на благородничеството, била издадена повече от 40 пъти и до 1848 г. са я смятали като основен юридически извор. Първата ѝ част съдържа благородническото частно право, а втората - благородническият процесуален кодекс; третата част обхваща въпросите на наказателното право и отразява правните отношения на бюргери и селяни.

21. В канцеларията на кралския дворец се пишат и печатат грамотите, оформят се законите, пишат се дипломатическите актове. За началник на канцеларията (канцелар, канцлер) в продължение на векове бил назначаван човек из средите на висшето духовенство, а от XVIII в. - от знатните светски кръгове. По времето на Хабсбургите канцеларията се помещавала във Виена (до 1818 г.)

22. Думата «нация» (*gens, natio*) често се среща в средновековните текстове. За Вербьоци и неговите съвременници понятието нация означавало целостта на благородническото; всички останали (неблагородните) били изключвани от това понятие. Едва хуманистите през XV - XVI в. започнали да го употребяват в по-широк смисъл.

БОРБИ ПРОТИВ ТУРЦИТЕ И ХАБСБУРГИТЕ, 1526 — 1711 г.

Унгария в периода на късния феодализъм

След Мохач

Вестта за голямото поражение стигнала до всички кътове на страната чрез летящите конници вестители и изплашените бегълци. Тя дълбоко потресла всички и всеки по своему реагирал на събитието в зависимост от класовата си и съсловна принадлежност.

В будимския дворец узнали за случилото се на полето Мохач на другия ден след поражението, след църковната вечерня. Започнало паническо бягство и търсене на убежище. Омразната кралица (Мария Хабсбург) на един дъх стигнала до Пожон. За да спасят богатствата си, още в същата нощ на бягството изоставили града и богатите немски патриции. При светлината на треперещи факли стотици каруци и натоварени със скъпоценности дунавски кораби се движели на запад.

Страната била изоставена, тя останала без централно управление. Кралят умрял, държавната администрация се разпаднала, властта попаднала в ръцете на произволни господари. Докато Доротя Канижаи²³ погребвала в огромна братска

могила падналите в битката, в бягството си надорът не пропуснал да ограби бягащата като него печска църковна управа.

При това положение и дума не можело да става за някакво централно организирано противодействие против турците. Сюлейман I почти без съпротива можел да изгаря, да обира страната чак до Буда. Само разгърналата се народна съпротива изпробвала силата на врага. В планините Вертеш и Матра, а също и в околностите на Бач и Петерварад (дн. Петроварадин) в укрепени с каруци лагери групи от селяни „с пушки и стрели; с тояги и камъни... смело се борили за жените си, за децата си“. Янош Сапояи, който загубил брат си при Мохач, сметнал, че вече за него се е отворил път към желаната корона. В дребно-дворянския лагер пък заговорили за решението от 1505 г. и се готвели да изберат крал. Те живеели с фалшиви илюзии, смятали даже, че един национален крал ще може да възобнови онова могъщество, което страната е имала по времето на Матиаш.

С приближаването на зимата, когато турците се изтеглили от страната, междуособиците се разгорели още повече, отколкото преди Мохач. Средните дворяни от «националната партия» избрали за крал най-богатия земевладелец на страната Янош Сапояи, а знатните господари на дворцовата партия издигнали на трона малкия брат на Карл V — Фердинанд. В същото време, когато султанът в Константинопол приемал поздравленията по случай завоюването на Унгария, нито пожонският, нито будимският унгарски крал мислели за турците. Те се готвели за война помежду си.

За очакваното сблъскване както единият, така и другият крал гледал да укрепя лагера си. С обещание за ранг, служба, имение и власт те привличали привърженици. Така в продължение на десетилетия вярата и верността станали предмет на сделки. «Унгарците, било магнати или дворяни — писал един съвременник, — са стигнали дотам, че който имал двама синове, единия пращал в партията на Фердинанд, а другия — в партията на крал Янош.» Тъй като и двамата крале имали привърженици във всички части на страната, положението станало необозримо сложно. Знатните господари и съревноваващите се градове били в открита война. На места търговията напълно се прекратила. Държавната власт била безпомощна. В това смутно време върлували разбойници-рицари и не един път при съмнителни обстоятелства се появявали нови магнатски семейства.

На южната граница някогашният коняр на Янош Сапояи — Йован Черни, наричан «Черният човек», вербувал още през 1526 г. няколкохилядна селска армия. Сръбските, румънските и унгарските привърженици на този «цар очаквали от него да ги защити и от турците, и от земевладелците. В желанието си да го използват за свое оръжие търсели връзка с него и Фердинанд, и Сапояи. Южноунгарските земевладелци обаче през лятото на 1527 г. безмилостно разбили това противотурско и антифеодално селско движение.

След като и двамата крале ясно разбрали, че само с външна помощ биха могли да победят, те трескаво се захванали да търсят съюзници и извън границите на страната. Фердинанд се надявал главно на помощта на брат си — императора, а крал Янош разчитал на френския дворец. Когато обаче през лятото и есента на 1527 г. станало ясно, че Сапояи е безпомощен и не може да се противопостави на Фердинанд, настъпил съдбоносен момент. Сапояи, който бил принуден от наемниците на Фердинанд да избяга в Полша, по внушение на Франция се обърнал направо към Портата. «Моят господар, кралят на Унгария, е твой заедно с всичко, с което разполага» — казал пратеникът на Янош във Високата порта. Така султанът станал арбитър в раздора между двамата крале, а Унгария се превърнала в пионка на шах-таблото на великите сили.

В 1529 г. султанът пристигнал с огромна армия. На обления с кръв Мохач той приел Сапояи, който разцелувал ръката му като негов васал. После той завзел Буда и започнал обсадата на Виена, но не успял да я превземе и върнал кралството на васала си — крал Янош.

В 1532 г. турското нападение се повторило. Унгария по това време вече била използвана като терен за преминаване на султанската армия. Все пак по пътя си към Виена тя неочаквано била възпрепятствана от замъка Кьосег. Защитата на сравнително слабия замък ръководел Миклош Юрищич. Той разполагал с няколко конници и със 700 въоръжени селяни от окръга Ваш. Въпреки това бранителите издържали 25 дни обсадата на превъзхождащите турски военни сили. Замъкът Кьосег паднал в ръцете на турците едва след като се превърнал в развалини. За обсадата на Виена нямало вече достатъчни сили.

След грабежи и опустошения османската армия се върнала обратно. Към всичко това австрийската 80-хилядна армия останала безучастна. С непростимо бездействие тя наблюдавала защитата на замъка Кьосег, като се разпръснала, без да се сражава с врага.

Буда в турски ръце. Страната разделена на три

За 30-те години на XVI в. са характерни турските походи и изтощителните вътрешни раздори. Кралската власт в същност била съвсем формална, централните органи — безсилни. В 1536 г. един среден дворянин писал следното: «Всеки живее, както му дойде. Дворяните са обирани, селяните отвлечени, замъците се обсаждат и се вършат всякакви злини, допустими само в родина, където няма нито крал, нито защитник. Или няма крал, или той спи, или нищо не може да прави.»

Земевладелците, които добре използвали съперничеството между двамата крале,

разбрали, че положението на страната поставя под въпрос и тяхното съществуване. Затова те свикали няколко съсловни събрания без крал, където споделяли своите жалби и търсели път за разрешаването на проблемите. Междувременно очевидната безрезултатност на въоръжените разпри и разклатеното външнополитическо положение принудило кралете съперници да се помирят.

Сапояи с пълно право започнал да се страхува от турците, а Фердинанд бил тласкан към споразумение от брат си Карл V, който се готвел за решителна битка с Франция. Така най-сетне сключили мир в гр. Варад (1538). Чрез мирния договор временно стабилизирали съществуващото положение, но с условието, че след смъртта на крал Янош цялата страна ще признава само Фердинанд като неин единствен господар. А в случай, че Сапояи има син, се предвиждало във формата на обезщетение синът да получи ранга херцог на областта Сепеш и ръката на херцогиня от династията на Хабсбургите.

При сключването на мирния договор пред обществото се явил отец Гьорг (Гьорг Фрагер, монах) — най-много споменаваният политик през следващите две десетилетия. Той бил потомък на бедно хърватско дворянско семейство и като привърженик на Сапояи направил блестяща кариера. От игумен на манастир на ордена «Св. Павел» в местността Шайолад той станал епископ на Варад и авторитетен съветник на крал Янош.

Той бил един от тези, които подписали мирния договор във Варад, а две години след това дал клетва при смъртното легло на Сапояи, че ще направи крал от бебето Янош Жигмонд.

Договорните условия били нарушени и от двете страни. Фердинанд много повече се грижел да накара султанския дворец, да признае кралството му, отколкото да отбранява страната от турците. Сапояи въпреки всичко не могъл да се откаже от короната, след като от брака с полякинята Изабела му се родил син. И в края на краищата се стигнало дотам, че в 1541 г. Фердинанд обсадил замъка Буда, а отец Гьорг поискал помощ от султана. Монахът и туркофилският дворец на Сапояи живеели с наивната надежда, че султанът ще удържи на думата си и че ще запази Унгария за сина на Янош.

Сюлейман използвал нападението на Фердинанд като удобен повод за намеса. С голямата си армия той отблъснал обсаждащия Буда императорски генерал и докато господарите с невръстния крал гостували в султанския шатър, в будимския замък се промъквали еничари и разоръжавали замъчната отбрана. Така 15 години след поражението при Мохач турците завзели Буда. Унгария понася нова тежка загуба по вина, разбира се, не само на доверчивия монах, а главно на двамата крале и на егоистичната едроземевладелска класа.

Със завземането на Буда страната била разкъсана на три части. През следващите години турчинът укрепил и разширил властта си над средищната територия на страната. За кратко време той завзел Печ, Секешфехервар, Вац и междуречието Дунав — Тиса. Източната част на страната се обособила като васално кралство на Янош Жигмонд, а западната част станала кралство на Фердинанд, който в мирния договор от 1547 г. поел задължението да плаща 30 000 жълтици данък на султана.

Кралска Унгария и самостоятелното трансилванско княжество през XVI в.

Територията на т. нар. кралска Унгария, управлявана от Хабсбургите, непрекъснато се стеснявала в полза на османските завоеватели. А що се отнася до отвъддунавските области, те станали терен на постоянни борби. Самите Хабсбурги ги използвали за такъв терен, за отбранителен пояс пред австрийските вечни области (така се наричала онази територия около Средни Дунав, която от няколко века била владение на Хабсбургите, бел. пр.).

Политическият престиж на страната спаднал много. Останал само споменът от старото ѝ влияние и независимост. Кралете ѝ нехаели в чужбина, обкръжени от чужди съветници. Унгарското съсловно събрание продължавало да се свиква, но то на практика почти нямало думата при решаване на въпросите. Хабсбургите се стремели да сведат ролята му само до определянето на данъците. А многобройните повтарящи се «обиди» на дворянството (че кралят не пази съсловната конституция, че се обкръжава с чужденци и че именно тях назначава в унгарските замъци) си оставали глас в пустиня. Хабсбургите укрепвали централната кралска власт против съсловията, което при наличието на турската опасност в същност било наложително. След поражението при Мохач Унгария не била достатъчно силна да се противопостави на турците и след като била лишена от собствената си сила, за нея не оставала друга възможност, освен да се помирява с хабсбургската власт, която тогава като най-голяма средноевропейска сила съсредоточавала военните и материалните ресурси на крайдунавските народи.

По-самостоятелна унгарска власт се установила в източната част на страната, където след много кризисни години се създадо самостоятелното трансилванско княжество. Самостоятелният държавен живот на Трансилвания — това било необходимо при ония особени исторически условия, като се има пред вид, че турските владения я изолирали от кралска Унгария. Султанът държал за такова разделяне на страната по съвсем понятни съображения. Разделена на две, страната е могла да оказва съвсем малка съпротива, докато една обединена Унгария даже и след Мохач е можела да застрашава средноевропейските завоевания на Високата порта.

Организатор на Трансилвания станал отец Гьорг — монахът, който след 1541 г.

взел в ръцете си управлението на източните територии на страната. Към Трансилвания, обкръжена от планини, се присъединили окръзите източно от Тиса и частите, откъснати от Унгария (лат. Partium). Чрез силно централизирана власт отец Гьорг обхванал народи с разни езици и със свое феодално самоуправление: секелски и саксонски столове (на унгарски думата стол означава и престол — власт, управление, бел.пр.), а също и окръзи в Трансилвания и край Тиса.

По това време за отец Гьорг самостоятелността на Трансилвания не била крайната цел. Разочарован от туркофилската политика, след 1541 г. той чакал само удобен момент, за да предаде Трансилвания на Фердинанд при условие, че ще бъде прилично обезщетена фамилията Сапои. В 1551 г. Гьорг сметнал, че е време да се действа. Той накарал Изабела и Янош Жигмонд да се откажат от трона, а Фердинанд изпратил испанеца Касталдо да приеме Трансилвания. Монахът и в този момент не прекъсвал връзките си с турските паши, за да не предизвиква, докато е възможно, съмнението им. В страха си обаче недоверчивият наемник пълководец Касталдо заподозрял в предателство отец Гьорг, на когото Фердинанд обещал да издейства от Рим кардиналски сан, а в същото време разрешил на пълководеца си да прибегне и до убийство. Така бил умъртвен политикът, който според тогавашен летописец малко преди смъртта си казал: «Поне един път да можех да побеседвам с Фердинанд; не прашят от мозък главите на евтините му слуги... Аз обаче имам пред очите си Буда и Унгария, за чието възкресение търся ключа и разковничето.»

След убийството на монаха Гьорг двете части на Унгария били обединени, но не задълго. Във военно отношение Фердинанд не бил достатъчно силен, за да поддържа тъй много отдалечената Трансилвания, чиято роля в отбраната на Австрия била при това второстепенна. Върлуванията на незадоволените наемници на Касталдо скоро омръзнали на трансилванците и те сами потърсили връзки с турската Порта, благодарение на която Изабела и порасналият вече Янош Жигмонд (1556 г.) се завърнали в страната. Фердинанд се опитвал да задържи поне окръзите отвъд Тиса и така отново в разделена Унгария се разгорели междуособици, от които се възползвали пак турците. Те завзели замъка Гюла и разпрострели властта си над територията отвъд Тиса. Страната утихнала, след като бил сключен с турците Адрианополският мирен договор от наследника на Фердинанд — Микша (1564—1576). След това и Янош Жигмонд се помирил с Хабсбургите: в 1570 г. било сключено Шпейерското споразумение, според което Янош Жигмонд се отказвал от кралската титла, а в случай, че умре без мъжки потомък, Хабсбургите получават неговото наследство. Останал съвсем сам след смъртта на майка си, последният Сапои едва преживял споразумението. «Горкият княз» според съвременниците заприличал на «сянка»; по цял ден слушал безкрайните религиозни дискусии и незабележимо, безславно изгаснал в 1571 г.

В духа на Шпейерското споразумение Хабсбургите аспирирали и за Трансилвания,

ала и този път не им достигнали сили и воля, за да осъществят намерението си. С турска помощ трансилванските съсловия избрали за свой княз Ищван (Стефан) Батори. Този най-голям земевладелец в източната част на страната, знатен господар, с хуманистична култура, който учил в Падуа, бил посветен в дипломацията и във военното изкуство. (Като посланик на Янош Жигмонд той бил пленен във Виена, ала под давлението на будимския паша, който заявил, че заради него ще убие делегатите на Хабсбургите, Микша го освободил.)

Ищван Батори (1571—1586) не само защитил трансилванското си княжество от виенските машинации и въоръжени нападения, но и спечелил - при това за сметка на един Хабсбург — избора за полски крал. В Полша Батори не бил малодушна марионетка, «изписан» крал. Той съсредоточил в ръцете си значителна власт и започнал да чертае дръзки планове във Вавел, в замъка на старинния Краков. Той смятал да стане крал и на Унгария, и на Чехия, за да изгони турците. Най-творческите си години обаче прахосал в завоевателни войни с царска Русия и преждевременно, преди да започне осъществяването на големите свои замисли, неочаквано починал.

След смъртта на Ищван Батори в Трансилвания настъпили пак много тежки и пълни с изпитания десетилетия. Полша си избрала крал от шведската династия Ваза и така пътищата ѝ с Трансилвания се разделили. На трансилванския трон се качил Жигмонд Батори, който сред турската и немската опасност не виждал ясно пътя на малкото княжество. По един колеблив начин той търсел помощ от султана, а в същото време бил склонен да предаде Трансилвания на Хабсбургите. Неколкократно се отказвал от трона и хем използвал защитните криле на Хабсбургите, хем се стремял да възвърне милостта на султана. Междувременно Трансилвания била ограбвана от турски и хабсбургски армии, а и сам Батори с идването си в страната и с бягството си от нея оставял кървави дири след себе си. В периода 1586—1604 г. (от смъртта на Ищван Батори до избирането на Ищван Бочкай за трансилвански княз) Трансилвания непрекъснато сменяла господарите си. Това било достатъчно за големите князе от началото на XVII в. да разберат, че тя може да изпълнява някаква роля само като самостоятелна държава.

Турското владичество

В нещастната разпокъсана страна безспорно най-тежка е била участта на третата ѝ част, попаднала под турско владичество. Тъй като турчинът от 1514 г. до края на XVII в., до изгонването му, почти постоянно разширявал своите завоевания, владенията му постоянно растели. Те достигнали чак до бившите западни граници на страната и почти 150 години турците държали в ръцете си Среднодунавската низина и част от територията отвъд Дунав. Граничната линия при това не била точно определяна, тъй като даже и мирните договори решавали принадлежността

само на големите замъци. Покрай нея се образувала ивица без определена принадлежност. Там се намирили стотици села, жителите на които плащали данък и на двете страни. (С мълчаливото споразумение на двете враждебни страни жителите на тези села плащали едната половина от обичайния данък на краля, а другата половина — на султана.)

Султанският двор организирал завоюваните територии на военни начала, поддържайки готовността за продължаване на войната. Завзетите територии били разделени на вилаети, а те от своя страна — на санджаци. Начело на санджака стоял бей (или бег), а вилаета управлявал бейлербег (бег на бейовете), т. е. паша. При тези длъжностни лица дефтердарът — събирачът на данъците — имал най-важна служба. В Унгария бил организиран първо Будимският вилает, а после Темешварският, Егерският и вилаетите Канижа и Варад. Наместник на султана бил будимският паша — богат, на завидна висота знатен господар. През втората половина на XVI в. като унгарски владетел пашата кореспондирал на унгарски език с «виенския крал», с военния съвет и с унгарските знатни господари.

Въз основа на мохамеданското право султанът напълно свободно разполагал със земевладенията, с градове и села. Великият господар задържал за себе си и за най-висшите си управители 1/5 от територията (това наричали хас), а останалото подарил на феодалната си конница, на спахиите. Подареното имение обаче не било наследствено за семейството, т. е. спахията имал право само да го използва. Султанът сменял земевладелците, като често ги премествал в някоя съвсем друга част на империята. Оттук и турската пословица: «В Турция не се намира такъв, който би могъл да покаже къщата на дядо си.»

Турската земевладелска система на практика довела до грабителско стопанисване. Често сменящите се един след друг турски земевладелци не обръщали особено внимание на своите имения. Те се стремели да изсмучат колкото се може повече от своите подвластни неверници (гяури). В по-благоприятно положение се намирили тези, които живеели в хасовете, тъй като там хазната с оглед на собствените си интереси се стремяла да осигури непрекъснатост на производството. Такива хасове били Халаш, Нагкърьош, Кечкемет и изобщо районите на по-големите селища в равнината.

Грабителската система на земевладение се допълвала от подобна по характер данъчна система. Трябвало да се плаща и на султана, и на спахиите. За държавата събирали поголовен данък «харач», в допълнение на което налагали ангария за строеж на замъци и за военен превоз. Земевладелецът получавал данък за порта (димнина) и десятък в натура, а освен това събирали пари и за щяло и нещяло (за годеж, за сватба, за всякакви разрешения и пр.). Данъчната система станала действително много тежка поради безкрайните злоупотреби и произволи.

Произволи, подкупничества, корупция — това било характерно за цялата турска държавна система. Даже и удостояването с високи длъжности в разкошния и развратен султански двор ставало срещу голям подкуп. Само с "честния бакшиш" могло нещо да се уреди. Всеки бързал да забогатее, докато не се е изчерпала милостта на султана. Служителите в администрацията се сменяли много често. В продължение на 145 години начело на Будимския вилает се изредили 99 паши.

Господството на турската държавна система, която се намирала на значително по-ниско равнище от унгарската, причинило големи щети. През 150-годишното турско владичество станал неузнаваем и самият природен пейзаж. Мястото на някогашните орни полета заели буренясаи пустини, неплодни пясъчливи и занемарени площи, блата и мочурища. Броят на населението намалял на 1/3, 1/4 от по-раншния. Много хора измрели, много били отвлечени като роби, а други встъпили в редовете на граничната войска или се преместили в по-сигурни краища. Благородничеството почти напълно изчезнало. Останалите на места крепостни нееднократно се принуждавали да бягат заедно с добитъка си и да търсят убежище в дебрите на горите или из блатата. «Големите бягства», за които си спомняли много поколения, укриването из блата и мочурища — такова е за унгарския народ олицетворението на 150-годишното турско владичество.

Поразяваща станала картината на цветущите някога градове. Известната из цяла Европа ренесансова палата на крал Матиаш през втората половина на XVI в. била вече развалина, а забравените там няколко негови Корвини гризели мишките. В градовете се ширел източният мързел и нехайство. Навсякъде мръсотия и крещяща неугледност. Само тук-там турчинът построил няколко джамии и бани. Старите каменни къщи били занемарени, прозорците им запушвали с пръст, тухли или слама. Доколкото може да се говори за търговия, тя била упражнявана по източен образец — по улиците — от мохамедански и сръбски търговци. Вместо помещение стряхата на някоя порта служела за бакалийка, кебапчийница, кръчма или бръснарница. Църквите били разграбени, разрушени, а мраморните плочи на гробниците били използвани от търгуващите за сядане или за маси. «О, какво опустошение и какви опустошители!» — възкликнал хуманистът Бокаций, главният кмет на Каша, когато в 1605 г. посетил Пеща и Буда.

На общото опустошение можем да противопоставим относителното развитие на равнинните занаятчийски градове. Но каква цена имало това развитие! Само от околността на Кечкемет изчезнали 37 цветущи села. Така се формирали огромните, по 200—300—100 хиляди холда градски земища, където разработването на почвата останало на заден план и на огромните пусти се занимавали с екстензивно, природосъобразно отглеждане на добитъка.

23. Доротеа Канижаи - вдовица на надора Имре Перени (починала е след 1532 г.).

Тя е погребала в братски могили падналите при Мохач. Тези могили наскоро бяха открити.

Из граничните райони

След падането на Буда в турски ръце Унгария не знаела вече какво е мир. Големите походи се редели един след друг и въпреки че пратениците на двете империи подписали мирен договор, с това не стихнала военната шумотевица. По-малки обсади на замъци, даже ограбване и контрибуция на по-далечни градове, «разгонване на сбирщина» (т. е. ограбване на тържища) — това били всекидневни явления, а беззащитните села били подлагани на «завоевания» и в «мирните времена». В същност десетилетните борби на граничарите обуздават турската империя, която през XVI в. се оказала особено силна завоевателка.

В средата на XVI в. дълбоко навътре в територията на Унгария се очертала нова отбранителна линия. Свързана надлъж, в дълбочина тя представлявала разчленена замъчна система, водеща началото си от морското крайбрежие. Най-силните замъци на тази отбранителна система били: Сигетвар, Канижа, Гьор, Ершекуйвар (дн. Нове Замку), Егер, Токай, Сатмар (дн. Шату-Маре), Варад, Гюла и Темешвар.

В отбранителната система били включени някогашните рицарски замъци, модернизирани от италиански военни инженери. Готическите им кули били махнати, а стените — укрепени, за да издържат на топовната стрелба. Издигнати били и здрави, пречупващи линията на замъчните стени «ушни» укрепления, откъдето можело да се защитава стените и с огън отстрани. Край големите каменни замъци при нужда иззиждали «по унгарски начин» т. нар. паланки. Стените на тези паланки, дебели повече от метър, били от трамбована пръст, от двете страни с плет. Плета отвън измазвали с кал, тъй като водата и огънят били голям враг на паланките.

Султанът и неговите паши предприемали редица походи, за да сломят съпротивата на граничната система. Особено упорити били походите от 1552 и 1566 г. Темешвар, Дрегей, Егер и Сигетвар тогава станали символи на родолюбие и героизъм.

Темешвар, вратата на Трансилвания, защитавал Ищван Лошонци, и то повече с наемници, издържани от него. Императорските войски оставили на произвола на съдбата и тази крепост. Въпреки всичко Темешвар издържал обсадата цели 5 седмици. Когато след разрушаването на водната кула положението се оказало безнадеждно, Лошонци по принудителното настояване на чуждите наемници предал замъка, в замяна на което поискал от турците да му дадат възможност да изтегли войската си. Турчинът обаче по вероломен начин изклал бранителите на

замъка.

По това време Али паша Будимски се отправил към замъка Дрегел. Малкият рицарски замък се отбранявал от 150 войници. Капитанът на замъка Гьорг Сонди произлизал от крепостно семейство. Борбата му по начало била безнадеждна, ала той, вместо да се предаде, избрал заедно с войниците си героичната смърт.

След това стохилиядна според съвременници ликуваща турска армия започнала да обсажда Егер, «вратата на горната земя» (Северна Унгария, бел. пр.). И в този важен за отбраната на страната момент кралят, егерският епископ и засегнатите дворянски окръзи изпратили незначителна помощ. Командирът на замъка Ищван Добо разполагал с 2000 въоръжени бойци, предимно селяни и занаятчии от съседните села. Но егерските герои поели борбата «с добра и силна душа». В отбраната по време на решителното нападение взели участие и жените. Така след 58-дневна обсада турчинът посрамен се изтеглил от «нищожната кошара» (така в надутостта си турците наричали замъка Егер, бел. пр.).

В 1566 г. турците предприели повторно нападение срещу замъците Гюла и Сигетвар. Самият султан, старият Сюлейман, командвал обсадата на Сигетвар, който фактически бил най-голямата преграда по пътя към Виена. Унгарските и хърватските витези на Миклош Зрини изповядвали, че няма по-свещено нещо от това «да се служи вярно и издръжливо на милата и доведена до крайно опустошение родина». От предания е известно, че когато султанът призовал Зрини да предаде замъка с думите «Прати ми сабята си, ако искаш да живееш!», героичният капитан отвърнал: «Ела сам за сабята ми, ако искаш да умреш!» Заедно с витезите си Зрини действал именно в този дух. Те героично защитили Сигетвар и когато отбраната на горящия замък станала невъзможна, те изскочили от замъка без брони, с голи саби на сигурна смърт. Саможертвата им не била излишна. По време на обсадата старият султан умрял и наследниците му за сто години се отказали от плановете си да предприемат походи против Запада.

Султанският двор, който бил поставен в тежко изпитание и от Персийските войни, през 1568 г. сключил мир в Адрианопол. Граничната замъчна система задържала най-упорития натиск на турците. На граничните замъци предстояла немалка задача — да защитят «останалата Унгария» от четворно превъзхождащата сила на турските гранични замъци (обикновено 12—15 хиляди унгарски витези се изправяли срещу 48—50 хиляди турци). А турчинът рядко оставал мирен. По-малки военни части всекидневно извършвали грабежи и опустошения, а по-големи части разгонвали и разграбвали тържищата, обсаждали по-малки замъци, нерядко ограбвали и дори изгаряли по-далечни градове, като ги принуждавали да плащат контрибуция. За всичко това и унгарските граничари не оставали длъжни. Ту тук, ту там се появявали подвижните хусари, смелите хайдуту. Имало случаи, когато при Толна те спирали турски кораби, а под Сегед

хващали богати турци в плен. Юнашки набези, ръкопашни боеве — такава било всекидневното занимание на граничарите.

*Тъй открай и до днес
те за слава и чест
до един са радели.
И в юначен набег
в полето далек
на конете си смели
като бързи стрели,
като горди орли
неведнъж са летели.*

Така писал героят поручик, първият унгарски лирик Балинт Балаша в стихотворението «Възхвала на граничарите»²⁴.

Разнообразен, многоцветен, ала тежък бил животът на граничарите. Те трябвало да се борят не само с турците, но и с нищетата. Кралската камара трябвало да им плаща от 2 до 8 форинта «месечни пари», т. е. възнаграждение, за да се обличат, хранят и да се грижат за добро въоръжение. Често пъти обаче те с години напразно чакали заплатата си. Тогава започнали да казват: «Нито пара, нито аба.»

Поддържането на граничната линия и без това гълтало огромни суми — годишно около 1/2, 11/2 млн. форинта. Тези средства се набирали и от съседните австрийци, чехи и немци, ала безспорно най-тежката жертва давали унгарските крепостни. Те се биели по границите, плащали данъци и с безплатна работа —ангария, строели граничните крепости.

Икономически и обществени отношения в Унгария през XVI в.

В отбраната на граничните замъци били ангажирани главно крепостни — «избягали» или прогонени от турците. Зад граничната ивица обаче властта си принадлежала, както и преди, без каквото и да било изменение на феодалните господари. Половината от всички унгарски крепостни работели за 16 знатни господарски семейства. Територията на феодала била разделена на райони, всеки от които обхващал по 20—30 села. Неограничени господари на такива крупни земевладения били напр. семействата Надашди, Батори, Ердьоди, Зрини и Турзо. В своите огромни, укрепени с по 4—5 кули замъци, замъчни палати и дворци те поддържали блясък и разкош. Тези господари разполагали и със собствена армия. На територията на именията си те събирали данъците, организирали военната отбрана и гражданската администрация. От властта им не са могли да се отърват и дребните дворяни. Доброволно или принудително, те постъпвали на служба при съответния знатен господар (станали т. нар. сервитори). От техни среди били

назначавани началниците на замъци и стопански ръководители, а ако гоподарят заемал висока държавна длъжност — надор или главен съдия на страната, — измежду тях той подбирал своите «помощници».

Животът на знатния господар се свеждал до политическото ръководство, което било негова привилегия, до уреждането на имението, до забавленията и прахосването на пари. Вътрешното обзавеждане на замъците било още доста примитивно и без удобства, но в замяна на това там се пазели оръжия, дрехи и извънредно ценни накити. Прочути златари в далечни земи приготвявали чашите, коланите, накитите, богато украсените дръжки на сабите специално за господаря. И какви ловни тържества, именни дни и сватби! Напр. през 1603 г. за сватбата на графиня Жужа Турзо селата от трите района Биче, Йетхава и Арва били задължени да представят 36 вола, 118 телета, 103 стари овни, 58 агнета, 119 прасета, 32 сърни, 185 заека, 526 пъдпъдъка, 381 петли, 785 кокошки, 420 гъски, 130 пилета, 5333 яйца, 70 мухоморки, 1600 пъстърви, 240 малки рибки, безбройно количества раци, 200 по-големи риби, 258 крини зоб и 35 каруци сено. От Виена докарали 100 кг чер пипер, 50 фунта исиот, 25 фунта естествен карамфил, 4 фунта бахар, 4 фунта шафран, 1000 лимона, 500 портокала и 100 кг и 53 фунта тръстиков мед. Само за подправките и за готвене похарчили 1084 форинта и 44 денара, когато надницата при най-напрегната работа била 15—20 денара.

Сянката на този блясък на господарския живот падала върху крепостните селяни. Ето как крепостните от замъчната област Канижа се оплакват около 1555 г. на съпругата на Тамаш Надашди, на известната Оршоя Канижаи:

«Знае Ваше Величие как опустошена е нашата земя, откогато този Касим бег я опустоши два пъти, не един път. До знанието на Твоето Величие е доведено и това, което направи немската армия — много голямо диво опустошение на крепостните и на Величието ти. Ние оттогава никога вече не можахме да дигнем глава. И ето сега домовладиката на Ваше Величие ни накара да свършим за цяла Канижна област извънредно тежка работа: който имаше един или два вола, всички ги изкара на оран и не една седмица или колко са орали с нас, ами до 15 дена нито добитъка, нито нас пускаха по домовете ни. Между воловете ни имаше такива, че дори без впрягане не можеха да се върнат по домовете ни, защото капнаха заради голямата непосилна оран.»

Крепостните на семейство Надашди обобщили в писмото типичната за епохата крепостническа жалба. И това оплакване, макар че може да се допълни с много неща, разкрива главните причини на бедата: постоянни борби, опустошения на турски и немски армии, увеличаване на земевладелската ангария. Това последното произтичало оттам, че през XVI в. земевладелците увеличавали своите чифлици-алоди. За да разберем този процес, трябва да познаваме феодалното земевладелско право, според което цялата земя принадлежи на земевладелците,

които я разделят на парцели и я раздават на крепостни или пряко я стопанисват (това се нарича мапоршаг, т. е. чифлик).

Чифлици земевладелците имали и по-рано, но площта им не била значителна. През XVI в. обаче във връзка със снабдяването на големи армии градовете нараснали в сравнение с по-раншните градове, превърнали се в центрове на по-развито занаятчийство и представлявали добър пазар за жито, вино, добитък. Всичко това подтикнало господарите, които за издръжката на блестящите дворци и за големите строежи се нуждаели от все повече пари, да разширяват своите чифлици, като присвояват (ограждат) изоставени крепостнически парцели, като прибягват до разораване на целини и в по-редки случаи до завземане земята на крепостни. В чифлиците се занимавали със същото екстензивно зърнопроизводство, както и на крепостническите парцели. На площите редували есенници, пролетници и угар. Палешникът само на няколко пръста дълбочина орял земята, която почти не получавала тор. Рядко земята се отплащала с добив, по-голям 3—4 пъти от засятото семе. Жетвата извършвали със сърп и по цяла зима вършеели житото под саята. Така нечистото и смесено с плевели и смет зърно складирали в подземни ями.

Тъй като платени работни ръце по това време почти нямало в чифлиците, то тяхното увеличение извънредно много умножило ангарийните тегоби на крепостните. Ангарията се изпълнявала със собствен добитък и инструменти и нееднократно това било свързано с отиване чак в трето село. Въпреки че законите и без това определяли твърде висока норма на ангарията — 52 дни, земевладелците често пренебрегвали закона и по време на оран, сеитба и жътва ангажирали крепостните в зависимост от нуждите си. («Работата им е според усмотрението на земевладелците.»)

Естествено тегобите, нарастващи заедно с чифлиците, предизвикали съпротивата на крепостните. «С тояга, с псувни можеха да ги изкарат на нежеланата ангария.» Освен често случващите се бягства не били редки и убийства на особено жестоки земевладелци. През 1573 г. в Славония избухнало селско въстание под ръководството на Мате Губец.

Земевладелците използвали намиращата се в техни ръце държавна власт за обуздаване на крепостните и за задоволяване на нарастващите нужди от работна ръка. Още в 1514 г. те приели и утвърдили закон за вечното крепостничество, т. е. отменили правото на крепостния за свободно преместване. И макар че по-късно законът бил смекчен, на практика нищо не се изменяло, тъй като с контрола на крепостническото преместване били натоварени самите дворянски окръзи.

Огромното болшинство от населението се занимавало със земеделие и живеело в селата. Най-големите унгарски градове (Буда, Дебрецен, Пожон) имали само 8—10-хилядно население и вместо обединяващ цялата страна пазар стокооборотът

се развивал само на тържищата по места. Между отделните области на страната съществували съвсем слаби икономически връзки. Редовно се обменяли само такива необходими стоки, чийто добив не бил възможен в дадените природни условия — напр. от равнината към планинските области и обратно. Като изключим това, другите области поради трудния превоз се стремели към пълно самозадоволяване. Ето защо за тогавашните хора не е било никак странно, че в страната нито мерките, нито цените били еднакви. Във всяка отделна област мерките ведро, фунт, аршин и пр. означавали различно количество. Даже не било изключено една и съща стока в съседния окръг да се продава на двойна цена.

Върху икономическото и общественото развитие на Унгария влияело неблагоприятно обстоятелството, че след големите открития тежестта на световната търговия се преместила от Средиземноморието на Атлантическия океан. Този факт ускорил капиталистическото развитие на западните страни и в същото време за векове забавил икономическото процъфтяване на страните, простиращи се на изток от Елба.

Реформацията в Унгария

Политически разделена на три части и притеснена от турците, Унгария в икономическо и обществено отношение безспорно изоставала от западноевропейските страни. Все пак Реформацията си пробила път и в Унгария. Бързото разпространяване на Реформацията било улеснено от липсата на единна държавна власт, от борбите около двойния избор за крал, от идейната и организационната слабост на църквата и от унгарския хуманизъм.

Реформаторите, разпространителите на Реформацията, били проповедници (предикатори), които не се спирали пред никакви трудности. В болшинството си те произлизали от средите на католическото низше духовенство и монашество. По начало те клонели към Витенберг и търсели близостта на Лутер и Меланхтон, а по-късно се насочили към западните университети, където била проповядвана Швейцарската реформация, като се вслушвали в съветите на най-авторитетните привърженици на Калвин. В Унгария новаторите се стремели да спечелят покровителството на някой знатен господар, за да развият своята дейност свободно като негови домашни свещеници. Те обикаляли не само кралска Унгария и Трансилвания, а и в завоюваната от турците територия основали стотици нови общини.

Проповедниците отначало разпространявали идеите на Лутер, а от средата на века вече Швейцарската реформация надделявала, особено отвъд Тиса. Официалната власт безрезултатно се опитала да я спре. Решенията на съсловното събрание оставали без последствия. (Дебрецен и Бихар по това време се превърнали в

крепост и огнища на калвинистите.)

Човекът в онази епоха разглеждал всички въпроси на живота — даже политическите, икономическите, социалните въпроси — през призмата на религията и ги изразявал на езика на библията. Така се обяснява фактът, че дискутирали с необикновен жар не само свещениците предикатори, а дискутирали и занаятчиите, селяните и господарите. Градовете в Северна Унгария и трансилванските саксонци останали верни на лутеранските учения, докато болшинството от жителите на земеделско-скотовъдните градове и повечето от търговците били привърженици на швейцарското направление в Реформацията, т. е. на калвинизма. Тези, които претендирали за по-радикални изменения, не се задоволявали ни с лутеранската, ни с калвинистката църква, приспособяваща се към феодалния режим. Техните учения, против които се опълчила цялата власт, всички господари, освен че засягали религиозните догми (напр. те отхвърляли Светата Троица, детското кръщение), били направо революционни по отношение на режима: няма нужда от отделно попско съсловие; праведно е да се отказва плащането на тридесетъка, на митото, не бива да се слугува на «неверни езичници господари» и пр. Всичко това се допълвало с предсказания, според които в 1570 г. ще настане второто пришествие, на земята ще се яви «хилядогодишното царство», което не познава владетели, висши духовни лица, господари и потиснати.

Народното направление в Реформацията довело отвъд Тиса до селско въстание през 1569 г. Един покоряващ с фанатизма си румънски селянин от областта Силагшаг — Гьорг Карачон, когото съвременниците наричали «Черен човек» събрал голяма армия. Той зовял на свещена война против турците и мнозина от селяните по границите се озовали в лагера му. Временно даже и Дебрецен паднал в ръцете му. Когато обаче армията на Карачон претърпяла поражение пред турския граничен замък до Баласентмиклош (Тьорьоксентмиклош), лагерът му се разпаднал и той сам попаднал в ръцете на дебrecенските патриции, които го обесили. Фактически подобна участ последвала цялата народна реформация. По-умерените отрицатели на Светата Троица успели да спечелят и покровителството на Янош Жигмонд и се организирали като унитаристката църква²⁵ в Трансилвания, обаче с цената на помирение с феодалната система. А онези, които останали верни на идеите си, ги заплашвал затвор, смърт. Такава била съдбата и на един от най-изтъкнатите дейци на Реформацията Ференц Давид, чийто живот бил едно искрено търсене на истината. Син на обушар от Коложвар, той станал католически свещеник, после лутеранец, а по-късно епископ на калвинистите и отрицател на Светата Троица; най-сетне, гонен като съботник, Давид умрял мъченически в затвор. Така народната реформация била съсипана от гонения.

Всъщност Реформацията оставила незасегнат унгарския феодален режим. В културния живот обаче тя прокарала много дълбоки бразди. Проповедниците, чийто живот бил свързан с много перипетии и изпитания, общо взето, се

отличавали със своята многостранна култура. Немалко от тях били едновременно писатели, преводачи, изкусни оратори и опоненти, печатари и книгоиздатели, самоотвержени борци за унгарски език и унгарска култура.

Реформаторите пишели и проповядвали само на унгарски език. «Като говориш пред селянина на латински, все едно че говориш на каменна стена» — се изразявали те с пълно право. Те взели от ръцете на свещениците латинската библия, превели я на унгарски и по този начин могли да я използват и по-широки слоеве на обществото. «Всеки народ със свой език» — написал в увода към унгарската библия Янош Силвестър. Силвестър и Гашпар Кароли — другият преводач на библията — допринесли много за оформяването на унгарския литературен език, тъй като за богатия словесен материал на тази настолна книга трябвало да се намерят подходящи унгарски думи.

Между реформаторите имало и творци на псалми, драматурзи и даже такива, които писали «красиви истории», т. е. романи. Михай Старай, Андраш Хорват Скарочи, Гашпар Хелтаи, Петер Борнемиса и до ден днешен са ценени творци на старата унгарска литература.

Голям принос на Реформацията било разпространението на книгопечатането. Половин век след неуспешния опит на Андраш Хес те основали в господарските дворци около 20 печатници. Не по-малко значение имало основаването на училища в епохата на Реформацията. В градовете Патак, Пана, Дебрецен, Шопрон и Еперйеш (дн. Прешов) били основани такива «школи», които се превърнали в културни центрове на отделните области и продължили да съществуват с векове.

Против султана или против Хабсбургите?

Турската опасност, зависимостта от Хабсбургите, настоящето и бъдещето на Трансилвания, победа на Реформацията или на контрареформацията — всичките тези големи въпроси от «века на Мохач», образували сложна плетеница пред прага на XVII в. Голямото изпитание започнало с 15-годишното турско мурабе.

След смъртта на големия завоевател Сюлейман турската империя започнала да запада. Големите ѝ успехи били последвани от редица поражения: морското поражение при Лепанто през 1571 г. и продължителните кървави войни с Персия. Постоянните сблъсквания на унгарската граница предизвикали през 1593 г. война, в която проляснала надеждата за изгонване на турците. Започнала борба за замъците около Буда. Отново бил освободен Естергом, пред чиито стени погертвал живота си поетът Балаша. След освобождаването на Вишеград, Вац, Хатван, Пеща се открила възможност да започне и обсадата на Буда. Тъкмо тогава обаче надеждата бързо се изпарила. Некадърните императорски военачалници изпуснали

инициативата от ръцете си. В битката при Мезьокерестеш (1596 г.), в района на палочите²⁶ победили турците. Турците вече бягали, когато недисциплинираността и грабежите на наемниците предизвикали обрат в хода на битката, което решило и крайния изход на войната.

Всъщност след Мезьокерестеш било излишно всякакво продължаване на войната. Последвалото отстъпване и възвръщане на замъци не внесло съществена промяна в съотношението на силите. За малки частични победи унгарците заплащали с много жертви; в ръцете на турците паднали градовете Егер, Канижа; бойните действия край Дунав превърнали тамошните райони в мъртвило. Самите наемници в Унгария се отдали на грабеж, а освен това и епидемии покосявали хората.

За оплакванията на народа не искали и да чуят в пражкия Храдчани, където бил дворецът на император Рудолф (1576—1608). Действията на този маниак-колекционер, събирач на часовници и художествени ценности, постоянно треперещ от атентатори император, били направлявани от испански папски съветници и йезуитски изповедници. Все пак между плановите му фигурирало изгонването на турците даже и тогава, когато за това липсвала реална възможност, фигурирало и установяването на абсолютистка власт и безпощадно изкореняване на протестантизма.

Войната осигурила широки възможности на Рудолф да осъществи своите намерения. Когато неспособният и непостоянен Жигмонд Батори най-сетне напуснал Трансилвания след краткотрайното управление на войводите Михай и Андраш Батори тамошен господар станал императорският генерал Баща. Според този наемнически водач, който бил вече на служба в десетки владетелски дворци, «унгарците трябва да се управляват с чепата тояга» и докато в замъците си той трупал всевъзможни скъпоценности, селянинът сам се впрягал в ралото, наричано от народа «таратайката на Баща».

На територията на Унгария наемническата армия на Рудолф служела предимно за вътрешнополитически цели. Граф Белгийозо, главен капитан на Каша, курдисал топове пред тамошната катедрала и така принудил протестантския градски съвет да предаде църквата на католиците. Същото нещо направили и офицерите на наемниците в окръг Сепеш. Едновременно с това камарата започнала редица процеси против дворяните с обвинения в невярност към владетеля. Особено голямо впечатление направил процесът против Ишван Илешхази, за когото всеки знаел, че е бил верен служител на краля. С всичко това се целело да бъдат сплашени протестантите, а с конфискуваните имения да се облекчат паричните затруднения на хазната.

Безцелното опустошаване на Унгария, ограбването на Трансилвания, върлуванията на чужди наемници, подигравките със съсловната конституция, коварните процеси,

започнати от камарата — всичко това създавало такова противохабсбургско настроение, че за открито въстание бил нужен само водач. И когато главният капитан на Каша Белгийозо (според него това било удобно време за забогатяване — «хайде да побързаме сега») в алчността си започнал да обсажда бихарските замъци на най-големия замевладелец отвъд Тиса — Ищван Бочкаи, тогава именно чашата преляла, намерил се и вожд.

24. Превел Йордан Стратиев. Балинт Балаша (1551--1594) е първият истински унгарски поет лирик. Произхожда от дворянско семейство. Като граничен витяз посвещава целия си живот на борба против турците. При обсадата на Естергом бил разкъсан от турски снаряд. Заедно със стихотворения от рода на цитираното той е съставил прекрасни любовни песни, фигуриращи и сега в репертоара на рециталите.

25. Унитаристката религия отрича Светата троица и твърди, че Исус Христос е бил обикновен човек. По време на просветителството се разпространила в Западна Европа и в САЩ. В Трансилвания имала много унгарски привърженици.

26. Палоци - унгарска етническа група с особен езиков диалект, носия, изкуство. Има спорове по въпроса за произхода им. Живеят край реките Ипой, Загва и Шайо. Това е «земя на палочите» с център гр. Мезьокьовешд

Въстанието на Бочкаи, 1594 —1606 г.

Биографията на Бочкаи е олицетворение на големия прелом, който се извършвал в началото на XVII в. Като най-доверен съветник на Жигмонд Батори Бочкаи бил политик на безрезервното приятелство с Хабсбургите. Той не се колебаел да праща на бесилката туркофилските си противници. По време на 15-годишната война заедно с войводата Михайл той спечелил голяма победа над турците при Гюргево. След това прекарал известно време в пражкия дворец на Рудолф, където се разочаровал от политиката на Хабсбургите и при първата възможност се оттеглил в бихарските си имения. На призивите на противохабсбургските дворяни, избягали на турска територия, той още не отговарял, но когато Белгийозо го нападнал с оръжие, той не се поколебал, наел хайдути и подготвил замъците си за отбрана.

Заедно с Бочкаи на историческата сцена се явили главните герои на епохата — хайдутите. Хайду в Унгария още през XV в. наричали онези лица, предимно от южнославянско потекло, които били наемани да откарват добитък по тържищата за продан. След големите турски опустошения хайду се наричали повечето от онези най-мъжествени и най-подвижни унгарски селяни, които били прогонени от турците и преминали на военна служба. Много от тях служели в граничните

замъци — на този, който ги наемал.

Много хайдути служели в армията на споменатия вече главен капитан от Каша Белгийозо. Тези хайдути обаче, както пише един съвременник, «не искали да бъдат палачи на собствения си род» и тайно започнали да «тракуват», да водят преговори с Бочкаи, след което преминали в неговия лагер. «Те дали клетва, че ще го следват до смърт в извоюването на свободата на родината и вярата.» През нощта на 15. X. 1604 г. с яростни викове те ненадейно нападнали и разпръснали маршируващите наемници край селищата Диосег и Алмошд.

Въстанието се разпространило със светкавична бързина. Не изминали 2 седмици, и районите от Варад до Каша минали под контрола на Бочкаи. В откритите сражения временно побеждавал вождът на наемниците, но армията на Бочкаи пак се съземала и Баща се чувствал като пленник в замъка Еперйеш, където смятал да прекара зимата. Дворянството по начало гледало с недоверие на «този някакъв си селски народ». През пролетта на 1605 г. обаче хайдутите изгонили Баща, завзели Северна Унгария, явили се отвъд Дунав (в Западна Унгария, бел. пр.) и започнали да нападнат австрийските области. Едва тогава към Бочкаи се присъединило както болшинството от знатните господари, така и окръжното дворянство и на събранието в гр. Серенч той бил избран за княз на Унгария. Освободена Трансилвания също го издигнала на княжеския престол, а султанът му пратил кралска корона, която Бочкаи получил в турския лагер край Буда.

Бочкаи прибягнал до съюз с турците, тъй като много добре разбирал, че не ще може да устои едновременно против султана и императора. Тогава той смятал Хабсбургите за по-опасни и затова решил да се съюзи с «естественния враг». Князът до дъното на душата си бил политик реалист. Той ясно разбирал, че в пълна политическа изолация, опирайки се само на турците, не е възможно да бъдат детронирани Хабсбургите. Затова той започнал преговори и с виенския дворец чрез пълномощника си Ищван Илешхази. Преговорите във Виена били много тежки и продължителни, но обстоятелствата принудили и двете страни да се споразумеят. Бочкаи знаел, че дворянството не е съгласно на продължителни и по-големи жертви, и освен това започнали да го дразнят необузданите, често пъти опустошаващи и неговите имения хайдути. Хабсбургите били притеснени от липсата на пари и от този основателен страх, че всеки момент могат да въстанат крепостните от чешките и от австрийските области. Така през есента на 1606 г. се родил Виенският мирен договор.

Виенският мирен договор осигурил свободното изповядване на религията, но само за градовете, за дворяните и за граничните войски. Той възстановил и утвърдил съсловната конституция (уточнил напр. избора на надора, на кралския съвет и въпроса за унгарските замъчни началници). Най-значителната му клауза била провъзгласяването на независимостта на Трансилвания. В този порядък на

умиротворяване бил сключен и договорът в Житваторок, с който приключила и безсмислената война с турците и според който всеки задържал намиращите се в ръцете му замъци, а унгарският крал се освобождавал от плащането на данък.

Бочкаи не останал неблагоприятен към тези, които «възвърнаха старата ни свобода». На обезлюдените си земевладения отвъд Тиса той заселил повече от 10 000 хайдутини (те се настанили в замъка Кало, откъдето се преместили в Бьосьормен, Нанаш, Дорог, Варяш, Хадхаза, Вамошперч, Шима, Вид; настанилите се в гр. Кьолешер, окръг Бихар, се преместили в гр. Салонта). По този начин част от хайдутините избягнали участта на крепостничеството. Хайдутинската свобода означавала избавление от крепостническите тежести, срещу което задължението било само военна служба. Така, обезпечавайки родина на хайдутините, Бочкаи обезпечил на родината добри и надеждни войници.

Новият пристъп на Контрареформацията и Трансилвания

Бочкаи умрял в края на 1606 г. в Каша. Според слухове, може би основателни, секретарят му Катаи го «поканил да яде», т. е. го отровил. Във всеки случай хайдутините ликвидирали Катаи с народна присъда: нарязали го на парчета на градския площад. Те предчувствали какви трудни дни ги очакват. И наистина едва Бочкаи затворил очите си, и кралските главни капитани започнали да възпрепятстват тяхното настаняване. «Умря Бочкаи, изпепелиха се и всички негови донации (дарения)» — казвали хайдутините. Предизвикани от това, 20—30 хиляди хайдутини хванали оръжието. Те искали унгарски крал вместо «идолопоклонника немски император» Рудолф. Общото положение в Хабсбургската монархия и без това било много смутно, защото и австрийските, и моравските съсловия били недоволни от Рудолф. Тогава 18-годишният Габор Батори озапитил хайдутините, като ги приел за свои наемници, и с тяхна помощ завзел трона в Трансилвания. През 1608 г. съсловията накарали Рудолф да се откаже от трона и вместо него избрали за крал по-малкия му брат ерцхерцога Матиаш (1608—1619).

Матиаш II бил принуден да утвърди правата на съсловното събрание, привилегиите на съсловията и клаузите на Виенския мир с т. нар. закон пред коронясване. Укрепването на съсловната власт, разбира се, било преходно, временно явление. Тенденцията на характерното за епохата развитие диктувала по необходимост усиление на централната власт. В борбата с кралската власт надделявали само съсловията в съседна Полша. Хабсбургите обаче имали по-големи резерви от сили. Матиаш II постепенно взел връх в не особено тесния съюз на унгарските, австрийските и моравските съсловия и по внушението на всевластния си съветник виенския кардинал Клезл отново се опитал да осъществи абсолютистките си планове.

Абсолютизмът във виенския дворец бил неделим от контрареформацията. Особено открито се изявило това по време на царуването на фанатичния Фердинанд II (1619—1637). Фердинанд бил възпитаван от йезуитите и главната цел на живота му била осъществяването на принципа: «Една държава — една религия.» Изхождайки от това, той с всички средства на държавната власт подкрепял контрареформаторските стремежи на йезуитите. По това време се изграждат пищни барокови църкви, излязла многобройна религиозна дискуссионна литература, основани били училища, общежития, конгрегации, като всичко това било допълвано със заплахи, с обещания, с изгонването на проповедниците и с насилствено присвояване на протестантски църкви в интерес на католическата църква.

Най-маститата личност на контрареформацията бил Петер Пазман. Дребен дворянин от областта край Тиса, той още като младеж приел католическата вяра, после станал йезуитски университетски професор, кардинал в Естергом и интимен приятел и съветник на Фердинанд II. С безпримерната си енергия и отлични качества на риторик той се отдал на контрареформацията, на която най-здрава опора бил орденът на йезуитите, заселени в Унгария през 1610 г. В плановете си той предвидил и важно място на образованието. В дискуссионните си брошури и теологични творби Пазман показал изключителен дар и плодовитост. Контрареформацията основала своя печатница и школа. В Нагсомбаг — център на унгарската контрареформация — Пазман основал през 1635 г. йезуитски университет (този университет по-късно Мария Терезия преместила в Буда, а Йосиф II — в Пеща). Със сочната си и цветиста проза Пазман е един от създателите на унгарския литературен език. С политическата си дейност той станал крепител на хабсбургската власт в Унгария.

Пазман смятал, че здравината на властта на Хабсбургската династия и обвързаната с нея католическа църква са неделимо свързани с вероизповеданието на знатните господари. Политическата ориентация, религията на знатните господари следвали обикновено и дворяните (сервитьорите), които били под тяхно покровителство, а що се отнася до религията на крепостните, то нея по право определял върховният покровител — знатният господар. Въз основа на принципа «*cuius regio, eius religio*», или «на когото е земята, негова е религията». Земевладелецът, който строил църквата, съобразно с религиозната си принадлежност определял и свещеника, който ще служи там на неговия бог. И когато някой знатен господар се рекатолизирал, т. е. отново станел католик, той правел всичко възможно, за да го последват и неговите крепостни. Пазман затова съсредоточил всичките си сили за спечелване на знатните господари. В това отношение той разчитал на подкрепата на двореца, тъй като Хабсбургите добре знаели, че католизирането още повече ще обвърже знатните господари с двореца.

От началото на XVII в. в политиката на Хабсбургите все по-очертано надделявали

абсолютистичните стремежи, т. е. желанието да съсредоточат цялата власт в ръцете на краля. Заедно с това дворецът се стремял да отблъсне на заден план дворянството и да го изключи от политическия живот. Хабсбургите, както и другите европейски владетели абсолютисти засилвали армията и развивали администрацията с цел да укрепят кралската власт. Този процес, общо взето, бил прогресивен, доколкото властта на кралския дворец обуздавала своеволията на знатните господари и прекратявала вътрешните междуособици (печалните последици на които Унгария понасяла и по времето на Ягелоните, и след избирането на двамата крале). Това подпомагало общественото развитие и напредъка на икономическия и културния живот.

Абсолютизмът на Хабсбургите в Унгария обаче влияел, твърде едностранчиво. Предимството на абсолютизма се чувствало преди всичко там, където царували национални крале. А Хабсбургите били чужденци, дворецът им бил във Виена или Прага, те преди всичко се обкръжавали с немски съветници, пред очите им бил преди всичко интересът на придобилата немски облик империя, те третирали Унгария като частица от тази империя. Концепцията на Хабсбургите «една държава — една религия», била заплаха не само за унгарския протестантизъм, но тя криела в себе си и опасността от ликвидиране на съсловната конституция, на остатъка от самостоятелност на Унгария, криела опасността от прекратяване на държавния ѝ живот.

Опасността, произлизаща от хабсбургската власт в Унгария, Бочкаи разбирал много ясно. Той показал много тънък усет към реалистичната политика, като в политическото си завещание между другото писал: «Докато унгарската корона се намира у по-силно от нас племе — немците..., винаги е необходимо и полезно да се поддържа един унгарски княз в Трансилвания.» Бочкаи посочвал като най-главна задача на Трансилвания да балансира хабсбургската политика и да защитава общите унгарски интереси (преди всичко независимостта) против Виена. Тази концепция се превърнала в политическо наследство, тя останала валидна за десетилетия.

Последният потомък на знатното семейство — Габор Батори (1608—1613) не могъл напълно да отговори на това изискване. Князът бил даровит, кроял големи планове, обаче той водил скандален личен живот и бил необуздан тиранин. Румънските княжества, Трансилвания и Полша искал да обедини в една империя. Най-верният му привърженик Габор Бетлен се принудил заради него да емигрира в Турция. Той превърнал саксонците в свои смъртни врагове, като завземал градовете им насила. С ината си предизвикал недоверие във Високата порта и във виенския дворец. С действията си той предизвикал султана да прати армии в Трансилвания. По време на бягството му Батори бил убит от хайдутите, а съсловното събрание избрало за княз Габор Бетлен. С Бетлен започнал най-светлият период в историята на Трансилвания.

Габор Бетлен и Гьорг Ракоци I

Бетлен се издигнал до княжеския престол от среднодворянски среди. Той е потомък на живяло край Тиса семейство, в което се преплита и секелска жилка. Дядо му участвал в битката при Мохач, баща му станал привърженик на Фердинанд, като впоследствие служил на семейство Батори. Още като юноша Бетлен навлязъл в кипежа на политическия живот и участвал в бойни действия. Той взел участие (15-годишен) във влашкия поход на Бочкай и с негова свита ходил в хабсбургския дворец. Скоро Бетлен се противопоставил на немците и един от първите демонстрирал това: след немалка душевна борба избягал на турска територия, изоставяйки, както сам писал, родината и годеницата си (Жужа Кароли). Разбира се, тази емиграция била от полза за по-сетнешната му дейност, тъй като му дала възможност да опознае турците и да установи много полезни връзки с пашите.

Първите си политически планове Бетлен скроил под закрилата на турците. Той възглавил малката група господари, които емигрирали на турска земя поради това, че били недоволни от трансилванската политика на Хабсбургите. Тъй като не бил достатъчно силен за самостоятелна акция, той решил да спечели Бочкай за организиране на въстание против Хабсбургите и започнал кореспонденция с него. Това обаче станало известно на Хабсбургите от едно писмо, което войниците на Белгийозо намерили у Бетлен между вещите, които той изоставил, след като ненадейно била нападната групата на «туркофилските господари».

В двореца на Бочкай ценели високо качествата на Бетлен, а Габор Батори, който не забравял, че избора си дължи главно на него, го отрупвал с рангове и имотни дарения. Поради необмислената тирания на Батори обаче той, според както писал един негов историограф, «се принудил да спаси живота си с твърде нежеланото бягство в Турция, тъй като не било сигурно пребиваването му в Унгария поради нейната отдалеченост и поради омразата на поповете». От Турция Бетлен се върнал като княз.

Първият период от управлението му бил изпълнен с усилия за даване на отпор против скритата и откритата намеса на Хабсбургите. Във Виена след избирането му за княз започнала безпощадна клеветническа кампания против него. Обвинявали го, че е безверник, туркофил, предател по отношение на християнството, и когато всичко това се оказало недостатъчно, се опитали да го провалят със заговори, с подкрепяне на контрапретенденти за трона, даже се опитали да възбудят против него и Високата порта. Машинациите обаче фалирали. Бетлен укрепил властта си и накрая Хабсбургите били принудени да сключат мир и да признаят независимостта на Трансилвания, княжеството на Бетлен (в 1615 и в 1617 г.).

По време на 30-годишната война князът използвал възможностите, за да премине към контранастъпление. Акцията си той подготвил толкова ловко, че главният капитан на Хабсбургите в Каша едва повярвал на очите си, когато се озовал при Бетлен като пленник. В края на август 1619 г. князът тръгнал от Трансилвания и за по-малко от три месеца завзел Пожон. Короната била вече в ръцете му и неговите войници заедно с обединените чешки и моравски армии започнали да обсаждат Виена.

Причините на въстанието обобщил протестантският проповедник от Каша — Петър Алвинци, в брошурата си «Жалбата на Унгария» (*Querela a Hungariae*), в която той изразил възмущение по повод нарушаването на съсловната конституция и гоненията на протестантите. Самият Бетлен в едно свое писмо, датирано от началото на декември 1619 г., така аргументира решението си: «Благородната Унгария, моята любима нация (за която ще ми бъде драго да умра), по всякакъв начин бе засягана от коронясания крал и от попското съсловие с всевъзможни злини и импедиментуми (несправедливости).» Освен това Бетлен никога не криел истинските си намерения — да обедини Унгария и да създаде национална монархия.

Външното и вътрешното политическо положение обаче не благоприятствало за такова смело начинание. Наистина унгарските съсловия смятали за обидно това, че Хабсбургите ги изтласкват на заден план и намаляват тяхната политическа роля, но в същото време не изпускали и в пред вид, че земевладелското им господство над крепостните най-добре може да гарантира силната хабсбургска власт. Освен това унгарските съсловия никога не са показвали истинска готовност за пожертвования. С противохабсбургските борби те се солидаризирали само дотолкова, доколкото нямало възможност за споразумение. На съсловното събрание в Бестерцебаня (1620 г.), след като осигурили съсловните си привилегии, без особен ентузиазъм унгарските благородници избрали за крал Бетлен, но коронясването, както и при Бочкай, не се осъществило. Основа за действително унгарско кралство можело да бъде съгласието на турците и една международна победа над Хабсбургите. Тези условия обаче не били налице. Турската порта предпочитала Бетлен да заеме унгарския кралски престол, но ако в замяна на това той се откаже от Трансилвания («Ние никога няма да допуснем Унгария да разполага с Трансилвания» — гласи отговорът на султанския дворец в духа на турската политическа линия, оформена след 1526 г.). Неблагоприятно за Бетлен се оказало и това, че чешките въстаници през 1620 г. претърпели тежко поражение край Прага и Бяла планина. Той в същност останал сам. Уплашеното дворянство също го изоставило. Въпреки всичко князът проявил такава ловкост, че Фердинанд предпочел да сключи мир. Мирният договор, сключен в Николсбург (дн. Никулов) (1622 г.), утвърдил точките на виенския мир и заедно с това предвидил, докато е жив Бетлен, 7 североунгарски окръга да се смятат причислени към Трансилвания.

Това било голям резултат, като се има пред вид, че тогава в Чехия царувала най-дива тирания. Бетлен и с това не се задоволявал, той търсел нови възможности. Той се опитал да си създаде връзка със западните противохабсбургски сили: с Англия, Холандия, Дания и Швеция, и още два пъти прибягнал до оръжието — в 1623 и 1625 г. Той надделял на най-известния императорски пълководец от времето на 30-годишната война — Валенщайн, ала западните сили си останали пасивни наблюдатели на тези събития. Победата на Бетлен имала локално значение и резултатът не могъл да бъде друг, освен че с нея той укрепил постигнатите позиции. Въпреки всичко Бетлен не се обезсърчавал, той търсел нови пътища: предлагал съюз на Трансилвания с Хабсбургите и сватосване с хабсбургска херцогиня, в замяна на което искал да получи Унгария като зестра (междувременно той бил останал вдовец). Тъй като не успял да осъществи този план, той се оженил за етървата на шведския крал — Каталин Бранденбург, и се помъчил да създаде един голям шведско-руско-трансилвански съюз. Но докато пратениците на великия княз достигнали до Кремъл, той скоропостижно починал.

Голямото наследство в твърде ограничени мащаби се проявило при Гьорг Ракоци I (1640—1648) — пълководец на Бетлен, най-богатия земевладелец на Северна Унгария и на територията отвъд Тиса. У Ракоци липсвал широкият размах, дипломатическото изкуство на Бетлен. Този удобен момент, който последната фаза на 30-годишната война предложила с победата на френско-шведския съюз, той се опитал да използва след дълги размишления и колебания, като най-сетне се включил в противохабсбургските борби. Унгарските съсловия приели със студенина тази стъпка. В случая най-голяма помощ оказало населението на Северна Унгария. Особено му помогнали словашките крепостни. Ракоци пристъпил към обединение с шведите, но този път Портата накарала своя васал да се върне обратно (във вътрешната политика трансилванските князе се ползвали с почти пълна самостоятелност, обаче по отношение на външната политика били зависими от султана). Ракоци бил принуден да сключи мир с Фердинанд III (1637—1654) в Линц (1645 г.). Към извоюваните от Бочкаи и Бетлен придобивки той успял да прибави това, че правото на свободно вероизповедание станало валидно и за крепостните.

От въстанията, от всичките тези борби в края на краищата не могли да се очакват никакви особени политически резултати, освен да бъде спасена унгарската съсловна конституция и независимост, което за съжаление не могло да се осъществи напълно. Осигурено било свободно изповядване на религията, обаче в кралска Унгария, особено в западните ѝ части, не било възможно да се възпрепятства победата на контрареформацията.

Князуването на Бетлен е «златна епоха за Трансилвания», т. е. той и осигурил възможната най-благоприятна участ в тогавашната противоречива обстановка. Бетлен създал силна княжеска власт, изтласкал напълно на заден план феодалните

съсловия. Стабилният му бюджет имал годишно около 1/2 млн. доход—твърде голям за едно такова княжество. Това било постигнато благодарение на грижите му за развитие на промишлеността. Той приемал и настанявал гонените анабаптисти занаятчии, развивал рударството и по време на постоянните войни се стремял да пуска в обръщение монети с трайна стойност. Опазената от враговете Трансилвания и при Гьорг Ракоци продължавала да се развива, макар той повече да се занимавал с уредбата и увеличаването на собствените си имения.

Сравнително големите парични доходи дали възможност на Бетлен и на Ракоци да отделят освен за армията, която гълтала най-много средства, и за изкуството и културата. Трансилвания станала най-голям покровител на унгарската култура. Князете строели, основавали училища, в двореца си канели писатели, учени, художници. От Гюлафехервар (Алба Юлия) Габор Бетлен искал да уреди столица, достойна за могъществото му. Той издигнал хубав ренесансов княжески палат и с щедра ръка основал висша школа, която била на европейско равнище. Примерът му, особено в покровителстване на училища, следвали и Ракоците. Благодарение на «стария Ракоци» и на жена му Жужана Лорантфи Шарошпатак станал културен център с европейска известност, където дълги години преподавал големият чешки педагог Коменски (Comenius). По времето на Ракоците в Трансилвания работил и творил най-големият унгарски педагог Янош Череш Апацаи. Трансилвания била огнище и на литературата. При трансилванските князе намерили убежище и най-именитият поет на епохата Янош Римаи, и най-големият хуманист Алберт Молнар Сенци.

Падането на Трансилвания. Миклош Зрини

Меродавни по унгарския въпрос през средата на XVII в. били Виена, Истанбул и Гюлафехервар. Съдбата на Унгария решавали Хабсбургите, турските султани и трансилванските князе.

Хабсбургите претърпели големи поражения в последния етап на 30-годишната война, но междувременно в подвластните страни те надделели напълно над дворянството. Знатните господари с готовност обслужвали двореца, а средното дворянство нито могло, нито искало да се противопостави на абсолютистката държавна власт.

След Вестфалския мир Хабсбургите били заети преди всичко със западната си политика. Затова те отбягвали всякакви усложнения с турците и не един път утвърждавали «мира». С помощта на засилващата се държавна власт обаче Хабсбургите се стремели да покорят «ненадеждните» унгарски господари, да завършат делото на контрареформацията в Унгария и чрез държавни монополи да усвоят печалбите от търговията с унгарски добитък, откарван в Италия.

През 50-те—60-те години, след продължително крушение, турската империя отново дошла на себе си. Енергични велики везири от албански произход реорганизирали армията и възбудили старите стремежи за завоюване на света.

Трансилвания нито по територия, нито по сила е можела да се сравнява с предишното си положение. Благодарение на наследството на великите князе по това време при управлението на «стария» Ракоци, на Гьорг Ракоци I и на Гьорг Ракоци II (1648—1660) тя изглеждала най-силна.

В този исторически етап излязъл на преден план Миклош Зрини (1620—1664). Неговата политическа концепция се свеждала до това — самият унгарски народ трябва да разреши своите проблеми.

Фамилията Зрини била от хърватски произход и била смятана за вярна на Хабсбургите. Тя участвала във вековната борба с турците. Именията ѝ се простирали пред завоевателя и тя никога не жалела кръвта си за защита на собствените си замъци и заедно с това — на собствената си родина. Един от предците на Миклош Зрини паднал при Мохач, праядо му жертвал живота си при Сигетвар. Дядо му и баща му били всеизвестни борци против турците и той самият, почти заедно с азбуката, се учел да върти и сабята.

За идеал на своя живот Миклош Зрини си избрал изгонването на турците, тъй като смятал, че условията за това са назрели: «И наистина турчинът би могло да бъде разкатан, ако се намери силна и твърда ръка.» Под «силна и твърда ръка» той имал пред вид създадена със собствени сили национална армия, която няма да се раздира от религиозни противоречия и която освен на «хилавия дворянин» все повече ще разчита на «народа от полята». «Това е основата на нашето съществуване» — продължава той, защото, ако се разчита само на Хабсбургите да изгонят турците, тогава ще трябва да се заплаща с независимостта на страната, тъй като «те ще се надуют още повече и ще смачкат нашата нация» (в тази мисъл е концентрирана голямата истина, според която историческата тежест и роля на всеки народ зависи от политическите, военните и икономическите му постижения).

Когато започнал да осъществява това, Зрини се сблъскал с хиляди пречки.

Граничната организация в средата на XVII в. трагично западала.

Благородничеството почти не се интересувало от граничните замъци. Вместо да поема рисковете на борбата, то предпочитало да хазяйничи. Старата слава на граничните замъци избледняла, дисциплината отслабвала, броят на войниците намалявал. Знатните господари очаквали освобождаването на страната от Хабсбургите, ала виенският дворец смятал, че една противотурска война е много рискована, че би изисквала при всички обстоятелства много разходи, и гледал да я отлага.

Зрини се опитал да надделее на трудностите с неуморна многостранна работа. Като писател той призовавал към издръжливост, като се позовавал на героичния пример на пращядо си: в известния си епос «Сигетска опасност» той възпял «оръжието и витязя». Военностратегическите си трудове, които били на равнището на епохата («Военнолагерен кратък трактат», «Витязът поручик»), той посветил на това — как трябва да се организира и да се води армия против турците. В същото време на практика, в ожесточени гранични борби той дал пример на смелост и на пълководческо умение.

Зрини разбирал, че за да осъществи големия план, ще трябва да стане фактор, да има действителна власт, висока държавна служба. Ненавършил още 30 години, той станал хърватски бан, ала за да осъществи голямата си идея — организирането на национална армия, нему била нужна длъжността надор. И той пробвал да я заеме чрез съсловното събрание от 1655 г. Зад гърба му била цялата благородническа опозиция, той непременно е щял да спечели, в случай че дворецът го посочи между кандидатите (съсловното събрание имало право да избира надор измежду посочени от двореца двама католици и двама протестанти знатни господари). Виена обаче, съгласувано с кардинал Липаи, не го включила между четиримата кандидати. Надор станал довереният Ференц Вешелени.

Открито игнориран от двореца и подложен на интриги от страна на клира, Зрини стигнал до нови политически изводи. В труда си «Разсъждения върху живота на крал Матиаш» по начало верният към Хабсбургите бан се проявил като привърженик на идеята за национално кралство. Той посочил и кандидат в лицето на Гьорг Ракоци II. Всичките му планове обаче, които той свързвал все с Трансилвания, за няколко години трагично се провалили.

На младия Гьорг Ракоци II (1648—1660) липсвала необходимата дарба и съобразителност, за да може да следва пътя на Габор Бетлен. Трансилвания водела политика, която излизала далеч от рамките, определени за един васал, и на която отдавна гледали с недоверие от Истанбул. Когато тя започнала война за полския трон в съюз с шведите без разрешението на Портата, султанът жестоко отмъстил за непослушанието. Докато Ракоци заемал Краков и навлизал във Варшава, против него се отправили кримските татари и изоставена от шведите, армията му била пленена и откарана в Крим, Татарски и турски армии нахлули в Трансилвания и опустошили замоналната се по време на полувековния мир страна. Турците завзели с обсада изоставените на произвола на съдбата замъци Варад и Йеньо (дн. Инеу), заедно с които паднала под турска власт обширна и богата област. Ракоци загинал на бойното поле. Същата участ сполетяла и главния му пълководец, наследника му на трона — Янош Кемен, понеже се противопоставил на турците. На княжеския престол след това могъл да се качи само безусловно покорен слуга. Осакатена в териториално отношение, ограбена, обременена с много по-голям данък и военна

контрибуция, страната не могла да играе вече значителна политическа роля. След продължилия няколко десетилетия възход Трансилвания трагично пропаднала.

Виенският дворец равнодушно, а унгарският клир с открито злорадство наблюдавали провала на Трансилвания. «Нямате вие вече Бочкаи, нито Габор Бетлен, на Трансилвания вече не може да разчитате» — казвали клириците на протестантските съсловия. А Зрини, който наблюдавал събитията не през очилата на политическото и религиозното пристрастие, си давал сметка за надвисващата опасност. Той предвиждал новото голямо нападение на полумесеца и не могъл да остане пасивен. Мимо забраната на виенския военен съвет той построил нов замък Зрини. Той сам работил при изграждането на укреплението и когато станало необходимо, го защитил със сабята си.

Писателската си дарба той посветил в служба на делото. В 1661 г. излязъл неговият труд «Лекарство против турския афион», който представлява тревожно възвание, енергичен боен зов.

«Виждам един страшен дракон, който е пълен с отрова и гняв и на коленете си държи унгарската корона; и аз, който съм почти с окован език и нямам призванието да говоря изкусно, все пак извиквам — с моето викане да бих могъл да уплаша този яростен дракон, — като издигам повика: Недей да засягаш унгареца! Унгарци, на вас говоря! Този ужасен дракон е турчинът, той ни отне Варад, Йеньо, много хиляди унгарски люде откара в робство, мнозина съсече с острието на сабята; най-хубавата скъпоценност на нашата корона — Трансилвания, той разори и разстрои, смаза нейния княз, а нашата нация, страната ни прегазва като горски нерез хубаво подреденото лозе. Попитайте се сега един-друг за кого се отнася тази опасност, кого застрашава тази вражда? Ако с чистия си разум намерим, че това не е за нас, нека да мълчим и да оставим нашата отбрана на добрата воля на другите. Но ако неразумните животни са готови да страдат до смърт при засягането на техните убежища, при отвличането на тяхното потомство, то много повече ние, които сме продължението на славната унгарска кръв, трябва да тръгнем — ако се налага и на смърт — за нашите братя, бащи, майки, жени, деца, за родината.»

Зрини наистина се оказал на поста си, след като в 1663 г. «страшният дракон», турчинът, отново нахлул в страната. Той не обърнал внимание на това, че виенският дворец го пренебрегвал и едва тогава го назначил за главнокомандващ на намиращите се в Унгария военни сили, когато и Ершекуйвар паднал в турски ръце. Главнокомандващият Зрини преградил пътя на завоевателя в Чалокьоз (крайдунавска област в Северозападна Унгария, бел. пр.), а през януари и февруари 1664 г. предприел успешен нападателен поход покрай брега на Драва. Той превземал и изгарял един след друг по-малките турски замъци, като стигнал до Есек (дн. Осипек). Там имало дъбов мост, направен от турците за преминаване на реката и на блатистия терен край нея, през който мост минавала важната

снабдителна линия на турците. Зрини изненадал охраната, изгорил моста и с това за няколко месеца прекратил възможностите за ново турско нападение. Той искал да използва удобния случай, за да превземе Канижа, ала военният съвет умишлено забавил изпращането на обсадни съоръжения и фактически му отнел тази възможност. След удържаните големи победи на Зрини се паднало да преживее тежки огорчения. Докато времето минавало в нежелано бездействие, през 1664 г. турчинът отново нападнал с голяма армия. Този път Виена възложила главното командване на Монтекуколи. (Императорски пълководец, италианец по произход, меродавен на времето автор на военно-стратегически трудове, Монтекуколи смятал да спечели победа с онези маневри, които прилагал на западните бойни полета. Прословута е констатацията му, че за войната са необходими три неща: пари, пари и пак пари.) Турците се насочили към западната граница. Те завзели и разрушили беззащитния замък на Зрини, но при гр. Сентготхард претърпели голямо поражение. Монтекуколи обаче не продължил да преследва разбития враг, а Хабсбургите за покруса на целия свят побързали да сключат мир във Вашвар, оставяйки в ръцете на султана всички нови завоевания на турците. Станало ясно, че посредством турците Виена иска да обуздае Унгария, разбунтувала се срещу абсолютизма. Това накарало Зрини да потърси връзка с най-значителната противохабсбургска сила — Франция на Людовик XIV. Междувременно обаче в гората край Чакторня (дн. Чаковец) Зрини бил разкъсан от раздражен глиган и с неговата смърт се осуетила подготовката за организиране на въоръжено въстание. Характерно за противохабсбургското настроение на унгарското общество от тогавашния и от следващите векове, а почти и до наши дни е мнението, че Зрини е убит от Хабсбургите. Някои без всякакви веществени доказателства били узнали, че във Виена дълго време се пазела една пушка с надпис: «Този глиган е убил Зрини.»

Заговорът на Вешелени

Позорният мирен договор, сключен във Вашвар, посегателствата спрямо съсловната конституция — това накарало и католиците господари, които били верни на двореца, да се организират против Хабсбургите. Изпълнителите на най-високопоставени държавно-правни служби на страната станали заговорници: надорът Ференц Вешелени, естергомският кардинал Гьорг Липаи, главният съдия на страната Ференц Надашди, хърватският бан Петер Зрини (по-малък брат на Миклош Зрини), Ференц Ракоци I (католизиран син на Гьорг Ракоци II, съпруг на Илона Зрини). След падането на Трансилвания обаче не съществувала такава организирана власт, която би могла да бъде изходна точка за въстание. Затова заговорниците, които се събирали обикновено на някое курортно място, търсели задгранични връзки. Те очаквали помощ главно от французите, от Людовик XIV, но ходили и във Високата порта, даже правили сондажи и в полския дворец. Те нямали ясна представа нито относно бъдещето, нито по това, какво конкретно да

предприемат. Те кроили разни авантюристични планове — да пленят краля Леополд I (1657—1705), ала не се постарали да организират средното дворянство и селячеството. Затова акцията им си останала аристократически заговор.

След продължителни колебания заговорниците най-сетне в 1670 г. решили да започнат въоръжено въстание. Не станало нужда обаче дворецът да им противодейства, тъй като само от страх пред последствията заговорниците изпаднали в паника, преди да предприемат нещо сериозно. Петер Зрини и шурейт му Франгепан побързали да отидат във Виена, за да искат милост, а другите прекратили въоръженото въстание още преди да е пристигнала императорската войска. Въпреки това виенският дворец не проявил никаква милост. Съставеният изключително от немци извънреден специален съд осъдил участниците на смърт и конфискация на имотите. Надажди, Зрини, Франгепан били обесени. Ференц Ракоци I бил освободен срещу огромен откуп и заради заслугите на майка му — фанатичката Жофия Батори, покровителка на йезуитите (Вешелени и Липаи умрели по-рано).

Абсолютизмът на Леополд. Въстанието на Тьокьоли

Аристократическият заговор на Вешелени дал неочаквано добър повод на Леополд I да обезсили съсловната конституция и да продължи контрареформацията с крайни средства. Император Леополд започнал да се отнася към Унгария като към завоювана, като към подчинена с оръжие област. Управлението на страната той поверил на свои хора — немци и безрезервно верни на двореца епископи. Започнали съдебни процеси против стотици унгарски благородници земевладелци и дори да не могло да се докаже «изменничество спрямо Негово Величество», все едно — кралската камара конфискувала именията. «Неверните» унгарски гранични войски били уволнени и оставени без заплата. Вместо тях в страната нахлули около 10 000 наемници и този «немски гарнизон» останал в Унгария цели десетилетия.

Окупационните войски клирът използвал за открито гонение на протестантите. Войската заела църквите, училищата и разгонила протестантските градски съветници. Клирът принудил протестантските проповедници и учители да се явят пред извънреден съд. Тези от тях, които отхвърлили измислените обвинения и останали верни на убежденията си, оковани във вериги изпращали да гребат в галерите като обикновени престъпници. По това време с право се говорело, че Унгария се е превърнала в «попски свят», или, както гласи една народна песен:

*Където да погледнеш — все попът е на власт,
с имотеца ти той се разпорежда,
с парите ти се тъпче, гои се с твойта мас,
докато вехнеш ти и страдаш безнадеждно.*²⁷

Бруталните гонения, предприети от Хабсбургите, принуждавали към бягство все по-големи маси. Бягали заподозрени благородници и уволнени граничари, а също и измъчвани и ограбвани от наемниците крепостни. Бегълците, които се отправяли към Partium, към граничните територии на Трансилвания, първоначално били наричани скитници, а впоследствие с наплива на крепостни сред тях започнали да се наричат куруци. Безсмисленият абсолютизъм на Леополд I предизвикал почти полувековна война между куруци и лабанци.²⁸

Първият призван вожд на куруците бил Имре Тьокьоли. Прадядото на този образован, подвижен, пламенен младеж бил богат тъожер — търговец на добитък. Баща му бил най-богатият земевладелец в Северна Унгария. Още юноша, той загубил баща си в момента, когато заради неговото участие в заговора на Вешелени императорски войски обсадили замъка му в Арва. Тьокьоли отишъл в Трансилвания и пораснал там — в двореца на останалия в сянка княз Апафи. Той култивирал у себе си качества на добър стопанин, на ловък дипломат и даровит войник. Той е истинско олицетворение на положителните качества и на грешките на куруцките вождове. Тьокьоли не се обезсърчавал и в най-тежките моменти, той нападал неочаквано със смели и изненадващи удари и побеждавал, обаче не разбирал от тогавашната модерна военна организация, поради което не могъл да използва успехите си и неведнъж нападенията на императорските войски го принуждавали да отстъпва.

През периода 1678—1685 г. Тьокьоли създал истинско княжество в областите на Северна Унгария, простиращи се на изток от р. Гарам. При организирането на това княжество той се опирал преди всичко на собствените си имения, а след брака си с вдовицата на Ференц Ракоци I Илона Зрини — и на именията на фамилията Ракоци. Неговата военна сила съставлявало «воюващото съсловие», т. е. уволнените граничари, а външнополитическата му опора била Високата порта. За няколко години и Хабсбургите били принудени да го признаят.

Освен това, виждайки успехите на Тьокьоли, виенският дворец се принудил да измени политиката си, да се откаже от откритата форма на абсолютизма, т. е. да престане да третира Унгария като своя губерния; съсловното събрание наново се събрало в Шопрон, където избрало за надор Пал Естерхази — верен на Хабсбургите знатен господар. Дворецът си позволил известни компромиси и спрямо протестантите. Що се отнася следователно до същността на нещата, измененията били незначителни.

Изгонването на турците

Насърчени от успехите на Тьокьоли, турците през 1683 г. наново се опитали да

завземат Виена. Огромната армия на Кара Мустафа безпрепятствено стигнала до императорския град, откъдето уплашеният Леополд и свитата му побързали да избягат. Нападателите завзели и опожарили предградията на Виена, ала преди да навлязат в самия град, пристигнала освободителната армия под командването на Карл Лотарингски и полския крал Ян Собески. Историческата битка при Виена завършила с решаващо поражение на турците.

Обсадата на Виена била голям урок за хабсбургския дворец. Леополд решил да започне нападателна война. Ето защо побързал да си осигури тила, като сключил примирие с френския крал Людовик XIV и с папска подкрепа сформирал Свещена лига (с участието на Хабсбургската империя, Полша и Венеция; след няколко години и Петър I се присъединил към противо-турския съюз).

Започналата война преди всичко ликвидирала властта на Тьокьоли, който се опирал напълно на съюза с турците. По време на обсадата на Виена куруцкият княз бил на зенита на своето могъщество, ала след това турците го направили свой пленник. Варадският паша след «черната чорба» (черно кафе) пленил гостуващия при него Тьокьоли, понеже се надявал, че като го предаде на Хабсбургите, ще може да постигне по-благоприятен мир. Скоро Тьокьоли бил освободен, като изгубил окончателно княжеството си. Съсловията, преди всичко окръжните дворяни, го изоставили, войниците му преминали в лагера на императорската армия да помагат за изгонването на турците от страната. Единствено «в замъка Мункач се укриваше свободата» до края на 1685 г. В продължение на три години героичната съпруга на Тьокьоли — Илона Зрини, защитавала този замък от императорските генерали.

През 1686 г. най-после Буда била освободена. След двумесечна кървава обсада паднал в боя последният будимски паша и бил превърнат в развалини будимският замък, който турците се принудили окончателно да напуснат. Това било последвано от по-нататъшни успехи на противотурската коалиция въпреки проявилите се разногласия в главното командване. През 1688 г. и Белград паднал в ръцете на императорските войски. Изглеждало, че бягството на турчина ще продължи чак до Цариград. В този момент обаче Людовик XIV, на когото се зловидели успехите на Хабсбургите, предприел ново нападение по поречието на Рейн. Така звездата на Тьокьоли още веднъж заблестяла. По трудно проходими пътища той преминал Южните Карпати, разбил първия попаднал на пътя му императорски генерал и няколко седмици се задържал като княз на Трансилвания.

При изменилите се условия турците успели да укрепят балканската си власт (те завзели отново Белград), но започналата да отслабва още от смъртта на Сюлейман империя този път била принудена окончателно да се откаже от Унгария. През 1697 г. много даровитият пълководец Евгени Савойски (Еуген Савояи), пренебрегвайки наредбата на виенския военен съвет, нападнал при Зента (дн. Сента) преминаващата р. Тиса султанска армия и спечелил блестяща победа. Тогава

Високата порта станала по-отстъпчива. В 1699 г. с английско посредничество бил сключен Карловацкият мирен договор, според който била освободена цяла Унгария с изключение на областта Темешвар.

27. Превел Нино Николов

28. Куруци - въстаници, борци против поробителите Хабсбурги. Първоначално те били събрани за кръстоносен поход и вероятно названието им произлиза от *cruciatus* - кръстоносец. Противниците им били наричани лабанци (думата лабанц, на немски *Lanzer*, означавала копиеносец наемник). Първоначално само чуждите наемници били наричани лабанци, а по-късно и унгарските привърженици на Хабсбургите.

В навечерието на нови борби

С изгонването на турците, с прекратяването на 150-годишното османско робство била премахната най-голямата пречка, която спъвала развитието на Унгария. За изгонването на турците обаче, както и Зрини предсказвал, унгарците трябвало скъпо да заплатят. Унгария успяла да се освободи от турско иго, но за сметка на това станала по-пълна зависимостта ѝ от Хабсбургите.

Още в първата година след освобождението на Буда съсловията били принудени да направят политически отстъпки. Съсловното събрание от 1687 г. се отказало от правото на свободен избор на краля и анулирало заключителната част на Златната була. Унгария станала наследствено кралство на Хабсбургите, а с премахването на т. 31 от Златната була дворянството ѝ се отказало от правото да се съпротивява с оръжие. Това засилване на властта на Хабсбургите било естествено следствие и продължение на голямата победа над турците, понеже т. нар. «освободителна война» била организирана и ръководена от виенския дворец.

Страната, която служила цели десетилетия за бойно поле, била подхвърлена на нови страдания. Императорската войска, съставляваща 60—80 хиляди души, била разквартирувана по домовете на унгарските крепостни. Крепостният селянин трябвало да осигури дневната дажба от храна, т. нар. порция на ящния кон и на ненаситния наемник. Страданията на населението се увеличили главно поради това, че и военачалници, и редници, гледали на Унгария като на безстопанствена страна, която могат свободно да оплячкосват. Особено прословут станал ген. Карафа с обира на Дебрецен и с организирания военен съд в Еперйеш.

За новото потисничество свидетелства един военен съдия, по думите на когото «под немска власт унгарците стигнаха до положението, в което се намирили според

Тацит фригите: първо воловете си, после земите си и накрая жените и децата си са принудени да продадат във варварско робство, за да се откупят от немското пленничество».

Самият виенски дворец се отнасял към освободената от турците територия като към завоювана област. Обширни колкото окръзи площи той подарявал на свои генерали и военни доставчици, а на унгарските дворяни връщала имотите специална комисия, създадена за разпределяне на новите завоевания, и то само след представяне на доказателства, на грамота и след изплащането на значителен «откуп за оръжие». Дворецът продължил да налага католицизма. В цялата страна нахлули йезуити и различни монашески ордени. В Унгария били заселени немски католици, които да служат за опора на хабсбургската власт. В обосновката към един проект за такива мерки се казва, че трябвало «кралството да се германизира, та склонната към революция и метежна унгарска кръв да се укроти с немската и се насити с вярност и обич към нейния естествен господар и вечен крал».

Виенският дворец смятал, както пише Ракоци, че «камшикът е в ръцете му и свободно може да удря с него». Хабсбургското своеволие довело през 1697 г. до въстание в подкарпатския район. На Петровден, който бил за този край пазарен ден, останалите без дом крепостни и лишени от хляб граничари с неочаквано нападение завзели замъците Патак и Токай. След това те отправили призив за борба към «всички, които търсят родината си и благородническата си свобода». Въстанието обаче останало изолирано и затова скоро било потушено. Тъй като виенската политика не се изменяла с нищо, огорчението растяло, броят на скитащите селяни се увеличавал. През 1703 г. начело на съпротивата застанал Ференц Ракоци II (1676—1735). Под неговото ръководство недоволството прераснало в освободителна борба, която обхванала цяла Унгария.

Начало на освободителната борба под ръководството на Ракоци

Ракоци изминал дълъг път, докато подал десницата си на вожда на селяните скитници, на Тамаш Есе. Противохабсбургските традиции на фамилиите Ракоци, Зрини, Батори и спомените от Мункач (дн. Мукачево) били така вкоренени в сърцето му, че те не повяхнали и в йезуитските школи, където той бил вкаран насила, след като бил изтръгнат от ръцете на майка си Илона Зрини, и където искали да го подготвят за монах. По същия начин йезуитите искали да направят и сестра му монахиня. Когато все пак се завърнал в родината си като най-голям земевладелец на страната, Ракоци външно си оставал предан на краля знатен господар. Той довел жена немкиня, носел немски дрехи и нарочно стоял настрана от политиката. В 1697 г., когато избухнало подкарпатското въстание, той направо избягал във Виена, за да не даде повод за обвинение в съучастничество. Положението на Унгария обаче, което той много добре познавал, и приятелството

му с граф Миклош Берчени го подтикнали да продължи пътя на предшествениците си. Най-напред по линия на баща си и дядо си по майчина линия той преминал към заговорничество. Ракоци потърсил и връзка с Людовик XIV, но това било разкрито и той попаднал във винернойщадския (Винернойщад — дн. Бечуйхей, край Виена) затвор, откъдето избягал и след много приключения успял да стигне до Полша, която поддържала приятелство с Франция. Сега вече Ракоци за цял живот се посветил на делото на свободата. Той потърсил съюзници за осъществяването на това дело в лицето на френския крал и на полските панове, но напразно. Тогава се явил при него крепостният му от Тарпа Тамаш Есе, за да му връчи посланието на готовото за въстание селячество: само заповед трябва и знаме и «безпътната маса ще се превърне в армия». Тъй като и хората, които Ракоци пратил да обиколят Унгария, го информирали по същия начин, той приел командването на селските армии. Така от замъка Брезап (в Полша), който се намирал близо до унгарската граница, през май 1703 г. той пратил в страната знамена с девиза: «Cum Deo pro Patria et Libertate» (С бога — за родината и свободата) и призовал на оръжие «всеки знатен и незнатен» истински унгарец:

«Обладани от обич и дълг към страната и отечеството, разчитайки на патриотизма им, ние се обръщаме към всички истински родолюбци — църковни и светски, знатни и незнатни, бойци и къщовници, с една дума, обръщаме се към всеки истински унгарец, какъвто и да е произходът му, стига да милее за старата славна свобода на страната ни, като го зовем и молим, тъй както бог вече обедини сърцата на някои и ги настрои да туптят за родината — всеки на свой ред да се вдигне на оръжие за отечеството си, за свободата си и за нацията си против империята, която с небивали насилия пренебрегва бога и нашия закон, внася смут, взема порцио, налага данък, хищнически намалява и отнема нашата благородническа свобода, потъпква нашата чест, отнема солта ни, хляба ни, господства и зверства над живота ни.»

Под знамето на Ракоци първоначално се събрали предимно селяни и «дребни дворяни», изпаднали в положението на селяни. Офицерите им били «свинари, пастири, бръснари и шивачи». Знатните господари и дворянските окръзи се отнасяли враждебно към тях. Даже едрият земевладелец и главен управител на окръг Сатмар Шандор Карои разпръснал при селището Долха въстаналите селяни от околността на Берегсас. През юни 1703 г. обаче, когато Ракоци преминал Карпатите, в последвалите няколко месеца борбата за свобода се разгърнала победоносно. Селската армия растяла като лавина. «Който хване оръжие за освобождаване на горката унгарска нация от игото, той ще бъде освободен от всякаква ангария и данък» —това обещание на Ракоци озарило крепостните с надеждата, че ще се освободят от безпощадната окупация на императорските войници и че ще се избавят от господарски тегоби. «Вместо с пушки те се въоръжаваха със саби, вили, коси» и бързо си пробиват път през Тиса. В резултат на похода в ръцете на Ракоци попаднали Дебрецен, Кало и цялата територия отвъд

Тиса чак до гр. Варад.

Бързите успехи на «босяците» привлекли в лагера на въстанието една част от знатните господари и окръжното дворянство. Самият Шандор Карои един от първите дал клетва за вярност на княз Ракоци (неговите имена били на територия, завзета от куруците). Като цяло само висшият клир с изключение единствено на егерския епископ останал докрай враждебен на делото на свободата.

В края на 1703 и началото на 1704 г. събитията от всяка гледна точка се развивали благополучно. Хабсбургите изцяло били заети с войната за испанското наследство (1701—1714). Те водели отчаяни борби против френския крал Людовик XIV за присвояване на испанския трон (на времето това означавало господство над днешна Испания и Италия, а освен това и владееене на колониите в Америка). В първите години на войната французите имали голям успех. През декември 1703 г. куруцкият пълководец Берчени се придвижил по поречието на Ваг и Морва с 25 000 унгарски и словашки въстаници. При това положение Австрия като че ли се оказала в безизходица. В началото на 1704 г. с изключение на няколко по-големи замъка цяла Унгария била в ръцете на куруците, а френската армия напредвала из баварско-австрийските области край Дунав.

Държавата и армията на куруците

Големите успехи вдъхнали големи надежди, но не задълго. През лятото на 1704 г. Хабсбургите успели да спечелят решителна победа над французите край баварския град Хохщади западното бойно поле изведнъж се преместило към Рейн. Трябвало да се извърши подготовка за тежка, продължителна война.

Свиканото в Сечен съсловно събрание (1705 г.) се заело да организира държавата на куруците. То избрало за главен княз на цяла Унгария Ракоци, когото предната година трансилванското съсловно събрание издигнало на княжеския престол на прадедите му. За разрешаването на политическите въпроси бил организиран 25-членен сенат, а за разрешаването на извънредно трудните икономически въпроси създали стопански съвет. Делегатите в Сеченското съсловно събрание поставили следните условия за споразумение с Хабсбургите: укрепване на съсловната конституция, гарантиране правото на свободно избиране на краля и възстановяване на т. 31 от Златната була, т. е. правото на съпротива по отношение на краля. Ракоци фактически подновил политическата концепция на Бочкаи, сочейки като най-сигурно средство против хабсбургския абсолютизъм възраждането на самостоятелното трансилванско княжество.

Успехът на куруцките планове зависел преди всичко от армията. Куруцката армия била организирана със светкавична бързина. «Към това дело, което Алберт Киш

(заедно с Тамаш Есе — организатора на селячеството в 1703 г.) започна през април със 70 босяци, през май се приобщиха 700, през юни 7000, а през декември 70000 бойци» — пише по-късно Ракоци в своите мемоари. Тогавашна феодална Унгария с нейното слабо развито занаятчийско производство не е могла да снабди достатъчно нито с оръжие, нито с дрехи тази многобройна армия, така че в своето болшинство тя си останала слабо въоръжена и нерегуларна или, както я наричали, «кърска» армия. При това нейният състав непрекъснато семенял (имало моменти, когато значително надминавала и 100 000 души, общо взето, брояла 70 000 души, а в годината на упадък намалела на 30 000 души). Най-голямата беда впрочем била тази, че след като се осъществила мечтата на Зрини — национална армия, не се намерил нито един пълководец от мащаба на Зрини. Народните командири скоро били заменени с офицери благородници. Повечето генерали били бездарници — недисциплинирани знатни господари. От по-низшите слоеве се издигнал между графовете и бароните само популярният полусляп Ботян «Слепият» (Янош Ботян), а Тамаш Есе и дребният занаятчия Орбан Целднер стигнали до ранга бригадери — военен чин между генерал и полковник.

Въпреки недостатъците си, които произтичали повече от феодалните условия, куруцката армия зарегистрирала многобройни блестящи подвизи. Куруците били неповторими майстори на дръзките походи и на неочакваните набези. През пролетта на 1704 г. до селището Сомолан (дн. Смоленице), близо до моравската граница, с помощта на селяните те пленили даже имперския генерал Ритшант. Случвало се да бяга от тях и императорът, и то в околностите на Виена, където, без да подозира нищо, излизал на лов; далеч зад бойната линия куруците пленили главнокомандващия на вражеската армия. В големите открити сражения обаче, поради липсата на добро въоръжение, на необходимата дисциплина и на модерни военни познания те не могли да постигнат решавачи победи.

Връхната точка на освободителната борба и нейното поражение

Императорът Йосиф I (1705—1711), който заел трона през 1705 г., се опитал с преговори да обезоръжи борците за свободна Унгария. Преговорите в Нагсомбат изобилствали с обещания, но Хабсбургите не приели условието мирът да бъде гарантиран от чуждестранните сили (Англия, Холандия) и не дали съгласието си за самостоятелност на Трансилвания. Виенският дворец използвал даже попадналата в негов плен съпруга на Ракоци — хесенската херцогиня Шарлота Амалия, за да изтръгне отстъпки. Князът обаче отклонил решително предложенията, направени с нечисти замисли, и между другото писал на жена си: «Откровено казано, пред личното поставям общото дело, следвайки гласа на дълга и на многото клетви.»

След неуспеха на преговорите борбата пламнала отново. Хабсбургите хвърляли все по-големи сили и въпреки това куруците отбелязали нови победи. Те завзели

Естергом и си възвърнали Трансилвания. Ботян «Слепият» защитил Западна Унгария срещу трима императорски генерали, а Тамаш Есе се прославил пред смъртта си, като защитил Каша. От друга страна обаче, фактът, че императорската армия на ген. Рабутин, която се намирала в Трансилвания, почти безпрепятствено се разхождала из страната (първо тя обсадила Каша, а после тръгнала по посока на Буда), показал слабостта и на регулярните куруцки сили.

Съсловното събрание, свикано през 1707 г. в Онод, при усложнената политическа и икономическа обстановка прибягнало до радикална мярка—детронирало Хабсбургската династия. Омразата към Виена била толкова голяма, че делегатите от Тренчен, които настоявали за примирие, били заклани най-безцеремонно. «По дяволите император Йосиф, той не е наш крал!»— повтаряли единодушно възгласа на Берчени.

Застаналите начело на самостоятелната страна потърсили съюзник във воюващата Европа (където войната за испанското наследство и затегналата се против шведите Северна война ангажирала почти всички европейски страни). Значителната помощ, която Людовик XIV оказал в началото на въстанието, постепенно намалявала. Той пратил злато и няколко висши офицери. По различни принципни и практически съображения обаче «кралят Слънце» се въздържал от открит съюз, а шведите направо отказали. Тогава Петър I предложил съюза на Русия. Така през 1707 г. бил подписан във Варшава съюзнически договор между Русия и Унгария. Въпреки всичко външнополитическата обстановка си оставала неблагоприятна. Петър Велики бил зает с шведите, после с турците, а французите едва удържали вече, което дало възможност за прехвърлянето в Унгария на все по-големи императорски военни сили.

Вътрешните затруднения на куруцката държава се умножавали. «Дворянството от ден на ден възстановяваше пълновластието си над крепостните и погасяваше тяхното желание да воюват, за да има кой да му работи» — констатирал сам Ракоци. Излъгани в своите надежди, крепостните започнали все по-равнодушно да гледат на хода на борбата за свобода. «Каква е ползата от това, че запасваме оръжието, щом ще си останем пак крепостни» — се питали разочарованите голтаци. В началото на въстанието въпреки различните цели противохабсбургската позиция обединила в един лагер дворянството и крепостните, обаче след време непримиримите класови интереси разложили този съюз. При това дългата война се отразила зле на икономиката на страната. Катастрофално спадала стойността на медните монети, сечени от Ракоци. Търговците приемали само «бели пари» (т. е. сребърни пари), а в джобовете на куруцките витязи звънкали само медни либертати.

Започнало да се влошава положението и на бойното поле. Истинско нещастие сполетяло най-добре въоръжената и подготвена за голямо нападение против

Силезия куруцка армия. През 1708 г. тя претърпяла тежко поражение край гр. Тренчен. Оттогава започнал да се умножава броят на благородниците предатели (като дръзкия, но безхарактерен Очкаи, известния хусарски офицер Безреди и много други). Все по-широк терен печелела идеята за споразумение с Хабсбургите. Този процес подпомагала и отправената по адрес на привържениците на Ракоци папска анатема, а също и заплахите и обещанията на знатните господари лабанци. Куруцката армия под командването на Адам Балог извоювала още една победа в битката при Кьолевшд (окръг Толна), но в решаващата битка при Ромхан (1710 г.) куруците не могли да отбележат успех. В ръцете на императорските войски паднал Ершекуйвар. Паднал и гр. Лъоче (дн. Левоча) заради предателство. Контролираната от куруците територия се стеснявала в рамките на района, откъдето започнала борбата. Редовете на куруците се стопявали, в изтощената страна се разпространила чумна епидемия, която вземала стотици хиляди жертви.

Ракоци смятал, че все пак не всичко е загубено, като се надявал на руския цар Петър Велики. Той първо изпратил Берчени във Варшава, а в 1711 г. и сам отишъл там. Ръководството на страната преминало в ръцете на Шандор Карои, който със съгласието на Ракоци започнал преговори с императорския главнокомандващ граф Янош Палфи. Но докато князът смятал по този начин само да спечели време, Карои сключил мир в Сатмар (1711 г.). В мирния договор император Йосиф без каквато и да е гаранция обещал спазването на унгарската съсловна конституция и религиозна свобода. Така болшинството от останалите на поста си куруцки военни части сложили оръжие на полето Майтен (дн. Мафтинул Маре).

«Голтаците» или се завръщали по домовете си, или ставали скитници. Сатмарският мирен договор осигурил пълна амнистия за господарите, мнозина от които се възползвали от нея. Ракоци също можел да получи имението си, което се простирало върху 2 млн. холда площ. Той обаче не приел предложената милост. «Никога не съм гледал изгодата за фамилията си, защото започнах войната изключително за освобождението на родината» — казал той и, верен на принципите си, избрал горчивата емиграция.

Със Сатмарския мирен договор настъпил застой в унгарското културно развитие. По време на борбата за свобода културата и науката отбелязали напредък въпреки тежките условия. Отново били отворени вратите на известните колежи в Патак, Нагенед и Еперйеш, отпечатан бил трудът на Зрини «Против турския афион», а също и латинско-унгарският речник на Париз Папай — един ценен наръчник, използван с векове. А Ракоци издавал първия вестник в Унгария — «Mercurius Veridicus» («Истинолюбивият Меркурий»), който на латински език осведомявал другите страни за хода на борбата. В двореца на Ракоци живял и работил известният портретист Адам Маноки.

Най-богато културно наследство от времето на Ракоци била куруцката поезия, в

която преобладава патосът на голямата борба. Когато Ракоци пристигнал в Унгария като куруцки вожд, в негова чест се разнесъл поетичният зов:

*Унгарци, трансилванци, чуйте днес,
за вас, за вас е тази нова вест!
Дошло е време вече да въстанем,
за пушка и за сабя да се хванем,
под барабанен вой, дошло е време
да сложим крак във стреме!²⁹*

Куруцката поезия дала израз на радостта от победата и на тъгата от пораженията. Песента «Чином Палко» е весела, подигравателна, но «Песента на бездомниците» (около 1706 г.) е пропита с тъга: «Къде е твоята куруцка чест, мой наборе опропастен?» След Майтен т. нар. късна куруцка поезия (песните «Тъгата на Ракоци» и «Песен за Ракоци») е в същност ридание по повод преживяната покруса:

*Народ унгарски — хубав като пъпка —
разнищи те врагът
и те потъпка!
Народе мой! За тебе ме е страх —
скала бе ти, а днес си само прах.
През времето, което си отмина,
ти бе чудесен като на картина,
народе мой!
Но сграбчи те австрийският орел
и между ноктите му остри,
народе мой, стопи се като восък
Кога ще бъдеш пак и як, и смел?³⁰*

29. Превел Нино Николов

30. Превел Нино Николов

ОТ САТМАРСКИЯ МИРЕН ДОГОВОР ДО СМЪРТТА НА ЙОСИФ II

Унгария в късния период на феодализма

Осемте десетилетия от 1711 до 1790 г. донасят много повече нови неща, отколкото

изтеклите след Мохач два века. С възвръщането на Буда и изгонването на турците бива отстранена най-голямата пречка за националното развитие на унгарския народ. В турско-австрийската война от 1716—1718 г. територията отвъд р. Тимишул е освободена. Обезсилена, Османската империя отново се изтегля на Балканите, за да не играе вече никога особена роля при определянето на историческата съдба на Унгария.

Почти половинвековната война между куруците и лабанците завършва с полагане на оръжието в равнината Майтен, с което до 1848 г. се прекъсва веригата от противохабсбургски борби — съсловнически и народни — за независимост. В разстояние на няколко десетилетия още се правят безнадеждни опити, но щом през 1735 г. в градчето Родосто на крайбрежието на Мраморно море умира скитащият княз, изчезват и последните куруцки надежди. От Унгария изчезва знамето с конска опашка, но заедно с това изчезват и знамената на Бетлен и Ракоци. Сатмарският мирен договор представлява компромис между Хабсбургската династия и унгарското благородничество. Хабсбургите се отказват от бруталния, открития абсолютизъм, а унгарското благородничество — от най-важните гаранции на действителната независимост (от независима Трансилвания и от свободно избиране на краля). Унгарското благородничество се задоволява с избирането на надора и с участие в съсловническите събрания и тъй като с право чувства, че Виенският двор защитава привилегиите му срещу крепостните, то става крепител на Хабсбургското господство. Формално Унгария остава независимо кралство, но в същност все повече се превръща в подчинена част на Хабсбургската империя.

Хабсбургите впрочем посрещнали XVIII в. също с нежелан отказ от една илюзия. Във войната за испанското наследство те не успели да спечелят испанския трон и заедно с това — първенстващата власт над Европа. Те получили територията на днешна Белгия и усилили влиянието си в Италия, обаче трудно могли да се съревновават с нарастващата политическа тежест на Англия и Русия. Разбира се, независимо от това Хабсбургската империя си останала заедно с Франция и значително порасналата през XVIII в. Прусия между великите сили на Европа. Никак не е чудно, че при подобно съотношение на силите по-нататъшната съдба на Унгария станала по-зависима от Виена откогато и да било по-рано. Още повече, че по това време предстояла реорганизация на държавния, икономическия и обществения живот в Унгария.

Заселване на обезлюдените области и оформяне на националните отношения

След 150-годишното турско робство половината от Унгария се превърнала в пустиня, в която се ширели тинести блата. Броят на населението от четири милиона по времето на Матиаш намаляло на три и половина милиона (в същото време през

изминалите два века населението на Европа от 80 се увеличило на 130 млн.). На бившата турска територия — повече от половината на страната — живеело едва 1/5 от това население. И то как! Освен заможните занаятчии в полските градчета на огромни територии тук-там живеели само полуномадски пастири с плитки на главите и хора, препитаващи се от риболов, лов и от това, което им дарявал кърът. На освободената от турците територия почти нямало обработена земя, там още царувала природата.

Предстояло да се завоюва тази дива земя, обещаваща заможност. За целта били необходими милиони работни ръце. Едно от най-значителните изменения през XVIII в. било бързото заселване на бившите турски владения благодарение на следните три източника: вътрешна миграция, заселване на чужденци и организирано преселване.

От сравнително гъсто населените северни и западни територии започнало истинско нашествие на избягали крепостни. Имало окръзи, почти половината от населението на които тръгнало на път, защото новите земевладелци охотно приемали новата работна сила и осигурявали големи крепостнически парцели, освобождавали от данъци за по няколко години и изобщо сключвали благоприятни сделки.

По това време в Европа съществувала практика в пустеещи територии да се заселват организирано чужденци. Карол III (1711 —1740) се обърнал с позив към немските феодали (първо се обърнал към швабите и това прозвище получават всички заселили се в Унгария немци) да пуснат излишните си крепостни за Унгария. Дворецът преселвал изключително немци, по възможност католици. Предимно в банатските щатски (държавни) имения той им раздал напълно готови, снабдени със селскостопански инструменти села, построени по строго линейни планове. Част от едрите земевладелци също приемали преселници от Южна Германия, като им давали предимство и подкрепа. По това време възникнали големи компактни немски поселения в окръзите Толна и Бараня и немски села по възвишенията Бакон, Вертеш и Буда.

Независимо от организираното заселване се извършвала и миграция. В края на XVII в. дошъл ред за настаняването на няколко хиляди избягали от турците сръбски семейства, които пристигнали под ръководството на своя патриарх. Дворецът ги настанил, давайки им значителни привилегии като граничари в Южна Унгария. От румънското княжество, макар и не така организирано, постоянно прииждали големи маси румънски пастири и селяни. По това време се образували и словашките поселения в окръзите Пеща и Бекеш.

По този начин населението на страната в края на века надминава 8 милиона. Заедно с това обаче унгарският народ въпреки естествения прираст остава в малцинство. През XVIII в. на някогашната унгарска територия стават такива демографски

промени, които в много отношения определят по-нататъшния ход на историята на Унгария.

Новата аристокрация. Административна реорганизация в Унгария

От демографските промени не по-маловажно и пълно с тежки последствия е изменението, настъпило в състава на унгарската господстваща класа. Едрото земевладение и занаят пред запазва своята ръководна роля, обаче съставът и политическата роля на унгарската господстваща класа се изменят коренно. Докато през XVII в. още имало аристократи —от родословието Зрини и Ракоци, — които издигали високо знамето на независимостта, то знатните господари на XVIII в. без изключение подкрепят двореца. Бунтарските фамилии са вече измрели, а имотите им — конфискувани и дадени на нови хора. Напр. от именията на Ракоци освен австрофилските графове Палфи, Чаки, Банфи получили дял и фамилиите на граф Дитрихщайн, граф Ламберг, барон Сикинген, граф Алтан, херцог Траутзон и граф Шьнборн.

Раздаването на земите на бившите турски владения също спомага да се обособи безрезервно ярна на Хабсбургите аристокрация. За нищожни суми получават огромни имения императорски генерали и дворцови доставчици. Така семейството Харукерн получава почти целия окръг Бекеш, така става «унгарски» аристократ прословутият от куруцката епоха рушител подпалвач пълководецът граф Хеистер Сигберт и много други. Чрез покупки и трампи, чрез бракове и служби, чрез процеси и насилия големите ментърджии на века оформяват огромните си имения (така умножава именията си напр. фамилията Карои, така се издига сред графовете и даже сред херцозите семейството Грашалкович, излязло от сивото чиновническо благородничество).

Особено място сред едрите земевладелци осигуряват за себе си духовниците — епископи, кардинали, както и ордени и манастирите. По-раншната им вярност към Хабсбургите сега бива богато възнаградена. Висшето духовенство става най-богатият и влиятелният слой в страната.

Напълно отчуждената по език и обичаи аристокрация, обслужваща в политиката си Виена, дава възможност на Хабсбургите почти с развързани ръце да реорганизират управлението, военното и съдебното дело на страната. Планът за реорганизацията на Унгария се подготвя в двореца на Карол III, където поведението на дворяните се определя от най-строгата испанска етикеция.

Въпреки че с изгонването на турците се слага край на принудителното разкъсване на страната, Хабсбургите не възвръщат териториалното единство на Унгария. Заедно с Парциум Трансилвания продължава да съществува като отделно

княжество. Откъм турските владения бива организирана гранична зона, където селяните, вместо да отбиват крепостна ангария, служат като войници. Управлението на граничната зона остава под компетенцията на виенския военен съвет. Дълго време територията отвъд р. Тимишул е под военното ведомство, а впоследствие — под ведомството на централната власт. Едва към края на века биват възвърнати на Унгария дадените отдавна в залог на поляците 13 града от окръг Сепеш.

Вместо остарялата и неизгодна бандерална система се създава постоянна армия, която се поддържа с все повече нарастващ военен данък от крепостните селяни. Със задачите на управлението биват натоварени т. нар. управляващи столове, някои от които, като действащата канцелария във Виена и камарата в Пожон (Братислава), съществуват от векове. Канцеларията се занимавала с политически, а камарата с финансови въпроси. Задачите на днешните министерства изпълнявал в същност организираният в Буда Наместнически съвет начело с надора или наместника, чиято компетентност се простирала почти върху цялото вътрешно управление (религия, просвета, промишленост, търговия и пр.). Унгарските управляващи органи обаче имали само видима независимост, тъй като най-съдбоносните въпроси се решавали във Виена на заседанията на Държавния съвет или на Тайната конференция. Обвързаността на Унгария с Виена станала още по-тясна с приемането на Прагматика санкцио, която останала да служи като основен закон през следващите два века.

Прагматика санкцио. Мария Терезия и унгарските съсловия

Карол III нямал син наследник и Хабсбургите застрашавала опасността, че огромната им империя, скрепявана с благоприятни сватби, ще се разпадне на съставните си части. Затова веднага след потушаването на борбата за свобода, водена от Ракоци, Хабсбургският дом така урежда наследството, че дъщерята на Карол III Мария Терезия да наследи тронове на всички Хабсбургски страни.

Спрямо домашния закон на владетелското семейство за известно време имало значителна опозиция в Унгария, особено от страна на средните благородници, тъй като след смъртта на Карол III пред тях се открила възможност да използват правото си за свободно избиране на краля. Унгарските епископи, главно един от семейството Естерхази, и няколко светски аристократи, между които най-старателен се показал Шандор Карои, успели най-сетне да постигнат приемането на Прагматика санкцио в съсловното събрание, свикано в Пожон през 1722—1723 г. Унгарските съсловия възприели вечното кралство и върху женския клон на Хабсбургите, като в същото време утвърждавали, че Унгария и Австрия, «единни и неразделни», са длъжни да признават един и същ хабсбургски владетел. За извършената услуга съответно били раздадени рангове, титли, златни кръстове,

а на цялата унгарска господстваща класа се гарантирали благородническите права и господство над крепостните селяни.

Прагматика санкцио предписвала и взаимна помощ в случай на външно нападение. За признаване наследството на женския клон на Хабсбургите в европейски мащаб унгарците са проливали кръв още приживе на Карол III, но много повече жертви дават те за това наследство след смъртта на императора. Освен Прагматика санкцио Мария Терезия наследява празна хазна и слаба армия. При такива обстоятелства започва продължителна война (1740—1748) в защита на трона. Пруският крал Фридрих II (Велики) завзема областта с най-развита промишленост—Силезия, Франция завзема Бавария, а Испания иска открито разделяне на империята. Поставена в крайно опасно положение, Мария Терезия се обръща към съсловното събрание. Унгарските благородници според преданието ентузиазирано и с извадени саби викали: „Vitam et sanguinem! Животът и кръвта ни — за Нейно Величество, за короната и за родината!“ Данък, войска, благородническо опълчение се предоставят щедро на кралицата (разбира се, повечето от великодушно прогласените мероприятия увеличават с нови данъци тежестите на крепостните селяни). Така или иначе, позицията на унгарското благородничество се оказва съдбоносна не толкова с помощта, която дава, колкото с това, че в извънредно критичния момент не застава против Хабсбургската династия.

В последна сметка войната за австрийското наследство укрепил трона на Мария Терезия. Кралицата не могла да се помири дори само със загубата на Силезия. Търсейки все нови пътища, тя се съюзила с традиционния си враг Франция и привлякла Русия да започне война против Прусия (1756—1763 г.). Тази т. нар. Седемгодишна война коствала много жертви и въпреки това завършила без резултат. Във всеки случай това не става поради липсата на героизъм от страна на унгарските хусари. Под командването на Ференц Надашди и Андраш Хадик те извършват многократни дръзки нападения. Даже един път те успяват да завземат Берлин и да накарат града да им плаща военна контрибуция.

До средата на 60-те години връзките между кралицата и унгарските съсловия били твърде приятелски. Мария Терезия с широки пръсти подарявала титли (тя назначавала многобройни дворцови съветници за маршали, генерал-лейтенанти, без да е разчитала особено на техните политически или военни услуги). В Буда тя построила кралски дворец (без изобщо да е живяла в него). Често вземала участие в разточителства, в богато устройвани приеми; любимо нейно забавление било сватосването на унгарски и немски аристократически семейства. Тя спечелила предаността на аристократите, а средните благородници се стремяла да привлече с организиране на благородническо телохранилство.

Постепенно обаче през 60-те години отношенията между двореца и

благородничеството охладняват, и то главно поради това, че в управлението на Мария Терезия все повече надделяват абсолютистичните стремежи. Централните управляващи органи си присвояват още по-голяма власт и все по-рядко събират съсловното събрание. Тежестта на съсловията в централното управление чувствително намалява. Дворянството е засегнато не толкова от загубата на политически терен, колкото от стремежа на Хабсбургите да му отнемат привилегиите да не плаща данък (по това време вече благородниците в Австрия плащали данък общ доход). Когато обаче пред съсловното събрание, свикано през 1764—1765 г., дворецът се опитал да постави въпроса за реорганизация на остарялото дворянско опълчение и във връзка с това за плащане на данък от дворяните, това предизвикало толкова бурна съпротива, че трябвало да бъде спряно издаването на книгата, в която по указание на Виена се поставял този въпрос. След безрезултатното съсловно събрание положението се изострило още повече. В последвалия четвърт век (от 1765 до 1790 г.) изобщо не се свиква съсловно събрание. Мария Терезия, а по-късно и Йосиф II управлявали изключително с наредби.

Докато конвулсивно придържащото се към привилегиите благородническо съсловие все повече става спирачка на обществения напредък, ръководните политици на двореца разбират, че има нужда от реформи именно в интерес на спасяването на феодалното общество. През 60-те—70-те години идеите на просветителството все повече завладяват двореца на Мария Терезия. Строго религиозната кралица, разбира се, не става тяхна привърженица, но тя е принудена да отстъпи пред необходимостта от реформи. Голямата част от благородничеството обаче гледа с недоумение на реформите. За него до известна степен се оказва приемливо това — да се организира обществено здравеопазване (вместо «цеховите бръснари» и баячи да се приемат на служба дипломирани лекари), да се полагат обществени грижи за сираци и бедни, а също така и да се реформира просветното дело (издаването на т. нар. Ratio Educationis). Между другото и това е значителна стъпка, тъй като държавният контрол се простира и над църковните училища и се създава първата мрежа за управляване на образователното дело. Благородничеството обаче по никой начин не иска да се примири с това дворецът да се вмесва в крепостническия въпрос, в отношенията между земевладелец и крепостни селяни.

Земевладелец и крепостен през XVIII в.

За основа на властта и богатството на благородника продължава да служи земевладението. По-голямата част от господарската земя обикновено е разделена на крепостнически парцели, предоставени на крепостните, а другата част — чифликът (лат. *allodium*), земевладелецът използва непосредствено. Тъй като към средата на XVIII в. се увеличава търсенето на селскостопански произведения —

едър рогат добитък, вино, жито и вълна, болшинството от земевладелците развиват по-доходното чифликчийско стопанство. Не на едно място парцелите наново се измерват и от най-доброкачествената земя на дадената площ се образува чифликът, а крепостните биват изтласквани в по-неплодородните участъци, като често им се отмерва по-малък парцел от предишния. На много места чифлиците усвояват крепостническа земя, култивирана с непосилен труд от целини, а още по-често се случва на общата паша да се изкарват големи чифликчийски стада, които изтласкват добитъка на крепостните. С една дума, земевладелците използват всички възможности за увеличаване на собствените си имения, на собствените си доходи.

Разполагащите с големи земевладения аристократи използвали увеличените доходи, за да поддържат разкошни дворци и да издигат огромни палати. Именно по това време почти навред из страната никнат паметниците на унгарската барокова архитектура: палати, барокови катедрали и безброй много селски църкви, построени от богати земевладелци, покровители и господари на селото. По този начин те си обезпечавали подкрепата на църквата. Аристократическите палати, които обикновено имитирали двореца на Грашалкович в Гьодьольо, не служели вече за целите на защитата, а за господарско великолепие и разкош. В най-известните от тях имало и отделна театрална и концертна зала, където артисти и музиканти забавлявали само стопанина и знатните му гости. «Блестящият» Миклош Естерхази, известен с богатството си из цяла Европа, издигнал такъв палат на пясъка край ез. Фертьо, който съвременниците с право сравнявали с Версайския дворец. В залите и стаите — само скъпоценни скулптури, платна, гоблени, скъпи мебели и полюлеи. Според аристократическия вкус на епохата в огромния парк били оформени геометрично алеи, украсени с фонтани и митологични фигури. Оркестърът в този палат се дирижирал от световноизвестния Хайдн. За един само прием Естерхази харчел такава сума, с каквато можело да се купи цял чифлик.

Положението на крепостните през XVIII в.

След неспокойните два века на татарско и турско нашествие и на борби за свобода затишието и мирът на XVIII в. облагодиявали всекидневната селска работа. При това заселването на бившите турски владения в първата половина на века временно обещаващо сериозни възможности. От друга страна обаче, пораснали значително и тежестите, налагани главно от държавата и от земевладелеца, а също и от увеличените претенции на църквата и на благородническия окръг.

Тъй като през XVIII в. абсолютистичната държава контролирала все повече области на живота, броят на държавните служители пораснал извънредно много. Организацията на постоянната армия, разбира се, представлявала най-значителното извънредно перо. По-рано се набирали наемници само в случай на поход, а сега се

създават постоянни полкове. Тази стъпка безспорно се налагала от общото развитие, но това обременило много селячеството с държавни тегоби. Прекия държавен данък не случайно наричали военен данък (лат. *contributio*), тъй като голяма част от него отивала за издръжка на армията.

Армията и в друго отношение обременявала селяните. Поради липсата на казарми войниците квартирували по домовете на крепостните, като домакинът не само издържал натрапника, но се грижел и за коня му. Това било т. нар. порцио. Порцио влизало в данъка, изчисляван по нормирани цени, по-ниски от пазарните — все в ущърб на крепостния селянин. Когато най-сетне войсковата част напускала даденото селище, багажа ѝ до новото местоназначение превозвали пак селяните. Тази тегоба, наречена форшпонт, нерядко съсипвала товарния добитък. По онова време нямало редовна военна повинност. Офицерите на постоянната армия били благородници, а войниците били вербувани измежду крепостническите момчета, като оставали на служба до края на живота си или до пълно осакатяване. Участниците в акцията по набирането на наемници се явявали пред населението в блестяща униформа; с музика и вино, с обещания за хубав, лек и охолен живот те примамвали лековерните. Там, където и това не помагало, необходимия брой попълвали «с въже»: окръжните господари се съюзявали със заможните общински кметове, насила хващали и изпращали на служба в далечни чужди страни скитащите, по-буйните и недоволстващите момчета.

Непосилните данъци, порцио и форшпонт дълго време подбуждат куруцките традиции. Народът, настръхнал «в ноктите на орела» Хабсбургски, през 1735 г. хванал оръжието край реките Марош и Кьорьош, на именията на моденския херцог и на барон Харукерн. Старият командир на марошките граничари Перо Сегединац, селянинът от Мезьотур Андраш Пастор и кметът на Сентандраш Михай Вертеши вдигнали около 1000 души селяни и пастири от окръг Бекеш. Няма го обаче по това време Ракоци, изолираното въстание бързо било потушено, ръководителите му умъртвени след тежки инквизиции (завързване на колело), а останалите участници осъдени на тежка каторжна работа.

През втората половина на XVIII в. господарите увеличават тегобите и това предизвиква все по-голямо недоволство. Чифликчийското стопанисване на земята станало общо явление, т. е. намиращите се в ръцете на земевладелците имения продължавали да нарастват и заедно с това се увеличавала ангарията. Земевладелците отново «преглеждали», пренебрегвали даже и писаните договори урбарии, регулиращи взаимоотношенията с крепостните. Тъй като те не искали да издържат «парични работници» (т. е. надничари), в повечето случаи се оказвало, че не е достатъчно крепостните да ходят три пъти седмично в чифлика, и така започва «неброена» ангария — «според наредбите на господаря». Освен това откарването на стоката на земевладелеца увеличавало още повече «дългите превози» (например когато от окръг Зала трябвало да се превозва вино или жито до Виена).

Новите тегоби, с които било обременено селячеството, дали отражение в две насоки. Засилило се, от една страна, имотното разслоение на село. Особено в крайдунавските области тези, които разполагали с достатъчно земя и добитък, използвали благоприятните възможности за натрупване и станали заможни стопани (газди), много от които наели значителни парцели. За сметка на това скокообразно се увеличавал броят на ратаите, които оставали със съвсем малко земя или не притежавали нито земя, нито дом и били принудени да работят на изполица на именията на земевладелците и богатите газди, за да си осигурят препитание.

От друга страна, постоянно предизвиквали недоволство тегобите, потискащи цялото селячество. Почти не минава десетилетие на XVIII в. без по-значително селско движение: през 1735 и 1753 г. в по-късния «ъгъл на бурята» (в днешна Югоизточна Унгария между реките Тиса, Марош и Кьорьош, бел. пр.), през 1755 г. — в Хърватско, през 1764 г. — на селките в Трансилвания, през 1765 г. — на територията отвъд Дунав. Тези райони се превръщат просто в терен на селските въстания. Тъй като причината за това недоволство се кореняла предимно в земевладелската експлоатация, в политиката на двореца все по-голямо място заема крепостническият въпрос. Хабсбургите се бояли не само за феодалния режим, а и за фактическото равновесие на държавния бюджет, тъй като селянинът бил и данъкоплатец. «Трябва да се храни агнето, ако искаме да го подстригваме» — такъв израз циркулирал в двореца на Мария Терезия. Изхождайки от това положение и от държавните интереси, кралицата се постарала да ограничи алчността на земевладелците и даже разрешила да се явяват «пред светлото й лице» делегации на крепостните и да се оплакват за нанесени оскърбления. Земевладелците не искали да признаят правото на държавната власт да се вмесва в техните дела. Ето защо през 1767 г. Мария Терезия регулирала крепостническите отношения с наредба. Наредбата за взаимоотношенията между господар и крепостен регламентирала големината на крепостните парцели навред и точно предписвала задълженията, които следвало да се изпълняват срещу ползването им. В зависимост от характера на площта големината на парцелите била различна в различните области. Освен вътрешния парцел в размер на 1 холд, където се намирали къщата и стопанските постройки на крепостния, той можел да разполага и с 16—40 холда орна земя, с 4—15 холда ливади, с «достатъчно» паша, със строителен материал и гориво от гората за собствени нужди. Срещу това крепостният трябвало да плаща: поземлена парична рента (1 форинт годишно); девятък от реколтата на орната земя и дарения — 2 скопени петли, 2 пилета, 12 яйца, 1/2 ице (1 1/4 л) масло и едно теле върху 30 парцела; ангария — годишно 52 дена впрегатна ангария или 104 дни пешеходна. В наредбата са определени правата и задълженията, свързани с един парцел, а тези, които разполагали с отделни късове, особено с 1/2 или 1/4 от парцела, каквито по-късно имало много, изпълнявали задълженията си съответно на размера на парцела, с който разполагали.

Наредбата за крепостническо-господарските взаимоотношения предизвикала протеста на благородничеството из цялата страна. Кралицата обаче проявила упоритост и в продължение на 10 години успяла да я наложи чрез своите комисари, успяла да урегулира и унифицира правата и задълженията на крепостните. Основните положения на тази наредба останали в сила чак до 1848 г.

Икономическата политика на Хабсбургите

През XVIII в. наред с многото други въпроси важни политически и икономически проблеми занимавали Хабсбургската монархия, която чувствително изоставала зад бързо развиващите своята икономика западноевропейски страни, особено Англия, Франция и Холандия. Имало опасност поради икономическата изостаналост виенският двор да мине на втора линия и в политическо отношение. Ето защо още в края на XVII в. започват да се чертаят смели икономически и политически планове. По време на царуването на Карол III Хабсбургите направили опит да се включат в световната търговия. Организираните с големи държавни ресурси търговски компании обаче не могли да устоят на англо-френската конкуренция нито в Атлантическия океан, нито в Средиземноморието. След загубата на индустриализираната област Силезия във войната за австрийското наследство индустриализацията, даже ускорената индустриализация, става жизнен въпрос за империята. Мария Терезия и Йосиф II потърсили изход в такава икономическа политика, която близо сто години преди това с успех приложила Франция. Това е меркантилистичната икономическа политика: с държавна подкрепа (чрез данъчни облекчения, кредитиране и пр.) се създават промишлени предприятия, които биват защитавани от чуждестранната конкуренция, като се установяват високи вносни мита. «Нямаме друго намерение — гласи една от наредбите на Мария Терезия, — а само това, че парите искаме да задържим тук, в страната.»

Този вид икономическа политика можела да бъде много полезна и за Унгария, ако Хабсбургите не правели разлика между нея и Австрия. Във виенския двор смятали Унгария просто да си остане доставчик на суровини за развиващата се австрийска и чешка промишленост и в същото време — неин сигурен пазар. Един от дворцовите съветници открито изразил това: «Унгария е Индия за Австрия» (с други думи — колония).

При провеждането на тази меркантилна политика в империята не се съблюдавали интересите на Унгария, която си оставала отделена от Австрия с вътрешна митническа граница. При тази митническа система Австрия изнасяла своите индустриални стоки в Унгария почти без да заплаща нещо и по същия начин внасяла оттам най-важните суровини. За промишлени стоки, произведени извън границите на империята, трябвало да се заплащат много високи мита. А за да се

внесат в Австрия унгарски промишлени произведения, се заплащало така, както и за чуждестранните стоки. Даже виенският дворец забранявал с наредба да се внасят от други страни стоки, които се произвеждали в Австрия (по едно време заплашвали с тримесечен затвор и с лишаване от правото да упражнява занаята си този терзия, който се осмели да шије от чуждестранен плат). Забраната да се внасят «ненужни стоки» се допълвала от забраната да се изнасят някои стоки. Виенският двор многократно забранявал износа извън границите на Австрия на добитък и жито, на необходими за промишлеността суровини, метали, вълна, поташ и шикалки. Известният икономист на XVIII—XIX в. Гергеи Берзевици така характеризирал установеното положение: «Представляващите интерес за австрийската промишленост суровини почти изключително се набавят от Унгария и след това се внасят пак там като готови произведения. По такъв начин унгарците купуват собствените си, само че преработени продукти, загубвайки както от пласмента им, така и от покупката. В Австрия се изнасят кожи, сурови и недообработени шикалки и немалко коприна. Оттам се внасят меки шапки, кожи, кожуси, копринени и вълнени платове. От Унгария се изнася натам вълна и поташ, а оттам се внася голямо количество аби и вълнени платове. Освен това Унгария получава от Виена всичко, което е познато под името декоративна и норинбергска стока (шорнбергска стока, т. е. копчета, фуркети и пр.), а после накити, ръкоделия, златни, сребърни предмети.»

При това положение Хабсбургската икономическа политика оказва почти съдбоносно влияние върху развитието на унгарската промишленост. В страната се създават всичко на всичко една-две манифактури, произвеждащи груби текстилни стоки, полуфабрикати. Вън от това на територията на «унгарското кралство» продължава да съществува само изостаналата цехова и примитивна домашна промишленост.

Хабсбургската митническа политика причинява не по-малка вреда и на унгарската търговия. Унгарските търговци от векове посещавали пазарите на Бреслау и Лайпциг, където откарвали вино, а внасяли оттам евтини платове. Сигурен пазар на унгарския рогат добитък била Венеция, а полупланинското лозарство се поощрявало от оживения стоков оборот с Полша. В средата на XVIII в. тези традиционни пазари били загубени за Унгария и обезпечаващите взаимни предимства търговски връзки били прекратени. До края на 70-те години Унгария е напълно изолирана в икономическо отношение, като търговският ѝ оборот едностранчиво се обвързва с Австрия. 87% от износа ѝ, състоящ се главно от угоен рогат добитък, вълна, жито, мед, вино, тютюн, сурови кожи, поташ, е предназначен за Австрия, откъдето идва 85% от вноса — луксозни предмети, текстилни стоки и подправки.

Размерът на търговията е бил твърде ограничен поради слабата индустриализация. Унгария си оставала почти напълно селскостопанска страна, в която броят на

работещите в селското стопанство надминавал 90% от населението. Едва на 19 производители се пада един консуматор, изтъква с болка Берзевици. При такива условия обменът мъчно е можел да надхвърли пределите на дадения район; той се е развивал главно по тържищата от търговски цехове и от по-подвижните «гърци» (търговци от Балканите, включително и българи, бел. пр.). По-специалните нужди задоволявали скитащи търговци: шафранджии, продаващи подправки, «oleyкари», носещи на гръб «парфюмерията», и търговци на платове от Северна Унгария.

Извънредно лошите транспортни връзки също намалявали възможностите за по-развита търговия. «Изкуствен път» почти не съществувал; «кал, наслоена върху калта», наричали настилка. През есента и през пролетта могли да се използват само някои пощенски пътища. Освен това в страната били разпространени безброй различни мерки: ице, къбьол, фунт, лакът и пр., които означавали различни количества в отделните краища. Малко били парите, едва се намирал кредит. Феодалните отношения и хабсбургската икономическа политика, облагодетелстваща австрийската и чешката буржоазия и виенските търговци — ето кое попречило за разгръщането на унгарската промишленост и търговия.

За сметка на това през XVIII в. унгарското селско стопанство отбелязва значително развитие. Систематичната обработка на почвата, разораването на мери, пресушаването на блата и мочурища превръща огромни територии в плодородна земя. Примитивната техника на зърнопроизводството почти не се изменя, но особено важно е разпространението, макар и бавно, на окопните култури (картофи, царевица, тютюн). В скотовъдството започва съзнателното подобряване на породите, за което допринасят и държавните хергелета (напр. в Баболна и Мезьохегеш), предназначени и за военни нужди, а също и задомяването на мериносни овчи стада. В края на века в страната се разпространява и «швейцарското» краварство и тъй като ралата разорават все повече мери, започва да се преминава от природосъобразно скотовъдство към оборно отглеждане на добитъка. Благодарение на тези твърде значителни промени в Унгария добиват широко разпространение фуражните култури — детелина и люцерна. Именно тогава започват да засаждат акацията, която става типично дърво за Среднодунавската низина. Някои от първите акациеве дървета, посадени преди 200 години, и сега извисяват снага в известните арборетуми край градовете Сарваш и Алчут.

За тези твърде значителни изменения допринася безспорно държавата на просветения абсолютизъм, но, разбира се, особена заслуга в случая имат самоотвержените пионери като Шамуел Тешедик от градчето Сарваш, организирал селскостопанско училище и написал много книги по агрономически въпроси, а също и граф Гьорг Фещетич от гр. Кестхей, който, изхождайки преди всичко от нуждите на едрото земевладение, в последното десетилетие на века основал първата унгарска селскостопанска академия — Георгикон.

Новаторството на Йосиф II

Царувал едва 10 години (1780—1790), със своите планове и копнежи Йосиф II предизвикал такива полемики, които и до днес, поне в историографията, не са затихнали напълно. Безспорно той е един интересен човек, единствената истински колоритна и с богата фантазия личност между многото сиви и безхарактерни хабсбургски владетели. От ранна младост се подготвял Йосиф II за големи дела: като обикновен пътник обикалял пеш по опасни и лоши пътища, слушал оплакванията на хора с различни рангове, от различен социален произход и националност, за да опознае по-добре подвластните на Виена страни. След дълго изчакване той встъпва на трона със съзнанието, че се явява не само господар, но и пръв слуга на империята.

Епохата, в която живял Йосиф II, била епоха на големи промени. Това били годините на Френската буржоазна революция, последните години на феодалния свят, когато прочути писатели и учени (Монтескьо, Волтер, Русо и др.) вече предричали бурята. Великаните на просветителството иронизирали феодалното общество, религиозната нетърпимост, всевъзможните форми на глупостта и на политическата тирания. Като съвременниците си — пруския крал Фридрих II и руската царица Екатерина II — Йосиф II виждал, че има нужда от значителни реформи. Затова и той станал привърженик на просветителството, без да е имал намерение да играе ролята на «революционер с корона». Именно чрез реформи смятал той да спасява старото. Народните маси според него не били узрели за политическа роля. Любимият му девиз бил: «Всичко за народа, нищо чрез народа.»

Едничката цел на Йосиф II била единната заможна и велика империя. За осъществяването ѝ той съзнателно прилагал методите на абсолютизма. Той не свиквал съсловното събрание и не позволил да го коронясат, за да не бъде принуден да дава клетва за запазване на старата съсловна конституция. Така той станал известен като «крал с калпак».

Първите му реформи имат църковно-политически характер. По времето на Карол III и Мария Терезия католическата църква се била превърнала в огромна сила. Тя била не само най-богатият земевладелец, но чрез безбройните монашески ордени дирижирала и културния живот. Тя държала в ръцете си образованието, а с помощта на цензурата — и науката. Въпреки че половината от населението не било католическо, тя проповядвала: Унгария е *Regnum Marianum*, т. е. страна на Богородица. С открити и скрити методи тя раздухвала религиозната вражда, за некатолиците правела невъзможно свободно да изповядват религията си и още по-малко — да заемат държавна служба.

Йосиф II не бил антирелигиозен, но добре разбирал, че установените църковни порядки не подпомагат напредъка и че една зависима от Рим църква ще пречи на провежданата от него политика. Затова известната му наредба за търпимост в същност осигурила равноправието и религиозната свобода на протестантите. Той отнел от ръцете на църквата правото на цензура, т. е. правото да контролира и да разрешава издаването на печатните произведения. Ограничил правата на Рим и разтурил тези монашески ордени, които не се занимавали нито с обучение, нито с гледане на болни. В замяна на това от имотите на разтурените монашески ордени организирил държавни семинарии и направил всичко възможно, за да принуди църквата да обслужва послушно държавните интереси. Всичко това той провеждал с такава решителност, че и визитата на Пий VI във Виена не могла да възпре осъществяването на плановете му.

Голяма буря предизвикал Йосиф II с крепостническите си наредби (1783—1785). Чрез тях той се стремил да сложи преграда пред земевладелското своеволие. Той осигурил правото на свободно преместване, на свободно избиране на професията и забранил да се отнема парцелът на селянина «без уважителна и законна причина». Забранил дори названието «крепостен», без, разбира се, да е мислел да освобождава крепостните.

Двуличната политика на императора в това отношение проличава особено по време на трансилванското румънско селско въстание. През 1784 г. около 20000—30000 румънски селяни от окръг Хуниад (дн. Хунедоара) и от трансилванската Рудна планина (дн. Мунции Металици) се дигат на въоръжена борба против местните господари. Ръководителите на въстанието — Хорна и Клошка — били крепостни селяни, които ходили чак във Виена с крепостнически поръчения, разчитащи на императорска подкрепа и съчувствие. Пламнали благородническите резиденции на двата бряга на р. Марош (дн. Мурешул), но въстанието не взело широки размери поради това, че наред с искането за земя румънските селяни се стремели да наложат източноправославната вяра. Императорската армия отначало изчаквала колебливо, а впоследствие смазала въстанието, като вождовете му били умъртвени чрез завързване на колело.

Част от наредбите на Йосиф II открито целели създаването на единна монархия. Такава била прословутата му наредба за езика, чрез която вместо «мъртвия» латински език се въвеждал немският като официален и в Унгария. Съгласно тази наредба за няколко години във всички учреждения, във всички стъпала на правосъдието трябвало да се въведе деловодство на немски език, а в училищата можели да преподават само учители, знаещи немски. Това предизвикало огромно възмущение и почти единодушна съпротива, поради което вместо да отслабне, интересът към унгарския език и унгарската литература в страната нараствал.

Наредбата, която предписвала реорганизиране на администрацията, целела да

подкопае политическата власт на унгарските благородници. Йосиф II виждал, че те използват всички средства за съпротива, за отлагане, за саботаж. Затова той отнел действителната власт на окръзите и разделил страната на 10 административни единици. Още по-дълбоко засегнали благородниците заплануваните мерки, които засягали привилегиите им и главно правото им да не плащат данъци. Йосиф II с помощта на военни инженери започнал измерването на страната и заедно с това и на благородническите имения. С това започнало първото преброяване на населението в Унгария. Неописуемо е възмущението, което предизвикали тези мероприятия. Самият факт, че на благородническите резиденции слагали номера и земевладелецът бил вписван в същия списък, където вписвали и крепостния — това за благородника означавало, че настъпва някакъв потоп.

Цялата система на диктуваните отгоре реформи обаче рухнала в края на 80-те години. В 1788 г. в съюз с Русия Австрия започнала война против Турция. Военните трудности, главно насилственото събиране на нарядите, предизвикали голямо огорчение и все повече умножавали «бедите». Във Франция избухнала революцията. В подвластната на Хабсбургите Белгия избухнало национално въстание. В Унгария селяните недоволствали поради военните тегоби, благородниците открито се организирали. Армията била покосявана от чумата и разстройвана от неуспехите. Заболял и самият император. Завърнал се от бойното поле огорчен, на смъртното си легло той със собствените си ръце унищожил това, което през целия си живот изграждал, освен наредбата за търпимостта и наредбата, отнасяща се за крепостните. Всички останали наредби той сам обезсилил. Режимът на Йосиф II рухнал поради липса на необходимата обществена база. Той не могъл да преодолее задържащите сили на миналото и не могъл да оцени историческото значение на зараждащото се национално съзнание.

ОТ УНГАРСКИТЕ ЯКОБИНЦИ ДО ПОСЛЕДНОТО СЪСЛОВНО СЪБРАНИЕ

Епоха на преход от феодализма към капитализма

Благородническо движение

Йосиф II се оказал безпомощен да довърши своето новаторство. Той починал през февруари 1790 г. и бил погребан край Виена в криптата на капуцинския монашески орден. Раздуханите обаче от него ветрове се превръщат след смъртта му в бури. Насоката на трескавите събития за известно време определят благородниците от окръзите.

В хаотичното безредие на първите месеци засегнатите благородници бързат да си отмъстят. Те изгонват чиновниците на Йосиф II и им търсят отговорност. Под бесилки бива изгаряна документацията от измерванията на земите. Благородниците възлагат на затворници да заличат номерата от вратите на резиденциите им, за да не мърсят те «свободните» си ръце. В отговор на опитите на императора да ги германизира те всячески демонстрират, че са унгарци. Станали модни унгарските дрехи и език — изобщо всичко, което повишава самочувствието на благородниците. За възвръщане на своята власт те обявили благороднически въстания, организирали бандерии (опълчения). С биене на камбани, с блестящи тържества докарали от Виена унгарската корона и пак в Буда след интервал от един век свикали съсловно събрание през лятото на 1790 г.

Някои от основните слабости на това движение обаче не закъсняват да се проявят. Преди всичко открито излиза наяве класовият егоизъм на благородниците. Те намирали за съвсем естествено да се запази неограниченото им господство над крепостните. «Провидението, което царува над човешкия род, е предписало някои да се раждат за крале, други — за благородници, трети — за слуги» — заявявали те и искали да унищожат и крепостническите наредби на Йосиф II. Те застанали както против пренебрегваната градска буржоазия, така и против събуждащите се националности — сърби и румънци. От друга страна, става ясно, че благородничеството, което шумно провъзгласява зората на някаква нова епоха, няма определена представа по отношение на бъдещето. Излизат купища книги, планове, политически листовки, но сред всичко това липсва едно оформено становище. Изглежда, най-популярни били проповедите на Петър Балог Очаи — среден благородник от Пещенски окръг. Според него Йосиф II с незаконното си господство «скъсал наследствената нишка на хабсбургските крале». Унгарският народ — под това понятие той визирал, разбира се, само благородничеството — има право да сключи с Хабсбургите такъв нов договор, който по-добре ще укрепи привилегиите на благородниците и старата съсловна конституция.

Възкачилият се на трона Леополд II (1790—1792) на първо време се оказал напълно безпомощен пред всичко това, тъй като френската революция, турската война и враждебното държане на прусаците правели много лабилно външнополитическото положение на Хабсбургите. Когато обаче той се споразумял с прусаците и турил край на безплодната война, като сключил мир с турците, политическите възможности на унгарското благородничество изведнъж намалели много. Дворецът при това мобилизирал вътрешната опозиция на унгарското дворянство. Градовете с петиции поискали подкрепата на двореца. Събраните в гр. Темешвар (Темишоара) сърби поискали автономия (т. нар. илирска диета). Из цялата страна се разгръщали селски движения — нещо, което било най-застрашително за благородничеството. В окръг Саболч бил издаден Селски декрет, който зовял «изпиталото много страдания бедно селячество» на оръжие против «опустошаващите страната и

тръгнали против краля господари». В декрета застрашително се заявява: «Нито косьм да не се отнема от наредбите на Йосиф II!»

Останало без външна и вътрешна подкрепа, благородничеството вече проявява склонност към споразумение. Съсловното събрание се премества от Буда в Пожон (Братислава), за да бъде по-близо до Виена. Без нови уговорки то коронясва Леополд за крал. Даже надорът бива избран от династията на Хабсбургите (Шандор Липот — най-малкият син на краля). Събранието приема и крепостническите, и отнасящите се за религията наредби на Мария Терезия и Йосиф II. По въпроса за независимостта то се задоволило с чл. X на закона от 1791 т.г който отново гласи: «Унгария е свободна и независима страна», която трябва да се управлява според собствените ѝ закони, обичаи и чрез независимите ѝ управителни столове.

Унгарските якобинци

Благородническото движение, започнало след смъртта на Йосиф II, не откривало нова епоха в историята на Унгария. Макар че се раздухвал пламъкът на националното чувство и се говорело много за независимостта, за изостаналите обществени отношения и дума не станало в съсловното събрание. Направено било само това, че се оформили комисии за подготвяне на реформите (характерно е, че за плановете, подготвени по това време, се заговорило в съсловното събрание чак в 1832—1836 г.). А родолюбците, които очаквали обществени изменения, били дълбоко недоволни.

Най-изтъкнатият прогресивен политик и един от най-образованите хора на епохата Йозеф Хайноци смятал тогавашна Унгария за извънредно изостанала страна: «Няма тук никаква сигурност..., защото аристократите използват хиляди начини да усвоят и да вземат имота не само на неблагородника гражданин и селянин, а и на унгарския благородник. За тези, които не са благородници, няма лична сигурност, защото това се отнася като привилегия само за благородниците. Този, който не е благородник, го смятат за непринадлежащ към народа, на него не му предоставят служба даже ако е надарен с мъдростта на Солон (атински мъдрец, законодател в древността). По-низшият благородник, ако иска да спечели някакъв ранг, е принуден да лази на колене пред аристократа или пред висшето духовно лице, принуден е да се унижава за техните милости.

Унгария няма почти никакво корабоплаване и търговия; никаква фабрика или предприятие не занимава хората; земеделието и индустрията са в застои.

Истинският разцвет на науката остава далеч от нашата страна..., а ексйезуитите с всичките си сили пречат да се превеждат научните книги на унгарски, словашки, хърватски или немски; те се страхуват, че народът постига необходимото

просвещение и претендира за нова, отговаряща на правдата и доброто конституция.»

Радетелите и борците за обществени изменения, за «нова» и «справедлива конституция» — това били унгарските якобинци: интелекенти, писатели, учени, юристи и учители, които следили от самото им начало събитията на Френската революция и все повече се солидаризирали с най-последователните революционери, с якобинците.

Бедният, осъден на тежка участ благородник Игнац Мартинович бил техен ръководител. Майката фанатичка на Мартинович го дала още като дете в манастир, където той станал преподавател по теология. Усвоил много езици и обикалял по света, този извънредно даровит монах не могъл да изтрае между стените на манастира. Той се интересувал от естествените науки, от изобретенията и във философските си възгледи стигнал до атеизма. По време на царуването на Йосиф II той получил университетска катедра, от Леополд II ранг на дворецов химик, но в същото време бил и доносчик на полицията. Въпреки това наследникът на Леополд II — Франц I, го отстранил от двореца и Мартинович, у когото желанието да си създаде кариера още от по-рано е било свързано все с претенциите за обществени реформи, станал революционер.

Освен Мартинович и капитан Янош Лацкович, изминал също един приключенски житейски път, ръководителите на унгарските якобинци били най-изтъкнатите на времето си личности с безупречно чисти характери. За Йозеф Хайноци, за големия учен-юрист и пионер на освобождаването на крепостните Казинци писал: «Душата му беше пламък и с жар той обичаше родината.» В редовете на унгарските якобинци се откроявала фигурата и на «огнения демократ» Ференц Сентмаряи, а също и най-знаменитите поети на епохата — Казинци, Бачани, Сабо-Сентйоби, Вершеги.

Настроени против благородничеството, мнозина от унгарските якобинци по времето на Йосиф II, а даже и на Леополд II били привърженици на Хабсбургите, тъй като от тях очаквали обновяване на обществото. Те сериозно разчитали на възможността да се осъществят реформите отгоре. Франц I (1792 — 1835) обаче окончателно ги разочаровал. Император Франц I се отказал от всякакви планове за реформи. Той си поставил единствената задача да се заплати с «демона на революцията» и да поддържа в страните си стария режим без изменение. Разочарованите прогресивни интелекенти при това положение се обърнали против властта му и започнали тайно да се организират.

През пролетта на 1794 г. Мартинович започнал да организира две тайни дружества: едното — Дружество на реформаторите, а другото — Дружество за свобода и равенство. За изпълнение на обширната си програма той възлага първата задача на

Дружеството на реформаторите. В него той прави опит да сплоти благородничеството от окръзите и с негова помощ да разгроми властта на Хабсбургите, на аристократите и на висшето духовенство. Дружеството за свобода и равенство, състоящо се от най-последователните привърженици на демокрацията, трябвало да продължи умерените реформи чрез една следваща стъпка — пълното ликвидиране на феодализма. Програмата на двете дружества била обобщена в един катехизис, изготвен във формата на въпроси и отговори. Организацията действала така, че само на най-доверени хора възлагали да преписват катехизиса.

Организацията на якобинците обаче скоро била разкрита. През есента и зимата на 1794 г. властта извършила многобройни арести и за да уплаши страната, организираща голям политически процес. Тя искала да ликвидира «особено сред младежта» «фалшивите идеи, атеизма и произтичащото от това опасно мислене». Заговорът, който обхванал около 300 души, не е представлявал никаква особена заплаха за съществуващия режим, но въпреки това били издадени 18 смъртни присъди и 16 души били осъдени на тежък крепостен затвор. На 20. V. 1795 г. на Кървавата поляна или, както тогава я наричали, Генералската поляна (широка хубава поляна под южните стени на Будимската крепост, бел. пр.) били обесени Мартинович, Хайноци, Лацкович, Сентмаряи и Шиграи. След няколко дни паднали в праха и главите на младежите Пал Йоз и Шандор Солартшик, тъй като те и по време на процеса се осмелили да проповядват своите идеи. Присъдата на Казинци и на неколцина негови другари кралят «от милост» превърнал в доживотен затвор и те били тикнати в тъмните подземни килии на крепостта Куфцаин и Шпилберг. Осъдените обаче не уплашил нито крепостният затвор, нито топорът на палача. В предсмъртното си писмо Хайноци пише: «Напускам света с гордото съзнание, че допринесох нещо за усъвършенстването на човешкото общество.»

Унгария и Наполеоновите войни

Започналите през 1792 г. войни в Европа продължават чак до 1825 г., което обема живота на едно човешко поколение. Войните се водят за потушаването на Френската революция от реакционните велики сили: Хабсбургите и пруските крале, към които се присъединява царска Русия и страхувашата се за своята власт по море и за индустриалното си преимущество Англия. Въпреки това те не успяват да сломят революционна Франция, даже не са в състояние да я обуздаят, след като Наполеон застава начело на френската армия. Наполеоновите завоевания обаче постепенно превръщат справедливите, отбранителните войни на революцията в едностранчиви завоевателни походи, които мобилизират за оправдана самозащита нападаните, потисканите народи. Използвайки тази сила, европейските владетели в края на краищата успяват да победят Наполеон.

След Наполеоновите войни владетелите победители свикали във Виена конгрес,

който да реорганизира разпокъсаната феодална Европа (1814—1815 г.). На Виенския конгрес династиите се споразумели да укрепват под ръководството на руския цар, австрийския император и пруския крал феодалната система, да предотвратят революцията. Това споразумение те нарекли «Свещен съюз». Реакционният режим на Свещения съюз — тази спиращка на обществения прогрес — в същност господствал в Европа до 1848 г.

Хабсбургите играели ръководна роля по време на Наполеоновите войни и унгарското благородничество, което бранело привилегиите си от революцията, с ентузиазъм подкрепяло виенския дворец. «За защитата на трона и на древната конституция» съсловното събрание винаги с готовност гласувало данък и новобранци. Няколко пъти благородниците решават сами да излязат на бой в подкрепа на Хабсбургите, но когато през 1809 г. при гр. Гьор идва ред и те да се сражават, странните им рутинерски бойни части претърпели позорно поражение. Тази 1809 г. е преломна за благородниците и с това, че те отблъскват позива на настанилия се във Виена Наполеон. «Възстановявайте националното си съществуване!» — зовял световният завоевател от Шьонбрунския дворец на Хабсбургите, но унгарското благородничество се оказва глухо за този призив.

Дългата война в същност облагодетелствала благородничеството, тъй като цената на житото неколkokратно се увеличила. Според тогавашен израз земевладелците желяели «тих пороен пролетен дъжд и дълга война». При военната конюнктура търсенето на всякакви продукти се увеличавало. А щом парите изобилствали, един след друг се строели аристократически палати (в неокласически стил) и дворянски резиденции. Скъпи мебели, виенска мода, големи балове, безгрижен разкош занимавали с години унгарското дворянство.

Военната конюнктура обаче е без здрави основи. Зад нея не стои увеличеното производство, а само банкнотната емисия. В 1811 г. били пуснати в обръщение 40 пъти по-голямо количество банкноти, отколкото в 1790 г. Само една десета от определен брой банкноти се равнявала на действителното му покритие (100 банкноти стрували 10 сребърни форинта). Милитаризираното стопанисване и извънмерното увеличение на държавните дългове завършили с инфлация, с обезценяване на парите. Виенското правителство многократно било принудено да прибегва до преоценяване на валутата, до девалвация. Това вече не харесвало на дворянството. То не искало да чуе за държавните дългове, за девалвация. Поради това в 1812 г. кралят разтурил непослушното съсловно събрание. Така пропаднал съюзът между унгарското дворянство и Хабсбургите.

Икономически живот. Криза в дворянските среди

След Наполеоновите войни за земевладелците настъпват тежки години. Голяма

част от армията бива разпусната, търсенето на стоки намалява, увеличава се предлагането. През военните години лесно е могло да се продаде нечистото и тунясало унгарско жито, но впоследствие никой не го приемал. Нестандартната, твърде мазна и мръсна вълна не могла да конкурира с хубавата, чиста и евтина австралийска вълна. Унгарското селско стопанство далеч изостава от английското и немското. В Унгария 1/3 от обработваемата земя си остава угар, в същност не я използвали. Количеството на засятото семе след урожая се увеличавало едва 4—5 пъти. Жътвата се извършвала със сърпове, вършитбата — с коне, а за хамбари служели подземни ями. Кризата на унгарското селско стопанство още повече изпъква на фона на няколкото големи «модерни» земеделски стопанства, организирани при благоприятно стеклите се обстоятелства по време на войната от двама-трима предприемчиви, разполагащи с паричен капитал аристократи. В стопанствата те въвеждат тревополната система. Вместо едностранчиво зърнопроизводство започват да произвеждат и много фураж, царевича, рапица, слънчоглед и картофи. Машинизират стопанствата си и поверяват ръководството им на специалисти, на обучени агрономи.

За кризисното състояние на унгарското селско стопанство влияели и лошите транспортни връзки. Търговците обикновено, преди да тръгнат за дълъг път, правели завещанията си. Поради промишлената изостаналост вътрешният пазар бил ограничен и през военните години индустрията не отбелязала съществен напредък. Освен няколкото рудници, железолейрна, стъклодобивна работилница, манифактура, производство на груб шаяк и малко хартиено предприятие по-значителен бил броят на мелниците и чифликчийските ракиджийници. Такива предприятия като металургичния завод в Диошгьор, текстилната фабрика в Гач или копринената фабрика Валеро в Пеща били редки изключения.

След Наполеоновите войни благородничеството изпада в затруднено материално положение. Безданност, обща летаргия обхванала земевладелците. «Само уморителна безсмислица е да се стопанисва в такава страна, където мирът е по-вреден за стопанина от войната» — изразил общото настроение известният Дежефи. Тъй като стремежът към охолан живот не намалявал, дворянството от година на година потъвало все повече в дългове. Този процес взел такива размери до средата на XIX в., че Ференц Деак бил принуден да констатира: «Едва ли има в страната по-знатно семейство без дългове.» Освен това благородническите фамилии се обременявали с протакащи се от поколение на поколение имуществени процеси. Тогавашна Унгария била рай за лихварите и адвокатите.

През първата половина на XIX в. относително многобройното (около 500—600-хилядно) дворянство в икономическо и политическо отношение се раздираше от вътрешни противоречия. Докато някои магнати разполагали с по 10—100 хиляди холда, в същото време имало дворяни, на които едва оставало нещо от «древното имение» с по 7 сливови дръвчета. Докато херцог Фюльоп

Батиани (в 1820 г.) само каляската си украсил със 700 кг сребро, а празничната дреха на херцог Естерхази струвала около 1 500 000 форинта, в същото време много хиляди дворяни били принудени да упражняват «почетния занаят», повече от 100 000 работели като земеделци и въпреки че не плащал данък, «цървуланът» (така наричали бедния дворянин, бел. пр.) в битово отношение не се различавал особено от крепостния селянин. Типичният аристократ на епохата живеел в чужбина, в именията си идвал само на лов, на унгарски той едва сричал. В своето болшинство обаче дворянството никога не излиза извън границите на окръга си и него Петьофи с основание характеризира така: «Нито пиша, ни чета, аз унгарски съм дворянин!»

В политически аспект най-деятелен слой от тогавашните дворяни бил този със средно земевладение. Имение от 1000 до 2000 или от няколкостотин холда не давало възможност постоянно да се обикаля в чужбина или да се бездейства в двореца, но то давало възможност да се живее заможено и независимо. Такъв благородник обикновено завършвал право, правел впечатление със своята латинска култура, заемал длъжността «съдия» и добивал политическа и административна школовка в ръководството на живота на окръга. От тази среда излизали ръководителите на дворянския окръг, делегатите на съсловното събрание. Най-добрите от тях — Деак, Кьолчеи, Безереди, Бьоти, по-късно стават ръководители на нацията.

Разцвет на националната култура. Съсловното събрание от 1825 -1827 г.

Кризисните явления в икономиката на страната едва след Наполеоновите войни стават очебийни, а след жестокото ликвидиране на унгарското якобинско движение политическият живот е силно депресиран. Страхът от революцията обединява Хабсбургите и унгарското благородничество в един общ лагер. След 1812 г. обаче отново се увеличава реакцията по отношение на виенския дворец. Възприел абсолютистките методи, Франц I не свиквал и съсловните събрания. Дълго време тежненята за независимост и за обществен прогрес се проявяват главно на културното поприще.

Националното съзнание, неговото пробуждане и подем — това са преди всичко усилията за развитие на унгарския език. «Нацията живее чрез езика си» — този девиз е много характерен за онова време. Обновяването на езика било знак на политическа зрелост, то способствало не само за това да се изваят най-изискани поетични форми, а и за разрешаване на задачите на държавната администрация. Вожд на това движение се явява споменатият вече като осъден на смърт за участие в якобинската организация Ференц Казинци, «по милост» на тиранията затворен в замъка Куфщейн и след 7 и половина годишни страдания пуснат на свобода. Какъв внушителен символ, какво олицетворение!

Културният живот, самостоятелната унгарска наука и изкуство по това време също опитват крилете си. През 1802 г. Ференц Сечени основал Националния музей, а Гьорг Фещетич в Кестхей и Самуел Тешедик в Сарваш полагат основите на селскостопанското специализирано обучение. Започнало да излиза първото научно списание, оживил се литературният живот (Шандор Кишфалуди, Михай Фазекаш, Йожеф Катона, Михай Вьорьошмарти). Сред много лишения поел своя път и унгарският театър. Цигуларският лък на Бихари и Лавота утвърждава типичната унгарска музика на епохата — вербунк.

Развиващата се унгарска култура укрепва националното самочувствие и това е много полезно в началото на 20-те години, когато се разклаща системата на Свещения съюз. Страната наново изпитва политическа треска, напомняща за 1790 г. Виенският дворец бил много затруднен във връзка с потушаването на италианските движения за свобода. Той имал нужда от пари и войници. Но болшинството на окръзите не било съгласно да се дадат на разположение исканите данъци и новобранци. Франц I намерил за целесъобразно да се откаже от абсолютистичните методи и в 1825 г. свикал съсловното събрание.

Дворянството от окръзите се явява на съсловното събрание със силно опозиционно настроение. То съсредоточава всичките си сили, за да укрепи, да «огради» конституцията. За реформи не станало и дума. Един път, когато най-популярният делегат на съсловното събрание Пал Наги Фелшьобюки се опитал да дигне глас в интерес на селяните, «почитаемите делегати и съсловия» веднага отнели думата на своя любимец. Все пак това съсловно събрание открива една нова епоха. На 3. XI. 1825 г., когато делегатите отново заговорили за необходимостта от Академия на науките, един млад аристократ, хусарски офицер, се изправил и на развален унгарски език предложил едногодишния си чист доход (60 000 сребърни форинта) за това благородно дело. Така с основаването на Унгарската академия на науките встъпил на политическата арена граф Ищван Сечени (1791 — 1860 г.).

Вдъхновителят на реформисткото движение

Роден във виенски палат, Сечени прекарал детството си главно в двореца край селището Нагценк. Животът му започнал така, както и на другите младежи от аристократически произход. Станал офицер, той участвал в битката при Лайпциг и танцувал около пъстрата въртележка на Виенския конгрес. Чувствителната му душа обаче изпитвала угризение на съвестта, скоро на него му втръснал лекомисленият и безсъдържателен живот и започнал да пътува. Било сам, било с приятеля си от младежки години Миклош Вешелени той обикалял Запада и Изтока — от Лондон до Цариград. Така високо културният аристократ усвоил няколко езика и придобил богат житейски опит. Най-много привлякла фантазията му

Англия. След като на съсловното събрание с великодушния си жест основал Академията на науките, той изведнъж попаднал в центъра на вниманието.

Своята програма Сечени обобщил в труда си «Кредит». Той предлагал обмислени, умерени реформи, неговата централна проблема била осигуряването на кредит. Той смятал, че кредитът би оказал «магическо въздействие» върху «общественото добро». С подходящи вложения би могло да се създаде модерно капиталистическо селско стопанство, коренно да се подобри транспортът, а оттам — да се увеличи и стокообменът. Да се осигури кредит обаче е означавало да се изменят условията, които съвременниците му смятали за неизменни. Най-голямата пречка за кредита бил законът, според който собственикът не разполагал свободно с имота си и поради това в най-добрия случай получавал кредит от лихваря. Сечени не се побоял да заяви, че трябва да се ликвидира този закон, останал от времето на Лайош Велики, независимо от това, че имененията на някои от лекомислените аристократи евентуално можело да бъдат разпродадени от кредиторите. Той разбирал много добре, че едрото модерно земевладение не може да се гради върху остарялата ангария. «Тоягата и камшикът не са довели нито една страна до процъфтяване, а принудително работещите ръце отглеждат само бледи и с отровен мирис цветя.» Трябва да се прекрати ангарията и да се премине към много по-производителния наемен труд. Трябва да се ликвидира и девятъкът. При наличието на такъв данък колкото повече труд се влага, толкова повече се плаща, а това убива заинтересуваността у крепостните.

Сечени окончателно скъсал с това по-раншно общовалидно мнение, според което дворянска Унгария и естествено унгарските дворяни били смятани за световен елит. Той бил на мнение, че страната представлява Голяма угар и само от бъдещето може да се очаква нещо по-хубаво. «Мнозина мислят — Унгария е била, аз искам да вярвам — тя ще бъде!» Той сочи възпитанието като един от най-важните фактори за напредъка на страната и очаква истинското изменение да настъпи с умножаването на «образованите човешки глави».

Отзвучите, които предизвикал «Кредит», надминавали всякакви очаквания. Още в 1830 г. излезли нови издания и около съдържанието му се извила огромна политическа буря. Из цялата страна го дискутирали горещо, като привържениците на реформи го защитавали, а назадничавите обвинявали аристократическия автор, че подбужда селяните за бунт. Мнозина се опитали да опровергаят «Кредит» с контраиздания, но Сечени разбил на пух и прах всичките им слаби аргументи в трудовете си «Свят» (1831 г.) и «Поприще» (1833 г.).

Своята идеологическа програма Сечени съчетал с цяла поредица практически мероприятия, предназначени главно да повдигнат селското стопанство и подобрят транспорта. Той учредил Унгарско стопанско дружество, организирил конни състезания. С регулирането на Дунав и Тиса приспособявал главните водни пътища

за движение на параходи. Много усилия положил за изграждането, за разкрасяването на Пеща. Любимата му идея, превърналото се в символ негово творение е първият постоянен мост на Дунав — построен през 40-те години верижен мост.

От първия ден на политическата си кариера Сечени живял и действал в обстановка на разпалени борби. В тези борби той се проявил като откровен, самоотвержен привърженик на прогреса. Програмата му, разбира се, не разрешила всичките големи въпроси на епохата. Въпросите за независимостта и за освобождаването на крепостните напр. не получили място в нея, тъй като той не искал да се сблъсква с Хабсбургите, нито пък да разклаща стълбата на феодаалното общество. Историческата му заслуга обаче с това не се намалява. Сечени именно подготвя нацията за решителни изменения.

Селското въстание от 1831 г.

Положението на крепостничеството в сравнение с края на XVIII в. се влошавало в много отношения. Земевладелците уголемявали чифлиците си, като на нищожна цена «откупували» (на практика отнемали) крепостнически парцели, за които бил вложен много труд, докато се превърнат от изкоренени сечища в обработваема земя. На места те просто отнемали от имота на селянина. И без това естественият прираст сред крепостничеството непрекъснато водел до раздробяване на парцелите. Според преброяването от 1828 г., общо взето, на един крепостен се падал само 1/3 парцел, като все повече нараствал броят на ратаите (в същност това е естествено явление; бедата е там, че в Унгария липсвала индустрия, която да осигури заетост на работната сила).

Заедно с уедряването на чифлиците се умножавала и ангарията на крепостните, а издръжката на дворянските окръзи изисквала все по-голям данък (т. нар. «домашен данък»). Поради своеволията на земевладелци, на стопански ръководители, на окръжни господари недоволството вземало все по-застрашителни размери.

През 1831 г. избухнало селско въстание в Северна Унгария. Неговото избухване ускорила първата голяма епидемия от холера. Цяла Европа била обхваната от панически страх, когато бавно стихващите чумни епидемии били последвани от холерата. Докато стигне от Индия до границите на Унгария, първата вълна покосила около 6 млн. души. Нито военната стражева линия, нито специалните органи «за спасяване от трупове и за опушване на писмата», нищо не било в състояние да ограничи епидемията. В Унгария холерата причинила 250 000 смъртни случая.

Голямата опасност, извънредните мерки, не една от които селяните не проумявали

(напр. дезинфекцията на кладенците с бисмутов прах те смятали за отрова), отприщили безграничната омраза към господарите. Крепостните, които поради холерата не могли да излязат от планинските области на полето да жънат, да изкарат хляба за годината, тези крепостни, които глупавите господарски служители принуждавали в много села предварително да изкопават общия гроб, за да има къде да заравят жертвите на епидемията — със сопи, с търнокопи и коси, с попаднало в ръцете им оръжие, нападнали земевладелците и привържениците им.

Въстанието, което в същност нямало изтъкнат водач и определена цел, се разширявало като пожара на нивата след жътва. Започнало в окръг Земплен, то бързо обхванало и съседните окръзи. Повечето от въстаниците били словаци, но и унгарското, немското и рутенското население също дигнало оръжието. Въстаниците се обявили против ангарията, те търсели възмездие за извършени несправедливости. Войската прибягнала до безпощадно насилие и въстанието бързо стихнало.

«Холерното въстание» — тогавашното дворянско общество наричало така селското въстание от 1831 г. — предизвикало гнева на господарите. Мнозина дворяни потърсили изход в засилване на потисничеството. За поддържане на «вътрешната храброст (сигурност) да има винаги достатъчно войска» — гласяло тяхното искане към правителството. По-трезвите среди на дворянството, опиянени от идеите на Сечени, търсели разрешение в смелата реформистка политика.

Съсловното събрание от 1832 — 1836 г. Вешелени и Кьолчей

През декември 1832 г. се събрало в Пожон съсловното събрание. 52 окръга изпратили по двама делегати в долната камара, а в горната камара получили столове висши духовни лица, главни управители на окръзите, членове на аристократически семейства, херцози, графове и барони. Най-многобройната и най-веселата група на съсловното събрание представлявала т. нар. събраническа младеж. Това били около 500 души млади юристи, т. нар. юрати, които пристигнали в Пожон като придружители на окръжните делегати, за да почерпят юридически и политически опит. Болшинството от тях произхождало от бедни благороднически фамилии, тъй че те в галериите буйно аплодирали прогресивните делегати и порицавали привържениците на правителството.

В съсловното събрание не съществували партии в по-сетнешния смисъл на думата. В делегатски упътвания отделните окръзи определяли политическите позиции на своите пратеници, без да е имало помежду им каквато и да било съгласуваност. По отношение на схващанията все пак се стигало до известна идентичност и в този смисъл се очертавали контурите на две партии: дворцова, правителствена партия, която в аристократическата горна камара разполагала с абсолютно болшинство, и

претендиращата за реформи опозиционна партия, която по отделни въпроси привличала на своя страна болшинството от долната камара.

Кралят, старият Франц I, който открил съсловното събрание, предупредил делегатите да се пазят от «болестта на новаторството» и «имитирането на чужбина». Въпреки това на съсловното събрание станало дума за много неща. Предмет на възторжени слова станала полската борба за свобода от 1831 г. Ожесточени дискусии се разгорели по въпроса за смесените бракове и във връзка с това — за промяната на вероизповеданието.³¹ Предложени били и важни законопроекти по въпроса за унгарския език.

Най-много се дискутирало по въпроса за положението на крепостните и този въпрос придобил най-голяма тежест. Дискусията продължила с години. Опозицията търсела разрешението в доброволното откупване завинаги. Това означавало, че крепостният по пътя на свободното споразумение с господаря си можел да откупи правото да не изпълнява повече ангария, да не плаща девятък, а с крепостническия си парцел да разполага като с буржоазна собственост. Опозицията искала да се прекратят злоупотребите на господарския съд и да се ликвидират из цялата страна някои по-незначителни тегоби. Кралският дворец обаче отказал да утвърди приетите с цената на големи борби предложения.

Правителството свикало нови окръжни събрания и в много окръзи успяло да провали кандидатите на опозицията и да измени делегатските упътвания (инструкции) с гласовете и тоягите на откупените и пияни «цървулани». След такива мерки даже и в долната камара решаващите предложения за реформи не могли да получат необходимите гласове. Продължилото почти 4 години съсловно събрание приключило с нищожен резултат. От това все пак става ясно, че въпросът за обществени реформи и национална независимост е невъзможно вече да се сHEME от дневния ред. В това отношение играят решаваща роля двамата най-влиятелни политици на съсловното събрание Миклош Вешелени (1796—1850) Ференц Кьолчеи (1790—1838).

Младият трансилвански аристократ Вешелени бил образец на физическа сила, на смелост и на мъжка красота. «Убиец на дракона и син на драконоубийци» — го наричал Кьолчеи. Той е потомък на фамилия, която от векове се е противопоставяла остро на двореца. Баща му, гордият господар на замъка Жибоу, който лежал като затворник в крепостта Куфшеин, след излизането оттам с право заявил: «Императорът Йосиф ме научи да страдам, но не да се страхувам.» Вешелени започнал като приятел на Сечени и в програмата си, която издал под заглавие «Заблуждения» — поради цензурата я отпечатал в Букурещ, — в стила на Сечени бичувал «надутото магнатско високомерие» и живеещото в «дебело невежество и мързеливо бездействие» дворянство, а също и своеволията на благородническите окръзи. По отношение на независимостта той бил много

по-радикален и много по-последователен от Сечени. Според него «смесеният брак» с Австрия не трябвало да се смята за нерушим. Сечени търсел разрешението в тясното съдействие с двореца, а Вешелени все по-смело бичувал виенския дворец.

Кьолчеи, който в 1823 г. написал унгарския химн, бил вече из цялата страна известен поет, когато пристигнал с каруцата си в. Пожон като делегат на окръг Сатмар. Въпреки че произхождал от заможна средно земевладелско семейство, той бил скромен и стеснителен човек. След като пристигнал в съсловното събрание, в дневника си той записал своите терзания: «Ти какво ще направиш за нея (за родината)? Ще имаш ли сила да наложиш идеите, които от 20 години глождат сърцето ти? Ще останеш ли верен, или ще те разколебаят с подкуп? Ще удържиш ли срещу течението и вълните, ако останеш без ничия подкрепа?»

На практика в съсловното събрание Кьолчеи дава положителен отговор на въпросите си. Въпреки че дворецът наблюдавал всяка негова стъпка, нито за момент и нито на косъм той не отстъпил от принципите си. Той бил най-последователен привърженик на окончателното откупване, на освобождаването на крепостните. «Свобода и собственост» — такъв бил краткият девиз на програмата му. И тъй като през декември 1834 г. получил от своя окръг противоположни на него инструкции, Кьолчеи се отказал от мандата си. Събраническата младеж го изпратила чак извън пределите на Пожон и скътала в сърцето си заветните думи от прощалната му реч: «Лозунгът е този — родина и прогрес!»

Освен Кьолчеи и Вешелени към опозицията се числели още много други знаменити личности: делегатът от окръг Бихар Йодьон Бьоти, големият хуманист Ищван Безереди от окръг Толна, младият делегат на Чонград Габор Клаузал. На това съсловно събрание се явил за пръв път и по-сетнешният вожд на опозицията Ференц Деак от окръг Зала. Тук се появява за пръв път и най-влиятелният политик на епохата на реформите — Лайош Кошут. Той не представял окръг, а просто един аристократ го пратил в Пожон, та чрез него да се информира за хода на съсловното събрание. Този адвокат от окръг Земplen, на когото никой не обърнал внимание при пристигането му в Пожон, щом завършило съсловното събрание, бил вече известен човек в цялата страна. Този голям прелом извършил в. «Кореспонденции от съсловното събрание». За да избегне цензурата, вестникът бил размножаван ръкописно от събраническата младеж. Той не могъл да излиза в голям тираж, но 40—50 екземпляра били изпращани по окръзите и силно раздвижвали там общественото мнение. Един от делегатите много сполучливо характеризирал значението му: «Кореспонденции от съсловното събрание» «отвори такава цепнатина в предразсъдъците, която прогресивната епоха бързо ще разширява и никаква тираническа власт вече не ще бъде в състояние да я запуши».

Виенски опит за потушаване на реформисткото движение

Хабсбургският дворец се стъписал пред бързото разпространение на идеите за реформи. След смъртта на Франц I (1835) на трона се качил боледуващият, слабоумният Фердинанд V (1835—1848), при когото действителната власт упражнявала една клика, т. нар. камарила, състояща се от ерцхерцоzi и министри, които облагодетелствували реакцията. Съсловното събрание още не било разпуснато, когато тя предприела първите стъпки. Започнал процес против Вешелени за «обида на Негово Величество» в реч, произнесена от него в окръг Сатмар. В тази реч той бичувал остро правителството по въпроса за откупването на крепостните селяни, с протакането на който се дава повод на «деветмилионния народ от полето да въстава против дворянството. Тогава правителството може да закриля дворянството, обаче горко на него, защото свободните люде биха се оказали в положението на слуги.»

След завършването на съсловното събрание реакцията преминава към открито нападение. За канцлер³² бил назначен най-високомерният, най-суровият аристократ— граф Фидел Палфи, който даже не говорел унгарски, а бил само послушен инструмент на двореца. Той започва цяла поредица от политически процеси. След Вешелени идва ред на ръководителите на събраническата младеж, от които Ласло Ловаши бил осъден на 10 години крепостен затвор. През 1837 г. бил арестуван и Лайош Кошут, тъй като във в. «Кореспонденции от законоизпълнителни учреждения», в който съобщавал за живота на окръзите, той раздухвал с огромна сила възмущението, предизвикано от процесите.

С политическите процеси обаче дворецът постигнал обратен резултат. Популярността на Вешелени стигнала връхната си точка с осъждането му на тригодишен затвор през 1839 г. (хората още го помнели от март 1838 г., когато Дунав залял Неца с вода и лед и когато той, «лодкарят от наводнението», в моментите на най-голяма опасност бил навсякъде и на всекиго помагал). Дворецът увеличил почитателите и на Кошут с осъждането му. А от идеите за реформи по-бързо се разпространявала само омразата към правителството.

Това доказва и съсловното събрание от 1839—1840 г. На тази диета (събрание) не можел вече да се отмени въпросът за доброволното откупване, а чрез учредяване на мениселници към съдилищата се отваря цепнатина и в крепостта на пранаследството. Най-много се говорело, разбира се, за абсолютизма на правителството, за грубото нарушаване на свободата на словото. Под натиска на общественото мнение най-сетне били поставени по-умерени аристократи, а осъдените за политическа дейност били амнистирани.

В крепостта Шпилберг Ловаши се умопобъркал, Вешелени бил сломен и почти ослепял, ала Кошут излязъл оттам «подмладен като жар-птица от огъня». Той

добре използвал годините в затвора. Научил английски, разширил познанията си из областта на политическата икономия. «Задълбочавах се — пише той по-късно — върху състоянието на родината ни, напрегнато кроях планове за решаване на проблемите.»

Програмата на Кошут и «Пеци Хирлап» (Пещенски вестник)

Кошут скоро успял да запознае общественото мнение с плановете си. По тактически съображения Метерних му разрешил да редактира вестника на пещенския книгоиздател и таен полицай Ландерер. Той се надявал, че с помощта на цензурата ще отреже крилете на бунтовника редактор. През януари 1841 г. започнал да излиза двуседмичникът «Пеци Хирлап» (Пещенски вестник). На първо време той имал само 60 абонати, но само след половин година те нараснали на 4000. Нещо повече — излезлите през първото полугодие броеве трябвало да се преиздадат, което е безпримерно в историята на пресата и което показва, че написаното от Кошут не се отнасяло само за момента.

Кошут развил по-нататък реформистката програма на Сечени. Още в първите броеве той поставил въпроса за освобождаване на крепостните: «Долу крепостничеството и вместо него свободна земя!» Задължително и окончателно откупване — такова е решението, което той предлагал като единствено реално по онова време (с освобождаването на крепостните да се заеме законодателството, а обезщетяването на земевладелците частично да поеме върху себе си държавата). Друга решителна стъпка — да не се освобождават дворяните от плащане на данъци, т. е. общо носене на тегобите. И, трето, привличане на недворяните в законодателството — да се премине към народно представителство. Кошут смятал, че тези дворянски отстъпки биха направили селячеството заинтересувано от защитата на независимостта (тогава той още и не мислил за откъсване от Хабсбургите, обаче силно подчертавал икономическата и политическата независимост на Унгария).

Програмата на целия опозиционен лагер Кошут обобщава чрез девиза «Единство на интересите», т. е. съгласуване на интересите на дворянството и крепостничеството. Ръководството, разбира се, той възлагал на средноземевладелското дворянство, а страхуващите се от прогреса аристократи поставял на кръстопът: «Ако искате—с вас и чрез вас; ако трябва—без вас и даже против вас.»

Влиянието на «Пеци Хирлап» се оказало непреодолимо. Кошут направил от вестникарството модерно оръжие. В Унгария той въвел уводната статия, и то така, че с жив и очарователен стил внушавал политическите си възгледи. По отношение на масово влияние и по тираж нито един вестник по онова време не е можел да се

съревновава с «Пеци Хирлап».

Написаните с голямо вдъхновение уводни статии на Кошут предизвикали, разбира се, съпротива от страна на мнозина. Аристократите, църковните големци — в защита на имотите и на феодалния ред — се опитали да основат конкурентни вестници. Нападали идеите му, клеветели по негов адрес, ала не могли да му навредят. Много по-голямо значение имала дискусиата между Сечени и Кошут.

Инициаторът на реформисткото движение бил уважаван мъж из цялата страна и него Кошут по-преди наричал «най-великият унгарец». От 1832 г. Сечени започнал с пренебрежение да се отнася към агитацията на Кошут, първите броеве на «Пеци Хирлап» предизвикали у него картините на революцията и катастрофата. Той хванал перото и в дискуссионната си работа «Народът на Изтока» обвинил Кошут, че с «маниера си» (с острото си перо) той «хвърля в пропастта унгареца», щом го противопоставя на Хабсбургите, които могат да го смачкат с огромната си власт. Сечени препоръчвал да се следва пътят на постепенното осъществяване на вътрешни реформи ръка заръка с виенския дворец. Кошут дал много учтив, но решителен отговор и в разгорялата се голяма дискусия всички видни дейци на опозицията, като Деак, Вешелени, Йотвъош, застанали на негова страна. Сечени не успял да формира умерена реформистка партия, напротив, в дискусията той се изолирал, изгубил много от популярността си и без да се отказва от реформистките си идеи, все повече клонял към правителството.

Унгарският държавен език и националният въпрос

В началото на 40-те години дискусиите около реформистките идеи стават все по-широки и задълбочени. Някои сесии на съсловното събрание особено силно разпалвали страстите. Така напр. преди съсловното събрание от 1843—1844 г. в повечето окръзи се проливал не само вино, а и кръв, тъй като в защита на привилегиите да не плащат данък възбудените дворяни-«цървулановци» предизвиквали диви скандали. «Да не изпусчаме извоюваната с кръв наша свобода! Няма да плащаме данък!» — това бил лозунгът на устата им, а с оловните си сопи те провалили даже кандидатурата на Ференц Деак.

В самите съсловни събрания се водела ожесточена борба и ако по много важни въпроси опозицията още нямала надмощие, идеята за реформи безспорно печелела терен. Най-значителната победа било утвърждаването през 1844 г. на унгарския държавен език във всички учреждения. Това станало кръгло 50 години след наредбата, с която император Йосиф въвел ползването на немски език. Това е победен завършек на една дълга борба, започнала с тази дребна отстъпка, че в Пещенския университет била основана катедра по унгарски език (1792). Хвърлените от Бешенеи семена, трудът на Казинци, Академията на Сечени дават

своите плодове: в законодателството, в държавната администрация, в правосъдието и образованието в Унгария се налага унгарският език вместо латинския.

Въвеждането на унгарски като държавен език било голяма крачка напред в националното развитие, но в същото време изострило взаимоотношенията между националностите. Унгария по начало била многонационална страна. След турското нашествие и преселванията през XVIII в. броят на маджарите чувствително намалял. Така че през епохата на реформите болшинството от населението се състояло от отделни националности. Според известния тогавашен статистик Елек Фениеш по-малко от 5 млн. унгарци живеели през 1842 г. в Унгария, Трансилвания и Хърватско, т. е. в Унгарското кралство, чието население по това време надхвърляло 12 млн. души. В страната живеели повече от 2 млн. румънци, 1 1/2 млн. словаци, повече от 1 млн. немци и сърби, около 1 млн. хървати и 1/2 млн. рутени.

Политиците на реформистката епоха не направили необходимите изводи от това положение. Тяхната позиция била: унгарците с кръв са завоювали тази територия и близо 1000 години са собственици на нея; с кръв са я защитили те от татарина, от турчина и следователно имат право да искат езикът на държавата да бъде унгарски, даже след време и националностите да се маджаризират. Те не взели под внимание историческото развитие на националностите освен отчасти на хърватите и още по-малко — случаите на общи действия и на общи пожертвувания. Те последователно говорели само за «една политическа нация», което националностите с пълно право третирали като обявяване на война. Сърбите, хърватите, румънците и словациите отговорили с буйно контранападение. Те използвали оръжието на самите унгарски националисти в подкрепа на пробуждащото се у тях по същото време и по същия начин национално съзнание, което се утвърждавало съответно от развитието на литературния език, от подема на културния живот. Политиците и писателите от другите националности се надпреварвали да доказват, че именно те са «първите жители», че унгарците са само пришълци. Унгарските господари с недоверие гледали на разцъфтяващата хърватска, сръбска, румънска и словашка култура в големите центрове на националностите — Загреб, Карловац, Балажфалва (дн. Блаж) и Пожон; всяка национална проява те третирали като панславистка пропаганда, дирижирана от Петербург.

Все по-неприятното отношение към националностите облагодетелствало само виенския дворец. Отдавна Хабсбургите използвали националните противоречия против унгарските претенции, прилагайки прословутия древен принцип «Разделяй и владей!». С враждебното си отношение към неунгарците унгарските политици отблъсквали другите националности, които в крайна сметка предпочитали да подкрепят Хабсбургите. Противоречията по националния въпрос стават съдбоносни, техният трагизъм през 40-те години надхвърля сянката си.

31. По това време в Унгария наред с изповядващите официалната религия имало и голям брой протестанти (калвинисти и лутерани). Римската католическа църква с помощта на държавната власт по всякакви начини се мъчела да ограничи отлива на населението от официалното вероизповедание (пред Източноправославната църква не е имало такъв проблем). Либералните делегати на съсловното събрание (даже и католиците) настоявали да се регулира със закон положението на тези, които възприемали протестантството.

Смесени бракове в тогавашен смисъл са бракове между католици и протестанти, а от края на XIX в. между евреи и християни. Католическата църква признавала само браковете, сключени пред католическия свещеник, като държала на това - и децата да бъдат католици. В съсловното събрание критикували тази едностранчивост.

32. Преди 1848 г. Унгария нямала правителство в буржоазния смисъл на думата. Образуваното в 1848 г. първо отговорно правителство наследило функциите на три институции: канцелария, камара и Наместнически съвет. В първата половина на XIX в. понятието правителство не е било строго уточнено; под това понятие преди всичко разбирали виенската канцелария, чието ръководно ядро била т. нар. камарилата (клика от няколко херцози и имперски министри). Наместническият съвет се намирал в Буда, а камарата в Пожон. За техните дела докладвала на владетеля канцеларията, която подготвяла и кралските наредби. Така шефът на канцеларията (канцеларът, канцлерът) фактически олицетворявал хабсбургската политика, олицетворявал централната власт.

Промислено развитие и Дружеството за защита

Годините на реформистката епоха бележат значително развитие и оживление в икономическия живот. Броят на занаятчиите от 88 000 в 1815 г. нараства до 1846 г. тройно — на 223 000 души. Скокообразният ръст на занаятчийското население се обуславя от разширяването на вътрешния пазар (увеличава се търсенето на промишлени стоки и покупко-продажбата на селскостопански продукти в границите на страната). Все по-широки слоеве от крепостните купували такива промишлени, главно текстилни стоки, повечето от които по-рано сами си приготвявали. Промислеността и селското стопанство по-решително се разграничават, което предполага крепостните да имат на разположение пари, т. е. да увеличат продажбата на селскостопански продукти. За това спомага освен оживеният вътрешен стокооборот също и развитието на транспорта и на външната търговия. Увеличава се външният стокооборот: износьт на селскостопански продукти (пшеница, вълна, тютюн) и отчасти експортът на вино и на рогат добитък се удвоява в разстояние на изминалите 30 години. Предприема се регулация на Долни Дунав и Тиса (това е заслуга преди всичко на инж. Пал Вашархеи и Сечени),

където започва да се развива параходният речен транспорт. В 1846 г. се открива първата унгарска жп. линия, свързваща градовете Пеща и Вац; скоро парната машина тръгва и по посока на Солнок.

По-значително през 30-те и 40-те години е развитието на промишлеността за преработка на селскостопански суровини; известен напредък бележи металната и текстилната промишленост. По това време се изграждат първите парни мелници, фабрики за спирт и захар, а също и за производство на ракия. Тогава се издигат и фабриките за селскостопански машини Рьок, Шлик, Видач, железолейрната на Абрахам Ганц. Корабостроителницата в Обуда и тухлената фабрика в Кьобаня стават големи заводи с по 1000 работници. За известно време е във възход и копринената фабрика на прочутата фирма Валеро (в сградата на днешното Министерство на отбраната). Тогава в Обуда се полагат и основите на фабрика Голдбергер.

Бързото нарастване на двойната столица Пеща и Буда е най-очевидният показател за икономическото развитие. С особено бързи темпове се изгражда и разкроява Пеща. В 1780 г. тя имала само 13 000 жители и свободно се побираща между старите стени и градски врати (Хатвани, Кечкемети, Вац). До 1848 г. тя нараснала почти 10 пъти и достигнала до 110 000 жители. Издигат се много обществени сгради (Унгарският национален музей, Окръжната палата), хотели, кооперации и с това се разтягат рамките на стария град. В Пеща се устройват най-известните тържища, тук се създават първите с голямо значение институти на унгарското кредитно снабдяване: Пещенска родна първа спестовна каса (Андраш Фай) и Търговската банка (под ръководството на Мориц Улман). Пеща се превръща в икономически и културен център на страната.

На местна почва икономическото развитие изглежда бурно, но при едно сравнение дори с Австрия веднага изпъква изостаналостта (докато в Австрия през 1840 г. на 13 души от населението един е бил ангажиран в промишлеността, то в Унгария през 1846 г. едва се пада един на 35 души!). Неблагоприятната за Унгария колонизаторска политика на Хабсбургите всячески пречела и не давала възможност на унгарската промишленост да настигне по-индустриализираните области на Австрия.

Въпросите на индустриализацията и на митническата политика не случайно все повече фигурират в изказванията на видимо безразлични към икономическите проблеми дворянски политици. Най-ясно оценявал националното значение на индустриализацията Кошут. «Политическа независимост без индустриална независимост не е нищо друго освен една илюзия» — изтъква той на страниците на «Пещи Хирлап». Като се спира на въпроса, как би могла да се преодолее вековната изостаналост, той предлага единственото разрешение: защитни мита. «Погрижете се за детето, докато стане мъж, и след това отворете бариерите за борба» — казва

той.

Кошут подпомагал делото на индустриализацията и с практически стъпки. Под влияние на неговата агитация било създадено още в 1841 г. Промишлено дружество, за председател на което той привлякъл вожда на аристократическата опозиция граф Лайош Батиани. В 1842 г. Промишленото дружество организирано първата унгарска промишлена изложба. Кошут обаче искал много повече. За да си пробие път независимата унгарска търговия, той предложил план за железопътна линия към Фиуме (Риека) и затова наблягал на лозунга: «На море, унгарци!»

Бързото и резултатно промишлено развитие предполагало въвеждането на защитни мита. Това съзнавали и окръжните делегати, когато на съсловното събрание от 1843—1844 г. поискали да утвърдят такъв закон. Виенският дворец най-решително се противопоставил на това. Тогава родолюбците създават Дружество за защита.

Пряката задача на Дружеството за защита се заключавала в това да се осигури пазар на унгарската промишленост с обществено движение. Ако не може да се сложи митническа бариера на границите на страната, всеки да направи това на прага на собствения си дом. Членовете на Дружеството за защита си дали честна дума, че ще купуват само унгарски промишлени стоки, даже ако те са по-скъпи и не толкова доброкачествени като западните. Член на Дружеството за защита можел да стане всеки независимо от това, дали е дворянин, или не е. Движението се разширило толкова бързо, че скоро дружеството открива 146 провинциални филиала.

Ново контранападение на Виенския дворец

След първото реформистко съсловно събрание от 1832—1836 г. виенският дворец се опитал с политически процеси да предотврати разгръщащото се реформистко движение, но под натиска на общественото мнение в 1840 г. изменя тактиката си. Политическите затворници били освободени и дворецът си давал вид, че и той е привърженик на умерените реформи. При тези условия опозиционното реформистко движение се разгръща още по-бързо. Метерних бил на мнение, че «Унгария е в преддверието на революция» и «правителството е загубило моралната си сила». Виена предприема ново контранападение.

Най-напред тя се опитва да отнеме очарователното перо от ръцете на Кошут. По нареждане на двореца Ландерер поверява на друго лице редакцията на «Пеши Хирлап». Правителството тайно се надявало, че страхът от материални затруднения ще принуди опасния човек да се яви в негова услуга. Самият Метерних се опитал да го привлече, но без резултат. Отговорът на Кошут бил кратък и недвусмислен: «Може да гладувам, но няма да се продам!» Нищо не било в състояние да го

разколебае: «Ако няма вестник, то има уста, които още не са запушени, и ръце, които още не са вързани.» Всичките си сили той посвещава на Дружеството за защита, на което е директор и главен двигател.

Дружеството за защита причинявало много грижи на Виена. Наистина скоро става ясно, че то не може да постигне никакви особени икономически резултати, тъй като, казано с думите на Кошут, «от тропане с крак» не може да се създава индустрия, обаче политическото му значение много повече безпокояло метерниховци. На Дружеството за защита с пълно право започнали да гледат като на опозиционна партия с национално значение. Опозицията и без това държала важни позиции в ръцете си — болшинството на окръзите. Това на практика означавало, че правителството само отчасти е господар на страната. За него става жизнен въпросът отново да овладее окръзите, станали крепости на опозиционната партия.

Акцията на виенския дворец и този път била свързана с промени в състава на администрацията. С действителното ръководство на политическия живот Виена натоварила двама млади аристократи — канцлера граф Гьорг Апони и трансилванския канцлер барон Шаму Йошика. Апони и Йошика се опитали с двоен удар да вземат надмощие: преди всичко отбелязали на знамето си неизбежните реформи, а в окръзите, чиито главни управители не смятали за достатъчно енергични, изпратили администратори.

Администраторите били възнаграждавани щедро и направо от Виена, тъй като очаквали от тях да обезпечат болшинство за правителството в поверените им окръзи. Те били обикновено заможни земевладелци от съответния окръг, които се постарали да осъществят задачата си с огън и желязо. Те подкупвали, заплашвали хората, окръжните събрания свиквали само в удобен за правителствената партия момент, а непослушните окръжни събрания разтуряли с помощта на войската. В окръг Бихар напр. Лайош Тиса се опълчил против опозицията с щиковете на войската и с въоръжени окръжни жандарми. И след всичко това правителството започнало процес против водачите на опозицията!

Предприетата от правителството офанзива не останала без последствие. Вешелени в 1846 г. много песимистично оценява съотношението на силите: «Ние не разполагаме вече с болшинство в двете родини» (в Унгария и Трансилвания) — писал той на Кошут. Временните си успехи правителствената партия се опитала да затвърди с официалното основаване в края на 1846 г. на Консервативна партия. Програмата на тази нова партия не била открито реакционна — иначе изобщо не е могла да се яви пред обществото. Консерваторите подчертават общността с Австрия и под лозунга «С разсъдък да напредваме!» прикриват стремежите за запазване на стария режим.

Образуването на опозиционната партия и революционните демократи

Опозицията трябвало да поеме хвърлената ръкавица. Главно Кошут положил много усилия да обедини в един лагер опозиционерите с различни възгледи. Опозицията в същност поддържала обща позиция по въпроса за независимостта, но имала различни мнения по отношение на вътрешните реформи и главно по отношение на темпа и начина на тяхното осъществяване. По-заможните средни земевладелци от дясното крило искали по-умерени реформи и търсели възможности за взаимодействие с Хабсбургите. Те смятали за свои вождове Деак и Мориц Сенткираи. Възглавяваното от Кошут ляво крило било по-радикално в разрешаването на въпросите както за независимостта, така и за крепостничеството. Третата насока представял Йотвъош. С привържениците си той остро нападал окръжната система, която наистина била гнездо на злоупотребления и своеволия (но в същото време и крепост на опозицията).

Деак, когото неединодушният и многоцветен опозиционен лагер смятал за свой вожд, не се решил да обяви по-решителна програма, за да не отблъсне някои привърженици. В това отношение възгледите на Кошут били категорични: «Да бъдем макар и малка армия, но решителна... Да бъдем като крилете на орел, които не се отделят от тялото му, а само се простират встрани!» Партията да се свързва тясно с нацията, като я тласка по посока на прогреса!

Времето бързо подложило на проверка дискусиата. Образуването на правителствената партия увеличило политическото напрежение. Цялата страна била обхваната от бедствия. През 1846—1848 г. се ширели епидемии; имало хиляди смъртни случаи, особено в областите с по-суров климат. През 1846 г. в съседна Галиция избухнало селско въстание, което било потопено в кръв. Против борещите се за независимостта си полски земевладелци виенският дворец вдигнал подвластните им украински селяни. «На европейския небосклон, писал Кошут, се появили признаци, които не бива да игнорираме. Да вървим, защото иначе ще ни тикат да вървим!»

През пролетта на 1847 г. най-сетне се създава под ръководството на Батиани и Деак единна опозиционна партия. Програмата ѝ обобщавала т. нар. Опозиционна прокламация, с която между другото се иска освобождаване на крепостните, общо носене на тегобите, народно представителство и равноправие пред съда. Относно осъществяването на тази епохална програма обаче прокламацията оставя неизяснени много неща. Най-прогресивните дворянски политици със своето сърце и притиснати от събитията, с половин уста поставяли въпроса за изменение на съществуващия обществен ред.

Най-последователните привърженици на прогреса, разбира се, произхождали не от

средите на дворянските политици. На бъдещето гледали с проникновение онези, които не били обвързани със стария свят: млади писатели, студенти, начинаещи интелегенти, за които били тесни рамките на феодализма. Най- знаменитите им представители — Петъофи, Йокай, Вашвари — подкрепяли опозицията и същевременно често недоволствали от нея и остро я критикували. «Млада Унгария», както ги наричали противниците и доброжелателите им, «не иска вечно да кърпи цървулите на родината, та да бъде кръпка до кръпка, а иска да я види изцяло в нова премяна».

Редом с младежите революционни демократи, закърмени с идеите на Френската революция и мечтаещи за световна революция, се откроява и фигурата на първия политик на селячеството Михай Танчич, чийто глас намира отзвук в цялата страна. Този син на останал без имот стопанин от Ачтесер изминал много трънливи пътища: изпълнявал ангария на земята на господаря си и щом надзирателят го ударил с бич, оставил плуга и станал тъкач; 24-годишен, седнал на ученическата скамейка да се учи, а впоследствие станал помощник-учител; пешком и без никакви средства обиколил половината Европа. След това започнал да пише и тъй като цензурата не разрешавала книгите му да излизат в родината, той ги отпечатвал в чужбина и тайно ги прасал в страната. Мизерия, гонения, затвор — нищо не било в състояние да сломи духа му. Танчич останал непоклонимо верен син на класата си: «Аз лично никога не съм се срамувал от това, че съм селяк, син на крепостен селянин. Да се срамува тоз, който не изпълнява длъжността си към родината, който безделничи и живее от потта на сънародниците си.» Най-известните му трудове («Народна книга», «Глас народен — глас божи») били посветени на идеята за освобождаване на крепостните без откуп. Позицията си той мотивирал така: «Ангарийната земя (крепостническият парцел) и без това е наша, защото ние я обработваме, а само чрез труд може да се докаже правото на собственост..., естествено земята принадлежи на този, който я обработва.»

Последното съсловно събрание (1847-1848 г.)

Очертаването на политическите фронтове, образуването на двете партии — консервативната и опозиционната — изостря извънредно много борбата в изборите за съсловно събрание през 1847 г. Политиците не жалели парите и виното за подкуп. Особено значение придобили изборите в Пещенски окръг, където Кошут се кандидатираше като представител на опозицията. Под лозунга «Който и да е, но някой друг» правителството правело всичко възможно да бъде избран друг опозиционер. Напразно обаче обединили усилията си канцлерът, калочският кардинал, епископът от Вац и администраторът на окръг Пеща. Кошут станал един от представителите на «ръководещия окръг».

В изборната борба участвал и Сечени. В листовката си под заглавие «Политически

програмни фрагменти» той остро обвинявал Кошут, който според него бил «върховният главатар на една избухваща революция». Сечени се боял от това; страхувал се за нацията и затова искал да обуздае стремежите на Кошут. С тази цел кандидатствал за окръжен представител, но в собствения си окръг Шопрон се провалил; избрали го в съседния окръг Мошон и той влязъл в долната камара.

Опозиционната партия можела да разчита на успехи само при положение, че запази незначителното си болшинство в долната камара и крехкото си единство. Кошут, който поради отсъствието на Деак станал водач на опозицията, насочил главния огън против режима на администраторите и против абсолютистичните стремежи на правителството. Апони и обкръжаващите го още при първото гласуване останали малцинство, макар че обещали известни реформи и накарали краля — за пръв път при царуването на Хабсбургите — да се изкаже на унгарски. Долната камара осъдила правителството. Във Виена вече се гласели да разтурят съсловното събрание, когато станало ясно, че опозицията по отношение на реформите далеч още не е готова за последната стъпка и че вътрешното единство на опозиционната партия не е ненаруσιμο. Долната камара само изпратила комисия, която да обсъди начина на откупването. Вместо да узакони общо носене на тегобите, събранието се задоволило да приеме окръжния (домашния) данък. Десните политици на опозиционната партия не във всичко подкрепяли Кошут. Те му завидвали и се страхували от революционността му. Събранието от 1847—1848 г. може би нямало да бъде последното «съсловно», последното с феодален характер събрание, ако през пролетта на 1848 г. из Европа не бе започнала да мете революцията.

РЕВОЛЮЦИЈАТА И ОСВОБОДИТЕЛНАТА БОРБА ПРЕЗ 1848—1849 г.

Мартенската революция

Отдавна зреещата революция избухнала пак в Париж. Вечерта на 23. II. 1848 г. гръмнал първият залп, а на другия ден вече горял тронът на Луи Филип и Франция станала революционна република. Вълната на революцията неудържимо се разширявала. И в съседните малки германски държавици студентите, работниците, недоволните дребни собственици също демонстрирали, а уплашените владетели се надпреварвали да правят отстъпки. Те изгонвали министрите на абсолютизма и дарявали на своите «любими» народи конституция и парламентарно правителство.

Вестите за парижките събития предизвикали ужас във Виена, макар че там и не подозирали, че революцията може да засегне Хабсбургската империя. Кошут веднага предчувствал голямата възможност и още на 3 март предложил на

съсловното събрание програмна декларация, с която искал конституция за цялата Хабсбургска империя, отговорно национално правителство за Унгария, освобождаване на крепостните, основни буржоазни реформи за потиснатите класи. Дворецът направил тактически стъпки, търсейки възможности за отказ, докато последвал неочакваният удар. На 13. III. 1848 г. във Виена избухнала революцията. Метерних се принудил да избяга, системата на Свещения съюз окончателно се провалила.

От искрата на Виенската революция пламнала и Унгария. Вечерта на 14. III. 1848 г., когато от пристигнал в Пеща виенски параход се получила голямата новина, настроението на младежта Петьофи изразил с думите: «Ето бурята на революцията тук, тя бушува в близкото съседство. И ние да се колебаем? Не! Ще действаме... Трябва, да се действа, и то веднага, още утре..., в други ден може би ще е вече късно...»

Сутринта на 15 март от кафенето Пилвакс тръгнала ентузиазизираната група на младите под ръководството на Петьофи, Вашвари и Йокай. Програмата си те оповестили в 12 точки, а Петьофи дал израз на чувствата им в «Национална песен». Към малката им група първоначално се присъединили студентите, а после и пещенските дребни собственици и селяни, тръгнали на пазар по случай празника на св. Йосиф. Ентузиазизираната маса най-напред се насочила към печатницата на Лапдерер (на сегашната ул. Лайош Кошут в Будапеща), където на конфискуваните «в името на народа» печатарски машини били отпечатани първите произведения на свободния печат — «Национална песен» и «12-те точки». На следобедния голям митинг пред Националния музей въпреки силния мартенски дъжд присъствали около 10 000 души. Пещенската революция става непредотвратима. Следобед на същия ден и градският съвет се присъединява към нея, като в сградата му се настанява ръководният орган на революцията — Комитетът на обществената безопасност (или Изборен комитет за обществена сигурност).

В Буда господата от Наместническият съвет, разчитайки на седемхилядния гарнизон, замисляли терористични акции и още обмисляли дали «би било целесъобразно» да задържат по-непокойните, когато с развети знамена 20 000 граждани се явили пред вратите им. «Негово високо превъзходителство Наместническият съвет беше блед, благоволяваше да трепери и след петминутно съвещание се съгласи с всичко» — записал в дневника си Петьофи вечерта на щастливия 15 март. Войската слага оръжието си при нозе, отменена е цензурата и политическите затворници са пуснати на свобода. Задържаният предната година Танчич също бил освободен. На Танчич било устроено истинско триумфално шествие при пристигането му в Пеща, където вечерта Националният театър представил историческата драма «Банк Бан».

Междувременно известието за Виенската революция стигнало и в Пожон. Това

дало нова насока на развиващите се с драматична бързина събития. Аристократите веднага се укротили и се присъединили към исканията на Кошут от 3. III. 1848 г. Решено било на 15 март внушителна делегация да занесе прошение във Виена. Кошут е имал пълно право, като е отбелязал по-късно, че на 15. III. 1848 г. в гордия императорски град на Хабсбургите сам той е бил господар на положението. Народът, преживял първите щастливи минути на свободата, го приел с безкраен ентузиазъм, пътят му навред бил истинско триумфално шествие.

Виенският дворец бил поставен пред деликатен избор: или да отстъпи, или да използва открито насилие. Държавният съвет предпочитал последното, обаче за това нямало нито достатъчно пари, нито необходимото количество войска. Междувременно долетявали известия за Пещенската революция и в нестабилното си положение виенският дворец намерил за по-добре да посочи за унгарски министър-председател Лайош Батиани и да приеме исканията на съсловното събрание.

Раждането на законите от 1848 г.

В Пеща и Буда още отеквал призивът «На крак, маджари!», когато под неотразимото влияние на европейските революции пожонското съсловно събрание започнало законодателната си работа. Уважаемите делегати и съсловия — така се обръщали ораторите към присъстващите — били направо омагьосани от големите събития. Почти им се струвало като насън това: Метерних свален, в Италия, а даже и в Прусия победила революцията. И което най-пряко ги засягало — в Пеща и в провинцията «избухнала свободата», долитали невероятни вести и за това, че на полето Ракош отново се събрали десетки хиляди селяни на Дожа. Това подтиквало представителите да действат по-енергично. Те заседавали почти денонощно и за няколко часа оформили и утвърдили такива сложни закони, върху които по-рано в продължение на десетилетия безрезултатно дискутирали.

На 18 март «в първата уплаха» — както се изразил надорът Ищван — освободили крепостните. Съсловното събрание в късни вечерни часове утвърдило законопроект за отменяне на ангарията и девятъка за вечни времена. Църквата също се отказала от попския десятък, макар че, както отбелязал един очевидец, на лицата на висшите духовници «се четеше мъка поради раздялата им с голяма част от техните доходи, раздяла, която диктуваше страхът пред духа на революцията». Истината е, че и значителна част от благородничеството се съгласява от немай-къде с освобождаване на крепостните. В момента обаче с дирижиран от Кошут темп били утвърждавани един след друг законопроектите за общо носене на тегобите, за обединяване с Трансилвания, за свобода на печата, за ново народно представителство, за равноправие пред съда и пр.

В края на март виенският дворец сметнал, че е дошло времето за първото контрареволуционно, нападение. Кралят наредил на съсловното събрание да отложи освобождаването на крепостните, а отговорното унгарско правителство да се откаже от двете най-важни министерства — на финансите и военното, в полза на виенския кабинет. Тази стъпка обаче се оказала прибързана. Съсловното събрание отказало да изпълни кралските наредби, не дало да се отнеме действителната власт на министерствата. Тежката дума в случая, разбира се, имала Пеща.

Ръководният орган на Пещенската революция — Изборният комитет за обществена сигурност, като научил последните вести, дигнал масите на протестни митинги. «Измамиха ни във Виена! Не ни трябва немско правителство! Да живее републиката!» — това били лозунгите на демонстрантите. «Разбушува се морето, морето на народите» — писал Петьофи в тези дни, а предупреждението в заключителните стихове

Да! Корабът платната
разтваря над водата,
но той е пак под нейна власт!

разбрали и привържениците на реакционната управа. Ерцхерцогът надор и командващият войската с отчаяние писали до Виена: «Ако в разстояние на два-три дни не последва благополучно разрешение, особено по въпроса за финансовото и военното министерство, Унгария е загубена за династията.» Пред решителната съпротива Виена отстъпва. Фердинанд V утвърждава законите за министерствата, за освобождаване на крепостните и след няколко дни заедно с престолонаследника Франц Йосиф пристига в Пожон. Последното съсловно събрание завършва своята сесия и на 11. IV. 1848 г. сред небивали тържества кралят утвърждава законите.

Законникът от 1848 г. не е безупречен. Създателите му дворяни не са мислели да дават земя на обезземлените крепостни селяни, на безимотните ратаи. Те не са и помислили за националностите и не са уредили взаимоотношенията на страната с Хабсбургите. Въпреки това неопределимо е значението на законите от 1848 г. Освободени са милиони крепостни, на унгарците се предоставя правото да имат свое правителство. След дълги векове са отменени с един замах ангарията, девятъкът, господарските съдилища. Законите от 1848 г. в същност ликвидирали феодалния строй и отворили пътя за капиталистическото развитие на Унгария.

Правителството на Батиани (април—септември 1848 г.)

На 14 април правителството преместило седалището си от Пожон в Пеща. На параходната станция се люшкала десетхилядна маса, а ораторът бил един от героите на революционните дни — Пал Вашвари. В речта си той напомнил за избора на крал Матиаш и обърнал внимание на правителството, че фактически и неговата длъжност се регистрира от народа. Следователно «отсега нататък в този

град думата «власт» да произнася само този, който говори от името на народа»!

Правителството, което поело властта благодарение на Мартенската революция, включвало в състава си все известни и популярни политици на епохата. Граф Лайош Батиани станал министър-председател, Берталан Семере—министър на вътрешните работи, Ференц Деак — министър на правосъдието, барон Йозеф Йотвъош — министър на просветата и вероизповеданието, Габор Клаузал — министър на земеделието и промишлеността. В състава на правителството освен известните ръководители на опозицията влиза и граф Ишван Сечени, който поема министерството на транспорта и няколко седмици е обхванат от истински ентузиазъм и вяра в бъдещето. Най-богатият земевладелец на страната херцог Пал Естерхази станал министър на външните работи, «министър около личността на краля». За министър на военното дело след немалко търсене бил назначен полковник Лазар Месарош. Министерството на финансите било поверено на най-революционната личност в правителството, на Кошут (на Виена и даже на Батиани това не е било по сърце, но те не са могли да пренебрегнат народното настроение; те го натоварили с финансовото дело, понеже смятали, че така може «да вреди» най-малко).

В момента на приемането на властта първото отговорно правителство било в извънредно трудно положение. То не разполагало нито с пари, нито с армия, нито с достатъчно опит, не съществувала още изградена държавна власт. Страната горяла в революционна треска и целият свят бил обхванат от смутове. При такива условия трябвало да започне прилагането на законите от 1848 г. Изходът Батиани търсел в близкото сътрудничество с виенския дворец и в обуздаването на революционните сили.

На места той прибягвал до помощта на войската, за да въдворява ред сред недоволните селяни, които вземали обратно мерите и отнетата им от земевладелците орна земя по време на разпределянето на парцелите, даже тук-там се опитали да си поделят и господарската земя. С енергични мерки Батиани потушил движението на миньорите и демонстриралите против цеховата система калфи и чираци. Той искал да укрепил мартенските закони и решително бил против по-нататъшното развитие на революцията.

Спрямо движението на националностите обаче правителството се оказва все по-безсилно. Хърватите, сърбите, румънците не се задоволявали със завоеванията на Мартенската революция, те искали отделни национални права, даже националните области поискали автономия в една или друга форма и степен. И понеже унгарското правителство изобщо отказвало да изпълнява техните искания—и оправдани, и неоправданите хванали оръжието. Превърнало се в печална действителност това, което в дните на Мартенската революция Кошут казал на един сръбски политик: «Тогава участта ни ще решава сабята!» В началото

на лятото в Южна Унгария избухнало сръбско въстание и все по-открито се заканвал Йелачич — банът на хърватите. В това тежко положение правителството Батиани още по-малко е можело да разчита на съдействие от страна на виенския дворец, особено като се има пред вид и това, че вълната на европейските революции започнала да стихва. Външно пред обществеността дворецът осъждал напр. непослушанието на Йелачич, обаче тайно го насърчавал за по-нататъшни приготовления и го снабдявал с пари и оръжие. Все повече ставало ясно, че дворецът се готви да използва националните движения за потушаване на унгарската революция.

В началото на юли, в усложняващото се от ден на ден политическо положение се събрало първото народно представително национално събрание, в избирането на което за пръв път в унгарската история могли да вземат участие и неблагогородници. Разбира се, представителите почти без изключение произхождали от средноземевладелското дворянство, а кандидатурите на Арани и Петьофи пропаднали. Така голямото болшинство станало послушен крепител на правителството. Малобройната левица представляли знатните общественици Михай Танчич, Мор Перцел, Ласло Мадарас, Ласло Телеки.

Националното събрание можело да разчита само на подготовката за въоръжена защита. На 11. VII. 1848 г. се наложило Кошут да иска от името на правителството 200 000 новобранци и 42 млн. форинта кредит. Пребледнял от прекарана болест, Кошут се изкачил на трибуната и произнесъл една от най-знаменитите речи в своя живот:

«Господа! Задъхва ме шеметното величие на момента, в който излизам на трибуната, за да Ви призова — спасете Родината! Обхваща ме чувството, че бог ми е връчил тарогато (кларинет), което ще възкреси мъртвите и ще ги потопи във вечната смърт, ако те се окажат грешни или слаби, а ако има в тях жизнена сила, ще ги събуди за вечен живот. Господа! Така и нацията сега се намира в ръцете Ви; нейния живот бог е предоставил на Вас, на Вашето решение!» Кошут така внушително обрисувал пред очите на представителите надвисналата опасност, че обаянието на речта, величието на момента ги пленява. Пръв се изправил политическият противник на Кошут — Пал Нияри, вдигнал десницата си за клетва и само след няколко секунди залата прогърмяла от ентузиазираните възгласи: «Ще дадем! Ще дадем!» Трогнат до сълзи, ораторът завършил речта си така: «Това ми беше на устата, но Вие станайте; и аз навеждам доземи глава пред величието на нацията! И казвам — Унгария ще оцелее дори пред портите на ада, ако изявеното тук родолюбие и всеотдайност се излее в дела!»

Септемврийският преврат

Развоят на събитията в края на лятото наложил на унгарската нация съдбоносни решения. Още през лятото на 1848 г. контрареволуцията преминала в нападение. Ген. Каваигнац с картечен огън потушил работническото въстание в Париж, херцог Виндишгрец с войска смазал Пражкото въстание, а в средата на август старият маршал Радецки влязъл в Милано. И тъй като наоколо се разширявал теренът на контрареволуцията, особено след потушаването на италианската, австрийската и чешката революция, пред Хабсбургите нямало вече особени препятствия, за да обърнат всичките си сили против унгарската революция. Като първа стъпка те отново настояли Унгария да се откаже от самостоятелно финансово и военно дело, да се лиши от самозащита след избухналия сърбохърватски метеж.

Батиани и Деак, макар и с цената на големи отстъпки, искали да избягнат откритото сблъскване. В края на август те побързали да посетят Виена, обаче там дори не ги приели: дворецът искал да напада, а не да води преговори. За целта той използвал Йелачич, този потънал в дългове барон, полковник на граничарите, който с помощта на най-реакционната дворцова клика през 1848 г. заел стола на хърватските банове. Той се противопоставил на унгарското правителство и още през лятото разположил край Драва значителните военни сили на Хърватско. Кралят, който през юни бил принуден да го помъри, сега открито му казал: «Действайте и занаят за благоденствието на цялата монархия!» Така Виена развързала ръцете на Йелачич.

Кошут съвсем ясно преценил положението: политиката на законност е фалирала, резултатите на революцията могат да се спасят само с революционни мерки. И той не се поколебал. Помощ му оказал пешенският народ, на негова страна застанало и Националното събрание. Той издава наредба за мобилизация и за отпечатването на нови банкноти от по 5 форинта, понеже за война трябват войници и пари.

Всичко това било направено в последния момент. На 11 септември Йелачич с около 40 000 войници преминал границата. Изпратената насреща му армия била значително по-малобройна, а командирите ѝ били предатели. Нито граф Адам Телеки, нито назначените след него лица били склонни да се съпротивяват. Те отстъпвали. Достигнал Балатон, Йелачич се насочил към столицата и бил толкова сигурен в успеха си, че офицерите му смятали от 1 октомври нататък да получават писмата си в Пеща.

Признаците за провал се увеличават. Правителството си дава оставката, Батиани се опитва да образува ново правителство, ала виенският дворец не го подкрепя. Сечени изпада в депресия и измъчван от вътрешни тревоги, прави опит за самоубийство. Деак и Клаузал се оттеглят на заден план, Йотвъш напуска страната. У тях, а също и у мнозина други угасва вярата, надделява униетието. Мнозина аристократи и буржоа бягат уплашени и гледат да отърват колкото се може повече от богатствата, от ценностите си.

След като правителството подало оставка, а надорът ерцхерцог Ищван избягал във Виена, изпълнителната власт преминала в ръцете на Националния комитет за защита на родината, избран от Националното събрание. Националният комитет за защита на родината представлявал революционно правителство. Пълномощията си той получил не от краля, а от народно-представителното Национално събрание и действал не съобразно със законите, а според нуждата. Председател на революционното правителство станал неуморимият Лайош Кошут, който с необикновена деловитост организирал съпротивата. По негови указания населението на столицата се приготвяло за отбрана, служещите в императорските полкове унгарски войници късали жълточерните гайтани, слагали червени вместо тях и влизали в редовете на защитниците на родината. Кошут призовал и служещите в чужбина войници да се завърнат: «Родината е в смъртна опасност! Който има унгарско сърце, да се яви в родината си!» След това той тръгнал на обиколка из Голямата унгарска равнина да вербува бойци. Главните му седалища били градовете Цеглед, Кечкемет и Сегед. След пламенните му речи хиляди и хиляди мъже се отправяли за военните лагери. В Сегед Кошут е могъл с пълно основание да каже: «Този народ за мене е толкова велик, че ако въстава и се сплотява, може със силните си ръце да удържи даже и пропадащите с трясък небесни сводове.»

През септември 1848 г. унгарската нация вместо продажничеството избра съпротивата. По повод на това Маркс пише на страниците на «Нов рейнски вестник»: «От дълго време ние срещаме за пръв път истински революционен характер, човек, който има смелостта от името на народа си да хвърли ръкавицата за отчаяна борба, човек, който за нацията си е едновременно и Дантон, и Карно (ентусиазиращ политик и военен организатор, б. а. — М. У.) — Лайош Кошут.»

Победа над Йелачич и Виенската революция

Докато генералите предатели без борба давали път на Йелачич, селяните отвъд Дунав с коси и мотики се съпротивявали на врага, който изгарял селата им, разпръсквал добитъка им. Затворените военни колони те не могли да нападат, обаче по-малочислените мародерстващи и изоставащите части своевременно унищожавали. Те заловили пощата на Йелачич, изпратените му бойни припаси и постоянно затруднявали снабдяването му. Първата атака на контрареволуцията стигнала връхната си точка в последните дни на септември. Йелачич завзел гр. Секешфехервар, а в столицата пристигнал в цивилни дрехи граф Ламберг, генерал-лейтенант, назначен от виенския дворец за главнокомандуващ на всички военни сили, намиращи се в Унгария. Ламберг смятал да води преговори за потушаване на революцията, но на 28 септември демонстриращите маси го познали на понтонния мост, хванали го и на място го смазали от бой. На другия ден

Йелачич бил горчиво разочарован.

На 29 септември в местностите Пакозд и Шукоро край ез. Веленце Йелачич претърпял поражение. С революционна решителност унгарската армия излизала срещу двойно по-многочислени сили, побеждавала ги и непрекъснато увеличавала редиците си. Йелачич, който само няколко дни преди това не бил съгласен да води преговори даже с надора ерцхерцог, сега поискал тридневно примирие. По време на примирието военните части трябвало да останат неизменно на позициите си, ала под закрилата на нощта уплашеният бан избягали «с едно странично движение» край Мор и Гьор се измъкнал, подтиквайки с шашката уморените и обезсърчените си войници да бързат.

Изгонването на Йелачич се допълва от блестящите победи на герилите. В гр. Секешфехервар партизаните на 48-та година с 28 пушки успели да пленят 1500 изостанали назад войници на бана. Край селището Озора в окръг Толна била извоювана още по-знаменита победа. Опълченците от окръга обкръжили напълно десетхилядната странична защита на Йелачич. Когато обръчът бил подсилен и с войскови части на Мор Перцел и Артур Гьоргей, генерал Рот, макар и със срам, сложил оръжието и се принудил да приеме безусловна капитулация.

Вестта за поражението на Йелачич внесла голямо смущение във виенския бург (кралския замък), който с трескава бързина започнал да събира силите си за потушаване на освободителната борба на унгарците. Военният министър граф Латур започнал подготовката на координирано нападение. В същото време победата над Йелачич предизвикала голям ентузиазъм сред виенските демократи, които разбрали, че сега става дума и за тяхната съдба. «Дръж се, Виена, и гледай Унгария: ако тя победи, побеждаваш и ти, ако Унгария пада, с това настъпва и твоят последен час!» — писал един революционен вестник на 4. X. 1848 г. Другата, революционната Виена, наистина не останала безучастна. Изпратените на 6 октомври в подкрепа на бягащия Йелачич батальони отказали да се подчиняват, присъединили се към виенския народ и изгонили от града преданата на императора войска. Те извадили от скривалището на обсаденото военно министерство треперещия Латур и на място го обесили на стълба на една улична лампа. Дворецът спешно изоставил столицата и се преместил в моравския град Олмюц (Оломоуц). Във Виена отново победила революцията.

За взаимодействие на двете революции се открила прекрасна възможност. Унгарската армия, която преследвала Йелачич обаче, спряла на границата. Политиците се колебаели, не искали да пренебрегнат «законността». Те чакали поканата на виенския парламент. Междувременно 80 000 войници образували смъртоносен обръч около революционния град. И когато най-после, след като се намесва и Кошут, унгарската армия решила да напада, било вече късно. На 30 октомври при Швехат унгарците претърпели поражение срещу няколко пъти по-

многочислени сили, а на другия ден и последната виенска барикада паднала в ръцете на Виндишгрец.

Втората атака на контрареволуцията

«Виена, пише Енгелс, е предната позиция на унгарската независимост и след падането на Виена нищо не може да задържи напредването на императорските части против Унгария.» Било въпрос само на време, докато потегли с нова армия — този път не хърватският бан, а самият Виндишгрец — главнокомандващият императорската армия.

Националният комитет за защита на родината под ръководството на Кошут започва огромна организаторска работа. Най-важното било да се организира армията, в редовете на която прииждали бойци от цялата страна. Опразвали се висшите школи, учащи се и студенти ставали войници, препасвали саби и повечето от интелектуалците. Ядрото на армията все пак съставлявали селяните и занаятчиите. Зараждащата се унгарска работническа класа поела относително най-големия дял в защита на родината. Повечето от работниците били ангажирани в техническите части. В страната се завръщали и онези войници, които били разпръснати из другите страни на империята, прииждали и доброволци революционери от чужбина, които с участието си в революцията допринасяли за свободата и на родната си страна. Най-внушителен бил броят на поляците, но имало и много австрийци, италианци, а също и немци, французи и турци. Революционната армия била организирана само за няколко месеца: докато в средата на септември броят на батальоните бил 14, в средата на декември той нараснал на 64.

Подготовката за отбрана се водела при изключително тежки условия. Хабсбургите изолирали напълно страната. Едва съществувала промишленост, а оръжие даже срещу злато не могло да се купи. При това пламнали почти всички гранични области. Особено кървави и отчаяни борби се захванали в Южна Унгария със сръбските метежници, в Трансилвания — с румънските граничари и със словашките въстаници в областта между Морва и Ваг. Подтиквани от виенския дворец, повечето от националностите се опълчили срещу унгарската революция и само малцина останали на нейна страна. Но и с това не свършват бедите: не всички слоеве и прослойки на унгарското общество били готови за отбрана на родината. В Националното събрание се образувала Партия на мира, която търсела възможност за «честно» споразумение с Хабсбургите. Намирали се и мнозина предатели и разпространители на неверни слухове. Особено много «вътрешни гадове» — по думите на Петьофи — имало в редовете на висшето духовенство, на аристокрацията, на старите правителствени чиновници и бивши офицери. Те с нетърпение чакали нападението на Виндишгрец.

Кошут се надявал, че за голямото нападение ще дойде ред чак напролет, обаче Хабсбургите бързали. Те реорганизирали, отново прегруппирали военните си сили и тъй като Фердинанд V много се ангажирал в дните на революцията, камарилата го принудила да се откаже от трона. Така на 2. XII. 1848 г. на мястото на полунормалния крал бил коронясан младият 18-годишен Франц Йосиф, който не закъснял да издаде заповедта за нападение. На 13 декември херцог Виндишгрец с 50 000 добре обучени и въоръжени войници прекосил р. Лайта.

Съотношението на военните сили било неблагоприятно. Срещу Виндишгрец била т. нар. Горна дунавска армия, която наброявала 25 000 души, и то повечето новобранци. Неин главнокомандуващ бил генерал Артур Гьоргеи, един от най-много споменаваните и от най-проблематичните функционери в борбата за свобода.

Гьоргеи е роден в 1818 г. Той е син на разорило се заможено семейство от окръг Сепеш. Готвил се за офицер, но немного след като положил офицерска клетва, напуснал армията. Докато уреждал стопанството на свои роднини, изучавал химия и аспирал да получи катедра в Пещенския университет. Гьоргеи се включил в освободителната борба още от нейното начало и бързо се отличил с пълководческите си дарби. Той взел участие в победата при Озора, а като комендант на остров Чепел не се поколебал да обеси като предател на родината граф Йодьон Зичи, който разпространявал позиви на Йелачич. Щом научил за Гьоргеи, Кошут го привлякъл в главния щаб и след Швехат го назначил за командир на най-голямата и най-важната част. Така на 30-годишна възраст някогашният императорски лейтенант станал генерал.

Гьоргеи обаче скоро влязъл в разрез с Кошут. При нападението на Виндишгрец той се стремил само да запази войсковите си части и се оттеглял без всякаква съпротива. Само след две седмици императорският главнокомандуващ наближил столицата. Тогава Мор Перцел, който изтеглил армията си от Драва и се притекъл на помощ на Гьоргеи, в местността Мор претърпял тежко поражение. С това Западна Унгария била загубена, едва било възможно да се задържи революционната столица, положението станало много критично.

В последния ден на годината Националното събрание трябвало да решава въпроси от съдбоносен характер. На закритото заседание Партията на мира предложила в същност капитулация. На откритото заседание обаче присъствали и пещенци, които изпълнили галериите, а останалите навън под прозорците скандирали името на Кошут. В такава атмосфера единодушно било решено Националното събрание и Комитетът за защита на родината да се преместят в Дебрецен и борбата да продължи. «Колкото са по-трудни моментите, толкова повече е необходимо да се действа за благо на родината» — казал Кошут.

Големите трудности и насърчаващите победи през зимата на 1848—1849 г.

Осъществяването на приетите от Националното събрание решения било свързано с невероятно големи трудности. В страхотен мраз се извършва евакуацията на столицата. По жп. линия Пеща—Солнок, която можела да транспортира незначителен товар, и с безброй каруци били евакуирани правителствените учреждения и военните заводи. Депутатите обаче не бързали към Дебрецен. Мнозина даже направо се оттеглили. Деак се прибрал в именията си, а председателят на Националното събрание Пазманди преминал в лагера на врага. В Пеща се разпореждал Виндишгрец — «лицето на императора», комуто не липсвали поклонници. Мнозина аристократи приели длъжността императорски комисари, а в първите дни на януари унгарското епископско тяло начело с кардинала засвидетелствало безусловната си вяност към Франц Йосиф. В специално окръжно то зовяло към покорност вярващите, защото «законната власт принадлежи само на краля и само кралската власт разполага с благословията на църквата».

Виенският дворец вече бил сигурен в победата си. Виндишгрец не се съгласил да води преговори с делегацията на Националното събрание. Приел я само като частно лице, за да ѝ съобщи накратко, че е възможно само едно решение — безусловна капитулация. Херцогът обаче заедно с господарите си и този път не познал. В столицата на освободителната борба, в Дебрецен, Кошут успял да укрепи политическата власт. Наистина от 801 членове на горната камара до март се събрали едва 28 души, но долната камара на Националното събрание още в средата на януари започнала да функционира, а Комитетът за защита на родината, опирайки се на окръзите отвъд Дунав, започнал да подготвя контранападението. След болезнените военни поражения отново проблясвала надеждата и по бойните полета. Първите победни вести долетели от Трансилвания, от лагера на Бем.

Йожеф Бем, любимият на войниците «дядо Бем», бил полски офицер. Още по време на полското въстание от 1830—1831 г. станали известни делата му. След поражението на въстанието той се принудил да емигрира във Франция, но през 1848 г. отново застанал в челните редици на революционерите. Той бил един от организаторите и героите на Виенската революция. Когато във Виена паднала и последната барикада, Бем избягал в Пожон и предложил услугите си на унгарската революция. Кошут го поставил начело на Трансилванската армия, която в момента била изтласкана от Трансилвания.

Бем поел командването на дрипава, отчаяна, от военна гледна точка неизползваема армия. Главнокомандващият трансилванските императорски войски генерал Пухнер вече опасвал Нагварад (дн. Орадея), когато дребният на ръст 54-годишен генерал Бем с невероятна енергия, сърце и компетентност реорганизирал армията си и в средата на декември 1848 г. съвсем неочаквано започнал контранападенне.

Към края на декември той бил вече в Коложвар и със смелите си военни операции освободил Северна Трансилвания и областите на секелите, където продължавал съпротивата против императорските войски окръг Харомсек начело с Арон Габор — универсален майстор и леяр на топове. През януари и февруари последвали тежки, ала победоносни боеве. Първият опит за превземането на Нагсебен (дн. Сибиу), гнездото на императорските войски, излязъл безуспешен, врагът с превъзхождащи сили отблъснал армията на Бем. Четири дни гърмели топовете при Визакна (дн. Окна Сибиули), но при моста на р. Марош край Пишк (дн. Симерия) надделял Бем. Той ловко използвал слабостите на Пухнер и в началото на март завзел Нагсебен. Загубил сигурните си позиции, императорският пълководец се принудил да избяга заедно с армията си в румънските княжества, окупирани тогава от царски части.

Блестящите успехи на Бем се дължали на непрекъснатата смела инициатива, на бързите ходове, на съсредоточаването на артилерийския огън, на използването на ръкопашния бой, на личната смелост, а също и на търпимостта и разбирателството с националностите. Не е чудно, че войниците му го обожавали и воюващият в неговата армия Петьофи, когото свързвало близко приятелство с пълководеца, в едно от стихотворенията си пише за него:

*Нас не ще сломят! Нас ни Бем предвожда,
славният витяз на свободата!*

В същото време заедно с успехите на Бем и на другите фронтове укрепват позициите на унгарската борба за свобода. Теренът на най-значителните военни действия била Северна Унгария. След като отстъпва Пеща и Буда, с армията си Гьоргеи се насочва на север. В гр. Вац той издал прокламация, в която остро критикувал Кошут и за известно време напълно се изолирал от контрола на Дебреценското правителство. Хабсбургите обаче напразно очаквали открито предателство от негова страна.

След Вац Гьоргеи свърнал към рударските центрове и когато бил принуден да ги напусне, прибрал тамошните запаси от злато и сребро. Войската му се придвижвала по много труден терен — из хълмисти пътеки, понякога в сняг до колене. Въпреки всичко армията на Гьоргеи укрепвала, тъй като по време на похода той вербувал словашки батальони, а войниците се закалявали в постоянни сражения. В последния етап на похода той разделил Горнодунавската армия на две, като едната част продължила по долината на р. Горни Гарам, а другата — по р. Горни Ваг. Действащите в този район войски на революционния генерал Гюйбон впоследствие улеснили двете части да се съединят отново. В 8-часова кръвопролитна битка те прибегвали от серпантин на серпантин, докато най-сетне на 5. II. 1849 г. овладели прохода Браниско. С това се открила възможност за съединяване и с Клапка.

В средата на февруари Кошут вече настоявал за контранападение. Освен армиите на Гьоргеи и Клапка бил подготвен за целта и армейският корпус на Дамянич, прехвърлен от Южна Унгария. Кошут обаче не посмял да повери увеличената военна сила на Гьоргеи, а вместо него назначил за главнокомандващ поляка Дембински. Дембински не познавал достатъчно унгарските условия, унгарските офицери. При това обиденият Гьоргеи го приел с недоверие. И това е една от причините за неуспеха в края на февруари на първия опит за нападение от страна на унгарските армии край селището Каполна. Във всеки случай Виндишгрец преувеличил собствените си успехи, като съобщил в Олмютц на императора: «Бунтовническите стада съм разпръснал. Надявам се, че след няколко дни ще бъда в Дебрецен и ще завладее гнездото на бунта.» И самият дворец лошо преценил положението, като сметнал, че е дошло времето за обявяване на «единното и неделимото австрийско императорство», на което Унгария щяла да бъде само една от коронните области.

Пролетният поход и Прокламацията на независимостта

За контранападение край Тиса били вдигнати 50-те хиляди бойци на Гьоргеи, Клапка, Аулих и Дамянич, и то преди още да е изтекъл и месец от поражението при Каполна. Главното командване Кошут бил принуден да повери отново на Гьоргеи.

Нападението започнал един армейски корпус на шосето Хатван—Пеща, докато главната сила, състояща се от 3 армейски корпуса, трябвало да премине в тила на врага. Планът обаче бил разкрит по време на победоносните битки при гр. Хатван (2 април) и в село Тапиобичке (4 април). Врагът подозрял маневрата за обкръжаване и въпреки че край Ишасег (6 април) претърпял тежко поражение, успял да се измъкне от обръча.

Във втората фаза на похода защитниците на родината си поставили за цел да освободят отдавна обкръжения град Комаром. Противникът губел самообладание пред ненадейните нападения. Императорските войски, които очаквали удар по посока на Пеща, едва тогава усетили целта на унгарския военен план, след като претърпели на 10 и 19 април нови поражения в кървавите улични боеве в гр. Вац и на откритото бойно поле при Нагшало (дн.Тековске Шарлуху). Междувременно Хабсбургите, жестоко разочаровани и унижени, сменили Виндишгрец, а новият главнокомандуващ побързал да оттегли главните армии и започнал да укрепва Виена. На 24 април Гьоргеи освободил Комаром и преминал Дунав. И този път обаче врагът се изплъзнал от ръцете му.

Поредицата блестящи победи имала изключително значение. За един месец унгарската армия отблъснала врага от Тиса до Комаром. Революционното съзнание и личната смелост, примерът на храбрите момчета «с червените шапки» на

Дамяннич с тяхното «Напред, на нож!» дава смайващи резултати. Унгарската революция била единствената победоносна революция в Европа. Не случайно на големия немски поет Хайне «му се струва тясна немската дреха, като чува името «Унгария».

Преди още да са приключили победните битки на пролетния поход, Националното събрание предприело съдбоносна стъпка. То детронирало Хабсбургската династия в отговор на «Олмютцката конституция», която посегнала на независимостта на Унгария. На 14. IV. 1849 г. в препълнената с народ дебrecенска калвинистка църква Кошут прочел Прокламацията на независимостта. Унгария се обявява за «свободна, самостоятелна и независима европейска държава», а Хабсбургската династия заради извършените от нея грехове по време на «тривековното непрекъснато мъчение» (клетвопрестъпничества, засягане на правата и независимостта на нацията) «се обявява от името на нацията за детронирана, отстранена и екстернирана». След единодушно приетата декларация Лайош Кошут бил избран за управляващ президент.

Няколко седмици продължило радостното ликуване. Радостта се увеличила още повече на 21 май, когато след триседмична обсада била освободена крепостта Буда. Императорският комендант на крепостта ген. Хентци в последния отчаян момент варварски обстрелвал Пеща (при изстрелите било разрушено зданието, което се намирало на мястото на сегашното Вигадо). Само случаят спасил почти готовия верижен мост, вместо мостът жертва на взрива станал атентаторът — императорски полковник).

Поражението

Заедно с големите победи в дните на радостта започнали да надвисват застрашаващи външни и вътрешни опасности. Прокламацията на независимостта — тази присъда по адрес на Хабсбургите — била израз на най-съкровеният възделения на нацията. В действителност обаче независимостта не била обезпечена във военно и в политическо отношение. Против Прокламацията се обявила една малка, но влиятелна част от Националното събрание — Партията на мира. Тази позиция ставала действително опасна, като се има пред вид, че нея споделял и Гьоргеи, чийто авторитет много пораснал по време на пролетния поход. Той се блазнаел от мисълта като пълководец-победител да води преговори с Хабсбургите. В тайните му планове може би фигурирало и оглавяването на военната власт. След големите победи в пролетния поход той се отдал на политическите си планове и в края на април изпуснал хубавата възможност за по-нататъшно преследване на врага и за обсадата на Виена. Така революционната армия едва в края на май стигнала на брега на р. Ваг, ала останали без вожд, разпокъсаните части една след друга търпели поражение.

На изискванията на момента не отговаряла и политиката на създаденото след Прокламацията на независимостта правителство на Семере, което заместило Комитета за защита на родината. Правителството на Берталан Семере (в състава му влизали: Казмер Батиани — министър на външните работи, Ференц Душек — министър на финансите, Шебьо Вукович — министър на правосъдието, Ласло Чани — министър на транспорта, известният историк Михай Хорват — министър на просветата) на думи било «революционно, републиканско и демократично», обаче на дело далеч не отговаряло на тези изисквания. То се стремяло да изтласка на заден план избрания управляващ президент Кошут и спъвало най-революционните мероприятия. То разтурило революционния извънреден съд, организиран против предателите, ликвидирало и статута на правителствените комисари. Правителството на Семере представяло работите така, като че революционната борба победоносно е завършила. Особено много навредила политиката на правителството и на Националното събрание по отношение на селячеството. През септември 1848 г., когато Йелачич преминал границата, Националното събрание обезпечило известни придобивки на селяните, ала през пролетта на 1849 г., когато те трябвало да бъдат спечелени за нова мобилизация на силите, надделяло едно такова благородническо мнение: «Достатъчно е страдала вече земевладелската класа заради благоденстващия селянин.» Такива възраждащи се гласове на господарския свят са можели да предизвикат само смут сред доскорошните крепостни.

Най-голяма се оказала външната опасност. След успехите на пролетния поход Хабсбургите разбрали, че сами не ще могат да потушат унгарската революция и приели предлаганата и по-рано помощ на руския цар. През юни 1849 г. «жандармът на Европа» Николай I изпратил 200 000-на армия през проход. Дукла, през проходите на Трансилвания. Общото нападение на руско-австрийските армии поставило срещу двойно по-голяма сила състоящата се повече от новобранци и лошо въоръжена унгарска армия (370 000: 170 000).

Така приближили драматичните крайни часове на революционната борба. Биенето на камбаните из цялата страна призовавало за последната схватка народа от села и градове. Към страните на Европа се понесъл драматичният призив: «На унгарска земя свободата воюва с робството... На унгарски терен се решава съдбата на европейската свобода.» През лятото на 1849 г. обаче революциите навред били потушени, а реакционните правителства ненавиждали унгарската революция. Тяхното мнение изразил английският министър на външните работи Палмерстон, като казал на руския посланик: «Приключете по възможност по-скоро.»

Кошут смятал да прибегне до съсредоточаване на военните- сили в най-важните пунктове и да действа в тясно споразумение с националностите: «Ако успеем бързо да съсредоточим силите си, родината е спасена, ако не — спасение няма!» Той

искал да съсредоточи армията около последната столица Арад, откъдето подал братска ръка на румънците. Последните опити обаче не изменяли положението. Опитът за споразумение закъснял, а обществените противоречия и унието, настъпило пред огромното надмощие на външните сили, парализирали народните усилия; при това неразбирателството между Гьоргеи и Кошут попречило на съсредоточаването на армиите. С най-значителната унгарска армия Гьоргеи едва в средата на юли тръгнал от Комаром, като се придвижвал бавно, почти в контакт с напредващите зад него руски войски. И когато пристигнал в Арад, било вече късно. Край Шегешвар (ди. Шигишоара) била унищожена вече армията на Бем, загинал и Петьофи. Няколко дни по-късно в битката при Темешвар била разбита основната част на унгарската армия. В този съдбоносен момент оглавяващият единствената оцеляла унгарска армия се устремил към властта. Той измамил правителството, че като неограничен главнокомандващ резултатно ще може да води преговори чрез руско посредничество. На 11 август Кошут и правителството Семере се отказали от властта, а Гьоргеи използвал неограничените си пълномощия, за да сложи оръжието пред херцог Паскевич. Това станало на 13 август на полето Вилагош. Поради обединяването на между-народната реакция и поради вътрешна слабост унгарската революция претърпяла поражение. Загасена била и последната «светеща лампа» на революциите от 1848 г.

ОТ АБСОЛЮТИЗЪМ КЪМ СЪГЛАШЕНИЕ

Създаването на Австро-Унгария

Военният абсолютизъм на Хайнау

«Унгария е пред нозете на Ваше Величество» — казал княз Паскевич на господаря си, на цар Николай в деня на капитулацията при Вилагош. Пред царските военачалници сложили оръжието си на пирамиди 30 000 войници — цветът на унгарската армия. От водачите на революционната борба Кошут, Семере, Бем и много други избягали на територията на южната съседка Турция, а другите се предали, като разчитали на великодушието на врага или просто защото не могли да се разделят с родната земя.

Трагично самотната унгарска революция завършила с капитулацията при Вилагош. В края на септември капитулирала и най-устойчивата крепост на революционната борба — Комаром (Комарно). Революционният лагер, който хранил толкова илюзии към непобедимата крепост, с огорчение разбрал: обезоръжена и беззащитна, Унгария е предоставена на самовластния господар Хайнау.

Генерал Хайнау станал прословут още в Италия. В градчето Брешия той с такава необуздана грубост и садизъм потушил революцията, че навред го наричали «брешчийска хиена», а Франц Йосиф, комуто даже царят внушавал обща амнистия, оставил Хайнау да размахва калъчката, както си ще. «Палачът на Унгария» и сам изповядвал: «Аз съм човекът на реда и с чиста съвест карам да разстрелват стотици, защото твърдото ми убеждение е, че това е единствено средство да се избягнат всички бъдещи революции.»

Господството на Хайнау, продължило до лятото на 1850 г., е свързано с неописуеми страдания. То започнало с това, че на 6. X. 1849 г., в годишнината от смъртта на Латор, в гр. Арад били екзекутирани 13 героични генерали на революционната армия (Лайош Аулих, Янош Дамянич, Аристид Дежьофи, Ерньо Киш, Карой Кнезич, Гьорг Ланер, Вилмош Лазар, Карой Вестенбург — Лайнинген, Йожеф Шандор Наги, Ерньо Пьолтенберг, Йожеф Швейдел, Игнац Тьорьок, Карой Вечен). Едни от тях били обесени, други — разстреляни. Същия ден бил разстрелян в пешенското ново здание (казарма на мястото на бившата борса) човекът с много трагична участ, първият министър-председател на Унгария Лайош Батиани, а заедно с него и мнозина ръководни политици на революцията. Символично били екзекутирани и емигриралите в чужбина: имената им закачили на бесилки. Освен дългата редица на екзекутираните повече от 1000 родолюбци били наказани с най-тежък крепостен затвор, а 40 000 войници, служили в революционната армия, за наказание били прехвърлени в австрийската армия. Страната била пълна с чужди войници и доносчици, много от истинските родолюбци се принудили да скитат под чужди имена. Над Унгария, загубила свободата си, легнала страхотна тишина. Или, както гласи един, писан по това време стих на Вьорьошмарти: «Сега е мраз и тишина, и сняг, и смърт.»

Режимът на Бах

В края на 1849 г. в по-голямата част на Средна Европа лагерували австрийски военни части. Виенският дворец отново се опитвал с помощта на щикове да създаде единна империя. Това се извършва по указанията на министъра на вътрешните работи Шандор Бах, по името на когото е кръстен и целият режим. Този режим според един тогавашен историк имал четири опори: изправена армия, седящо чиновничество, коленичещи свещеници и пълзяща тайна полиция. През 1850 г. под натиска отвън и на общественото мнение вътре в страната Хайнау бива свален. Последвал режимът на Бах.

Бах се стремил да поставя Унгария колкото се може по-добре в «единната и неразделима» империя. Той ликвидирал окръзите и разделил страната на губернии. Всичките ъгли на широката империя запълнил добре с войска, като в Унгария и

Ломбардия оставил най-надеждните части. Обиските и конфискациите станали ежедневие, жандарите получавали награди за всеки родолюбец, доведен пред съда. Под защитата на щиковеите в страната се настаняват немски и чешки чиновници, които народът подигравателно наричал «Бах-хусари». Виенският дворец отхвърлил обещанията си, дадени на националностите и на националните области в Унгария, които били подложени на същия натиск. Остроумно забелязал един унгарски политик, че националностите получили за награда това, което унгарците за наказание.

Морална подкрепа режимът търсел в католическата църква. Затова сключил с папата ново споразумение (конкордат), чрез което на църквата се утвърждавали средновековните привилегии, осигурявал ѝ се контрол над възпитанието на младото поколение, а също и намеса в някои държавни дела. Виена разчитала преди всичко на висшето духовенство в Унгария, което на няколко места в края на революционната борба за свобода организирило Те Деум (благодарствена църковна служба). Освен него в подкрепа на режима се явила и част от аристокрацията, дори немалък брой земевладелци благородници, които заемали служби в учрежденията. В икономическата си политика режимът Бах не е бил и не е могъл да бъде толкова едностранчиво реакционен. Бах пренебрегнал клаузите на законите от 1848 г., отнасящи се за унгарската независимост, но не могъл да не вземе под внимание основни обществени придобивки на революцията. Той бил принуден да разкрепости селяните и да въведе всеобща данъчна система. Парцелите на крепостните били оценявани въз основа на издадената през 1853 г. императорска наредба за разкрепостяване. В зависимост от цената на парцела се определяло и съответното обезщетение, което от данъчното перо държавата изплащала съответно на земевладелеца господар. (И тук обаче били вложени политически съображения, като на земевладелци, проявили раболепие към императора, дали по-голямо обезщетение, отколкото на бунтарите.)

Фактът, че била ликвидирана митническата граница между Унгария и Австрия, благоприятствал до известна степен за капиталистическата реорганизация на селското стопанство. Общата митническа територия, порасналият пазар дават тласък на зърнопроизводството. В едрите земевладения настъпват значителни промени. Те сравнително лесно преодоляват липсата на капитали, тъй характерна за тогавашното унгарско селско стопанство. С машинизацията (използване на железен плуг, сеячки, вършачки), с изграждането на стопански помещения и с развитието на скотовъдството се организирали големи селскостопански предприятия от капиталистически тип. Работната сила обаче продължавали да осигуряват в много отношения по феодален начин: давали земята на изполица, даже за една трета от реколтата, приемали общи работници срещу определено годишно възнаграждение, изплащано периодически предимно в натура. Средните и дребните земевладелци, които не могли да се освободят от старите си дългове, вече не успявали да реорганизириат стопанствата си според изискванията на епохата.

Още по-очевидна е изостаналостта в обикновените стопанства на селския народ. Селяните и през втората половина на XIX в. продължават да орат с дървеното рало и да вършеят с коне.

В областта на индустрията развитието е още по-ограничено. Недоразвитата унгарска промишленост не получава никакво поощрение в общата митническа граница. По-значителен прогрес се осъществява само в хранителната промишленост и в строежа на жп. линии. Известен подем отбелязва и мелничарската индустрия, изграждат се и нови захарни и спиртни фабрики. През периода 1848—1867 г. дължината на железопътните линии нараства от 178 на 1260 км.

Освен че ограничава, капиталистическото развитие, режимът Бах ощетява населението по всевъзможни начини: Кошутите банкноти излезли от обръщение и това било голям удар; въведени били монополи (преди всичко тютюнев монопол); данъците били увеличени в големи размери — десетократно в сравнение с 1848 г.

Режимът Бах се проваля

В Унгария режимът на Бах не получил особена подкрепа. Даже и болшинството от безрезервно верните на двореца аристократи искали нещо друго, някакво подобро издание на режима от 1847 г. В такъв смисъл били направени сондажи пред Франц Йосиф, обаче без никакъв резултат. Позицията на земевладелците благородници като цяло се определя от поведението на Ференц Деак. Той живеел напълно затворено в имението си в окръг Зала и въпреки неколкочестите покани не поемал никаква длъжност. Привържениците му правели същото: не поемали служба в учреждение и прибъгвали само до това — да изиграват на дребно чуждата администрация; те просто чакали подобряване на политическия климат (това държане наричали пасивна резистенция).

Голяма роля за подхранване на идеята за национална съпротива изиграли най-добрите унгарски писатели и художници. Янош Арани съживил спомените за Петьофи, за 1848 г. и написал стихотворение за уелските барди (певци), противопоставили се на тиранина. Янош Вайда възпял «бдящите», а Виктор Мадарас и Берталан Секей на своите платна увековечили героичните епизоди из унгарската история.

В годините на режима Бах имало опити и за въоръжена съпротива. Първо Йозеф Мак, някогашният комаромски артилерийски командир, се опитал да дигне въстание. След него един шивашки калфа на име Либени направил опит за атентат против императора, но успял само леко да го нарани. По-късно полицията открила

нови следи на организирана съпротива, във връзка с което между многото други били задържани в затвора и тези, които трасирали пътя на унгарското женско образование—Жужа Кошут, Клара Льовеи, Бланка Телеки.

Борбата продължила и зад граница под ръководството на живеещия в емиграция Лайош Кошут. След потушаването на революционната борба за свобода Кошут с мнозина свои другари избягал в Турция и въпреки настояванията на австрийското и царското правителство да бъде върнат обратно в страната взаимната вражда на великите сили го спасила. След няколкогодишно пребиваване в турската империя той успял да отиде в Америка и Англия. Официалните кръгове навсякъде били резервирани спрямо него, ала народът ентузиазирало го славел като олицетворение на свободата. С блестящите си речи той печелел много приятели за Унгария. Кошут не се отказал и от дипломатическата борба. Той търсел връзка с противниците на Хабсбургите, с Франция и Прусия и тъй като се предвиждало, че на италианска земя ще дойде ред на първото сражение, сам той се настанил в столицата на малкото независимо Пиемонтско, или Сардинско кралство — Торино.

След 10-годишно експериментиране в 1859 г. най-после режимът Бах се провалил. Той пропаднал поради вътрешната съпротива и главно поради външни неуспехи. За поддържането на армията и на чиновничеството режимът прахосвал средства, които надхвърляли възможностите на страната. Въпреки това при първото военно сблъскване става ясно, че армията е слаба и Австрия в дипломатическо отношение е изолирана. В 1859 г. при подкрепата на французите избухнала италианско-австрийска война, в която лошо ръководената австрийска армия претърпяла съкрушително поражение при Солферино. Австрия била принудена да се откаже от Средна Италия и Ломбардия. Големите военни неуспехи били допълнени с икономически бедни. Държавните дългове на монархията растели в катастрофални размери, нарушено било равновесието между приходите и разходите, появила се опасност от държавен фалит. Режимът не издържал изпитанието. Бах бил освободен през лятото на 1859 г.

Станалите събития предизвикват много остра реакция в Унгария. Кипежът впрочем се подклажда много по-отрано с демонстративната употреба на унгарски носии, с ползването на унгарски език. Организираните през 1859 г. из цялата страна тържества в памет на обновителя на унгарския език Казинци придобиват политически характер. А по време на войната най-често се споменава за Гарибалди и Кошут. Напълно основателен се явява страхът на Виена от ново въстание. И нито сключеният набързо мирен договор, нито правителствената промяна са в състояние да спрат кипежа. На 15. III. 1860 г. в Пеща се провежда огромна масова демонстрация. В безпомощността си полицията прибегва до употребата на оръжие и един студент юрист пада покосен от куршум. Още повече възбужда духовете трагичната смърт на Сечени.

Сечени, който от 1848 г. се намирал в психиатрията в гр. Дъблинг, към края на 50-те години възвърнал душевната си бодрост и не останал пасивен. Слабостите и противоречията на режима Бах той подложил на унищожителна сатира, публикувана анонимно в чужбина. Полицията обаче усетила кой е авторът на книгата и с грубост, с унизителни обиски тормозела 70-годишния политик. По негов адрес полицейският министър отправя открита заплаха: «Лудницата, Ваша Ексцеленция, не може повече да ви служи за скривалище.» Тази заплаха още повече задълбочава вътрешния конфликт у Сечени, когото и без това терзало опасението от нова кръвопролитна борба с Хабсбургите, и през нощта на 7 срещу 8 април 1860 г. той сам слага край на живота си. В цялата страна новината за неговото самоубийство предизвиква дълбоко потресение, национален траур. Признателността на нацията към него най-дълбоко изразява Янош Арани с поетичните слова:

Тоз, който на милионите раздава богатствата на своя зрял живот, той не умира.
(«В памет па Сечени», 1860 г.)³³

Първият опит за съглашение

Тежките поражения и увеличаващите се трудности убеждават Виена, че режимът Бах е безвъзвратно провален. Политическата обстановка налага бързо решение. По внушението на аристократите консерватори Франц Йосиф през есента на 1860 г. тържествено се отказва от самодържавието, от абсолютизма, но заедно с това се стреми да запази и занаяпред единството на империята. Според т. нар. «Октомврийски диплом» — конституция, наложена насила отгоре (октроирана), за Унгария се предвиждало ограничено областно самоуправление. За да улесни нейното приемане от унгарците, императорът възстановил представителните учреждения в страната (канцелария, наместнически съвет, камара) и самоуправлението на окръзите.

Франц Йосиф и съветниците му обаче сбъркали в сметките си, тъй като в Унгария малцина били задоволени от отстъпките, направени чрез «Октомврийския диплом». За настроението в страната достатъчно показателно е това, че в състава на много от окръжните органи били избрани ръководителите на емиграцията Кошут и Клапка и на много места била потърсена отговорност от заемалите длъжност по време на режима Бах.

И Националното събрание, свикано от Франц Йосиф през 1861 г. за приемане на новата конституция, единодушно я отрича. Делегатите на събранието непоколебимо държат за законите от 1848 г., утвърдени от самите Хабсбурги. По въпроса обаче, какъв израз да намери тяхното искане, становищата са различни и това става причина за формиране на две партии (този факт заслужава внимание,

защото той дава отпечатък на по-нататъшното развитие на политическия живот).

Партията на прошениято начело с Ференц Деак, опираща се на земевладелците отвъд Дунав, признавала Франц Йосиф за действителен крал и смятала в едно прошение да разгърне позициите си. Привържениците на Партията на прокламацията, повечето земевладелци отвъд Тиса, смятали да развият своята програма в прокламацията, адресирана до световното обществено мнение. Те не искали да признаят Франц Йосиф, който заел трона без одобрението на Националното събрание. Тяхната партия възглавил завърналият се от емиграция Ласло Телеки. Между двете партии се завързала ожесточена борба. В решителния момент обаче Телеки не издържал, той прибягнал до самоубийство. Така Националното събрание с три гласа в повече приело предложението на Деак.

Дворецът не одобрил и позицията на Партията на прошениято и разтурил Националното събрание. Ференц Деак, който съвсем ясно разбрал, че следват нови изпитания, в последната си реч отново предложил програма на пасивна съпротива, като между другото казал: «Ако трябва, нацията без отчаяние ще търпи, както предците са търпели и страдали, за да защитят правото на страната, защото това, което властта и силата отнемат, в благодатно и щастливо време може да се възвърне отново, обаче това, от което нацията доброволно се отказва поради страх от страданията, е винаги по-трудно и съмнително да се възвърне.»

С разтурянето на Националното събрание настъпват тежки времена. Продължилият около една година по-свободен политически живот се заменя отново с потисничество. Ръководеща политическа фигура в новия режим става Антал Шмерлинг, който се опитва да възстанови разнебитената в Наполеоновите войни Германска империя с цел да създаде една силна, единна, централизирана Австрия. Той разтурил окръжните събрания и възвърнал военните съдилища (периодът на управлението му, 1861 —1865 г., е известен като период на «провизориума»). И Шмерлинг обаче, както и Бах, се проваля. Външнополитическите събития скоро показват, че Хабсбургите никога вече не ще могат да наложат старите си права в Германия и че възстановяването на императорството е илюзия. В същото време става ясно, че Австрия с такъв тил като Унгария, който я застрашава, не може да се съхрани като велика сила. Така историческите събития подготвят Съглашението.

Съглашението

Прогресивно разрешение на проблемите на страните край Дунав предложил живеещият в емиграция Кошут. В 1862 г. той публикувал своя план за Дунавска конфедерация, в която с изключение на Хабсбургите се предвиждало да влязат: Унгария, Хърватско, Трансилвания, Сърбия и Румъния. Конфедерацията, междудържавният съюз щял да се ръководи от съюзнически съвет; като столиците

на отделните държави стават по за една година последователно негово седалище. За общо дело той смятал защитата на съюзническата територия, външната политика и търговията. Относно законодателството, правосъдието и администрацията се предвижда членките държави да бъдат напълно независими. Кошут така лаконизирал своя план: «Единство, съгласуваност, братство между маджарина, славянина и румънеца. Ето това е моето най-горещо желание, най-искрен съвет.» Тогавашните вътрешно- и външнополитически събития обаче не благоприятствали за осъществяването на тази прогресивна идея.

Болшинството на унгарските господстващи класи по това време следвало една-единствена линия — линията на съглашение с Хабсбургите. В същност партията на мира още по време на революционната борба за свобода тъкмо това е искала да осъществи. Това желание в годините на абсолютизма все повече се споделя в средите на местната аристокрация, която се е нуждаела от подкрепата на Хабсбургския двор, за да задържи класовото си господство.

Редът на събитията, водещ към Съглашението, започва с т. нар. «Великденска статия» на Ференц Деак, публикувана във в. «Пещи напло» («Пещенски дневник») през април 1865 г., в която се казва: «Винаги ще бъдем готови в дух на лоялност да съгласуваме нашите закони със сигурността на империята.» Това означава ревизия на законите от 1848 г. и признаване на т. нар. «обща дела». След като Франц Йосиф се убедил, че Шмерлинг не е в състояние нито да уреди обърканите икономически дела на империята, нито да възстанови германското императорство, го освободил и в края на 1865 г. свикал Националното събрание.

Едно ново поражение на Хабсбургите решава крайния резултат на преговорите. През лятото на 1866 г. в Чехия, при Кьониггретц (Храдец Кралове) прусаците нанасят съкрушително поражение на австрийската армия. По отношение на немските дела Австрия е принудена да остави инициативата в ръцете на своя съперник (Прусия). И тъй като италианците като съюзници на Прусия получават Венеция, Австрия почти напълно бива изтласкана и от Италия. След всичко това разрешаването на унгарския въпрос става належащо за нея.

През пролетта на 1867 г. се сключва Съглашението, според което Хабсбургската империя се реорганизира на дуалистични основи, т. е. в нея се обособяват две парламентарни държави — Австрия и Унгария, независими по отношение на вътрешните работи. Освен личността на общия владетел двете държави свързват т. нар. «обща дела»: външната политика, военното дело и във връзка с това финансите, а също и митническият съюз, който следва да бъде обновяван през 10 години. За воденето на общите дела във Виена се учредяват министерства; контрол върху тях упражнява комисия, избрана от двата парламента с по еднакъв брой членове, която редува заседанията си във Виена и Будапеща. Унгария поема част от държавните дългове и плаща 30% от общите разходи. Това е делът, който до края

на дуализма се увеличава на 33%.

Съгласението в същност представлява съюз на господстващите класи на двете страни, с което те укрепват отново властта си над експлоатираните маси и над потиснатите националности. В името на това унгарската господстваща класа се оказва склонна да пожертва част от независимостта (именно по най-важните въпроси общите дела ограничават самостоятелния държавен живот на Унгария). Ето защо Кошут най-остро осъжда съгласението. В дните преди последното гласуване той публикува открито писмо до Деак, в което между другото заявява: «В този факт аз съзирам гибелта на нацията и тъй като виждам..., длъжен съм да наруша мълчанието си; не за да споря, а в името на Бога, на Родината и на потомците най-учтиво да те замоля: погледни около себе си с по-високия си държавнически поглед и помисли накъде водиш Родината, в която трябва да ценим не само сега отлитащата минута и непроменливото минало, но и приближаващото бъдеще. Недей да отнемаш на нацията възможността да кове сама своята съдба!»

Деак и болшинството на унгарската земевладелска класа обаче не споделят позициите на Кошут и след изострени парламентарни дискусии утвърждават закона за Съгласението. И тъй като европейските велики сили подкрепят Хабсбургите и условията не благоприятстват за народно, революционно разрешение на проблемите, Съгласението може да се смята като реален компромис (с други думи, като споразумение, изразяващо действителното съотношение на силите). Съгласението прекратява абсолютизма и дава възможност за капиталистическо развитие, а с това — както казва Енгелс — отваря по-свободен път за класовата борба. Това е едно своеобразно задушаване на революцията отгоре, един противоречив прелом в унгарската история. Вярно е, че то дава известна възможност за политическо и икономическо развитие, обаче в замяна на това обвързва Унгария с осъдената на разпадане Хабсбургска империя и раздухва пламъка на омразата между унгарците и националностите. Съгласението укрепва властта на господстващите класи и в този смисъл се явява пречка за демократичното развитие.

33. Превел Нино Николов